De Gulden Passer. Jaargang 14

bron
De Gulden Passer. Jaargang 14. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen / M. Nijhoff, Den Haag 1936

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005193601_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

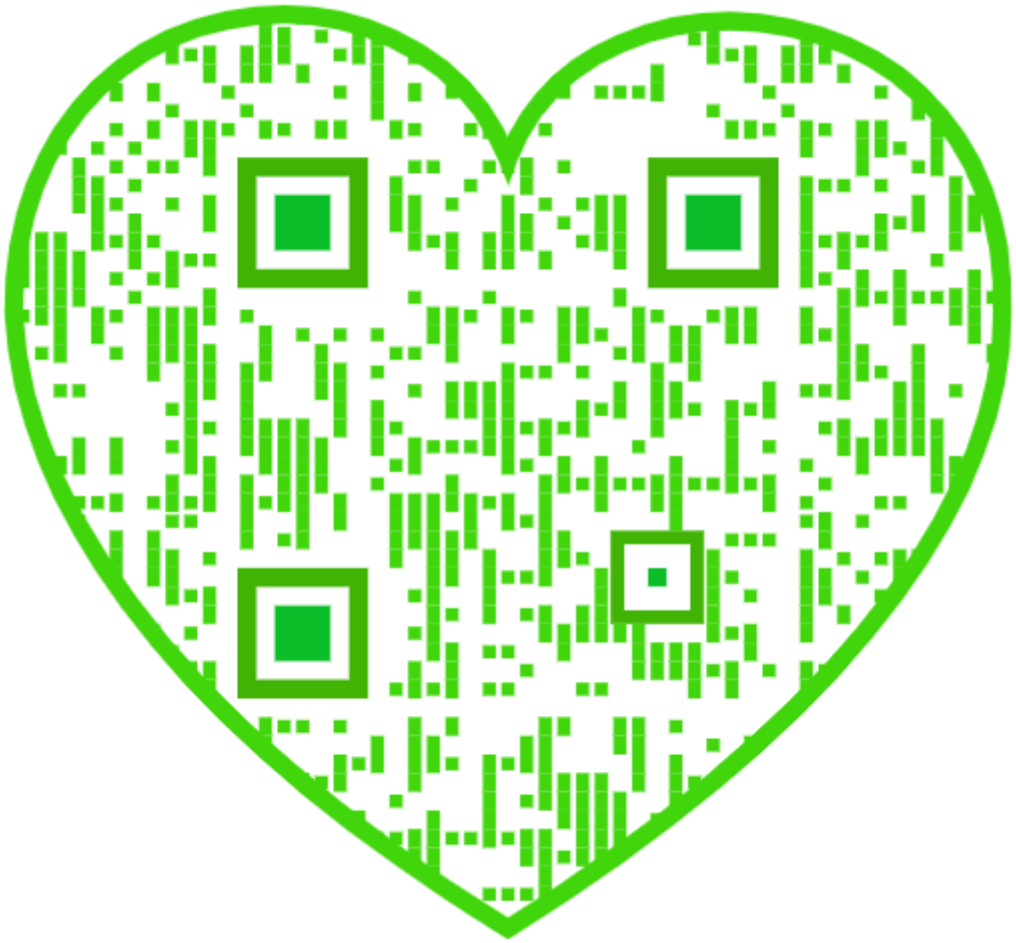

[De Gulden Passer 1936]

Vereeniging der Antwerpsche bibliophielen
Société des bibliophiles anversois
Ledenlijst - Liste des Membres

Bestuur - *comité.*

MM.

SABBE, DR. MAUR., hoofdconservator van het Museum Plantin, Antwerpen, *Voorzitter, - Président.*
N..., *ondervoorzitter, - vice-président.*
DERMUL, AMÉDÉE, bibliothecaris der Stad Antwerpen, 70, Solvijnsstraat, *secretaris-schatbewaarder, - secrétaire-trésorier.*
CORNETTE, ARTHUR-H., hoofdconservator van het Museum van Schoone Kunsten, *lid, - membre.*
ERNALSTEEN, JOS., 28, Harmoniestraat, Antwerpen, *lid, - membre.*
COOLS, JAN, 32, St. Michielskaai, Antwerpen, *lid, - membre.*

Eereleden - *membres d'honneur.*

MM.

Nijhoff, W., 9, Lange Voorhout, La Haye.
Stein, H., 38, rue Gay-Lussac, Paris.
Kruitwagen, Fr. B., Minderbroedersklooster, Woerden, Holland.
Werner, Robert, 36, rue Van Schoonbeke, Anvers.
Ackermans, H.W., Kasteel Pulhof, Wijnegem-Antwerpen.
Westmann, H.L., ancien capitaine suédois royal, à Stockholm.
Fredericks Son, A., chargé d'affaires perpétuel de Germanitas Genealogiae Gothica, à Stockholm.

Mme

Van Horn, Karin-Gustavsdotter, femme de lettres, à Stockholm.

Briefwisselende leden.
Membres correspondants.

MM.

De Bruyn, Edm., avocat 33, rue d'Orléans, Bruxelles.
Van der Essen, L., professeur à l'Université, 124, Boulevard de Tirlemont, Louvain.
Laenen, Kanunnik J., archivaris van het bisdom, Stassartstraat, Mechelen.
Van Doorslaer, D^{r} G., 34, rue des Tanneurs, Malines.
Verdeyen, D^{r} R., hoogleeraar bij de Hoogeschool, 269, rue Henri Maus, Luik.
Brassinne, J., professeur-bibliothécaire en chef de l'Université, Liége.
Vercoullie, J., eere-hoogleeraar bij de Hoogeschool, Lange Munt, Gent.
Van Cauwenbergh, E., bibliothécaire en chef de l'Université, Louvain.
Vermeylen, Aug., hoogleeraar bij de Hoogeschool van Gent, 68, Clematitenstraat, Ukkel.
Terlinden, Ch., professeur à l'Université de Louvain.
Van Puyvelde, L., hoofdconservator van het Koninklijk Museum van Schoone Kunsten, Brussel.
Becker, B., 11, Merwedeplein, Amsterdam-Zuid.

Leden. - *membres.*

MM.

Beuckeleers-Donche, Em., F.R.S.A., M.I.N.A., scheepsbouwkundige, 'Bouckenborg', Merxem-Antwerpen.
Bollengier, Ch., hoofdingenieur der stad, 15, lange Herenthalsstraat, Antwerpen.
Buschmann, Jos., 26, avenue d'Italie, Anvers.
Cordemans, D^{r}, 120, Leo de Bethunestraat, Aalst.

MM.

De Clercq, Eerw. Heer Carlo, 54, Tolstraat, Antwerpen.
De Coker, E., imprimeur, 40, rue Hoboken, Anvers.
De Gée, Joseph, 27, rue Van Montfort, Borgerhout.
Delbeke, le baron Francis, 2, rue des Peintres, Anvers.
De Mets, D^{r} A., 29, avenue Van Eyck, Anvers.
Denie, Edm., 37, Koningin Astridplein, Antwerpen.
Eelen, Jan, bibliothecaris, 19, Blindenstraat, Antwerpen.
Fester, H., 23, Meir, Anvers.
Fester, R., 23, Meir, Anvers.
Franck, Antoine, advokaat, 30, Schermersstraat, Antwerpen.
Franck, Louis, gouverneur der Nationale Bank, Brussel.
Geerssens, F., 65, Kammenstraat, Antwerpen.
Gessler, Jean, 84, boulevard de Jodoigne, Louvain.
Gielens, J., staatsarchivaris, 5, Door Verstraeteplaats, Antwerpen.
Goemans, L., secretaris der Koninklijke Vlaamsche Academie, Gent.
Hansen, D^{r} E., studieprefect van het Koninklijk Athenaeum, 14, Greinstraat, Antwerpen.
Hartveld, Sam., 3, rue Otto Venius, Anvers.
Hoc, M., conservateur à la Bibliothèque royale, 19, rue Henri Maréchal, Ixelles.
Hunger, D^{r} F.W.T., 54, Veurscheweg, Voorschoten (Holl.).
Jacobs, Eerw. Heer, Diocesaan Hoofdinspecteur, 842, Leopoldstraat, Mechelen.
Jacobs-Havenith, L., banquier, 22, rue Van Brée, Anvers.
Keusters, L., banquier, 9, canal des Récollets, Anvers.
Koninckx, W., 66, longue rue Ruusbroec, Anvers.
Kryn, L., uitgever, 95, Warmoesberg, Brussel.
Le Clercq, chanoine L., bibliothécaire-adjoint à l'Université de Louvain, 10, rue de la Bienfaisance, Louvain.
Mistler, Enrique, 23, Meir, Anvers.
Monteyne, L., leeraar, 9, de Moystraat, Antwerpen.
Moretus de Bouchout (le comte Oswald), Château, Bouchout.
Moretus, S.J., Henri, Collège N.D. de la Paix, Namur.
Nieuwenhuyzen, Eerw. Heer J., bibliothecaris der Abdij Postel, Rethy.
Opdebeek, Gabriël, uitgever, 42, Provinciestraat, Antwerpen.

MM.

Peeters, Jean-Félix, notaire, 10, Marché aux Grains, Louvain.
Peeters, S.J., Ferd., 13, rue du Prince, Anvers.
Périer, juge, 19, longue rue des Claires, Anvers.
Philippen, Eerw. Heer Louis, archivaris van de Commissie van Openbaren Onderstand, 14, Roodestraat, Antwerpen.
Pols, André-M., 45, Sommeestraat, Antwerpen.
Somers, Jules, Schepen der Stad Antwerpen, 69, De Bosschaertstraat, Antwerpen.
Speth, M., 101, avenue de France, Anvers.
Stellfeld, J., avocat, 14, rue Saint-Joseph, Anvers.
Uyterhoeven, J., leeraar bij het Koninklijk Athenaeum, 142, Helmstraat, Borgerhout.
Van Boeckel, D^{r} L., 26, Begijnhofstraat, Lier.
Van Gestel, J., 31, Lange Begijnenstraat, Turnhout.

M^{elle}

Van Regemorter, B., Begijnenvest, 58, Antwerpen.

MM.

Van Regemorter, M., 3, rue Gounod, Anvers.
Van Roosbroeck, Rob., leeraar, 40, Vlaamsche Kunstlaan, Antwerpen.
Van Schevensteen, D^{r} Aug., 46, avenue de Belgique, Anvers.
Verheyden, Ed., 55, Van Wesenbekestraat, Antwerpen.
Willems, Léonard, advocaat, Burgstraat, Gent.
Willems, Général, 9, avenue Galilée, Bruxelles, 3.

Academie (Koninklijke) van Schoone Kunsten, Van Dijckplaats, Antwerpen.
Bibliothèque de l'Université libre, 50, avenue des Nations, Bruxelles.
Bibliothèque de l'Université, 1, place Cockerill, Liége.
Bibliothèque de l'Université, place du Peuple, Louvain.
Bibliothèque de l'Université, à Uppsala.
Conservatorium (Koninklijk Vlaamsch), 11, St. Jacobsmarkt, Antwerpen.
Museum (Deutsches) für Buch und Schrift, Philippe Rosenthalstrasse, Leipzig.

Rijksarchief, 27, Berg van 't Hofstraat, Brussel.
Service belge de Bibliographie, Bibliothèque royale, Bruxelles.
Stadsarchief, Stadhuis, Antwerpen.
Stadsbibliotheek, Hendrik Conscienceplein, Antwerpen.
Universiteitsbibliotheek, 2, Ottogracht, Gent.
Volksbibliotheek, 19, Blindenstraat, Antwerpen.

[Nummer 1]

Latijnsche vertalingen van Coornhert's geschriften door B. Becker.

Naar aanleiding van de bekende folio-uitgave van Coornhert's werken van 1630[1] schreef Joh. Hoornbeek, dat wel niemand de boeken van Coornhert zóó op prijs zou stellen, dat hij ze koopen of lezen zou: hij zou slechts veel tijd, vlijt en geld verspillen[2]. De Utrechtsche hoogleeraar heeft zich vergist: de tijdgenooten van den auteur der *Wellevens kunste* hebben wel belang gesteld in zijn werken en nog in het begin der XVIII eeuw zag de Hollandsche vertaler van Gottfried Arnold's *Kirchen- und Ketzergeschichte* ervan af het hoofdstuk over Coornhert te vertalen, ‘om dat zijne werken bijna over al in Holland te vinden zijn’[3]. Maar uiteraard moest Coornhert's lezerskring beperkt blijven tot het Nederlandsch lezende publiek. Zijn geschriften bleven niet slechts onbekend in het buitenland, maar ook, op eenige uitzonderingen na, aan de Nederlandsche geleerden, die met minachting neerzagen op den autodidact, wiens boeken *plebeio stilo*[4] geschreven waren. Coornhert zelf voelde veel voor een Latijnsche vertaling van een of ander van zijn voortbrengselen; dat blijkt o.a. uit een brief welken hij aan een ‘jonstige, geleerde ende eersame vrunt’ schreef: ‘Nopende het voornemen van d'*Erfzonde* Latyn te leeren spreken, mercke ic zelve in u vermogen wel te zijn: 't zoude my van herten ooc lief zyn, want het zoude meer menschen mogen nut zijn’[5].

Wij weten niet, of het in den brief vermelde geschrift vertaald

1) I. (II. & III.) Deel van Dieryck Volckertsz. Coornherts *Wercken.* T'Amsterdam. By Jacob Aertsz. Colom, 1630. In het vervolg wordt deze uitgave slechts met opgave van folioblad aangehaald, of, waar noodig, met *W.W.*
2) Joh. Hoornbeek, *Summa Controversiarum Religionis.* Ed. sec., Francofurti ad Viadrum 1697, p. 468.
3) Godfr. Arnold, *Historie der kerken en ketteren*, dl. I, Amst., 1701, blz. 785.
4) J. Lipsius, *Adversus Dialogistam liber de una religione,* Lugd. Bat. 1590. Opdracht aan de Staten van Holland.
5) *Bronnen tot kennis van Coornhert's leven en werken;* uitg. door B. Becker, *Rijks Gesch. Publ.*, kl. ser. N. 25, 's Grav. 1928, blz. 281.

werd; evenmin of dit het geval is geweest met de *Ladder Jacobs*[1] en een tractaat over de rechtvaardiging en de praedestinatie[2]. Ons zijn maar vijf Latijnsche vertalingen van Coornhert's geschriften bekend, waarvan de eerstvolgende bovendien pas in 1924 in druk verscheen.

I. - In het eerste deel van Coornhert's *Wercken* vindt men een kort tractaat, geschreven in 1563: *Of de Siele*, *dan of de Wille zondight, ondersoeck*[3]. De inhoud komt op het volgende neer: er bestaan drieërlei dingen; goede, kwade en middelbare. De ziel, die niet anders is dan 'het bloote, simpele leven in den menschen', is een middelbaar ding, dat recht gebruikt en ook misbruikt kan worden. Door het rechte gebruik wordt de mensch goed, door het misbruik slecht. De 'gebruycker' der ziel, haar meester, heer en gebiedende koning, is de wil. De door de kennis der waarheid verlichte wil is goed; uit onverstand en achteloosheid komt de kwade wil voort. De ziel is volkomen passief, zij gehoorzaamt de wil; het is de blinde, dwaze, kwade wil die zondigt en zich afkeert van God, en niet de ziel.

Dit geschrift werd twee jaar later door Hollandsche calvinisten in het Latijn vertaald en samen met een Nederlandsche copie van het origineel aan Theodore de Beza naar Genève gezonden[4]. In hun brief - gedateerd Amsterdam, 20 Maart 1565 - herinneren zij Beza aan het feit, dat Calvijn drie jaar te voren Coornhert's *Verschooninghe van de Roomsche Afgoderye* had weerlegd;

1) In den *Catalogus variorum insignium et rariorum manuscriptorum* van David Flud van Giffen (veiling in Den Haag 23 Febr. 1705) wordt op p. 4 sub N. 13 vermeld: Coornherts *Scala Jacobi.* Dat zou dus een vertaling zijn van *Ladder Jacobs of Trappe der deughden* (*W.W.* I 165 vlg.). Het gebeurde echter vaak, dat men de titels in het Latijn gaf, hoewel de tekst Hollandsch was.
2) Arnoldus Kistenius, rector van de Latijnsche school te Deventer, kende in 1584 Coornhert's *libellus de justificatione et praedestinatione,* z. V(an) D(oorninck), *Bouwstoffen voor e. gesch. v.h. onderwijs in Overijssel* in *Bijdr. tot d. gesch. v. Overijssel* V (1879), blz. 132, en W. van Hooff- Gualthérie van Weezel, *Zijn de spelen van Coornhert ooit opgevoerd?* in *Ned. Arch. voor Kerkg.* XXII (1929), blz. 124, 127.
3) I 148-149^{v}.
4) H. de Vries de Heekelingen, *Genève pépinière du calvinisme hollandais*, II, La Haye 1924, pp. 263 sq.; *Animane an voluntas peccet*, pp. 270-282. - De Vries identificeert de 'Fideles per Hollandiam sparsi' (p. 263) met 'les pasteurs de Hollande' (p. XXVI).

maar de homo arrogantissimus heeft zijn pen niet laten rusten en is in zijn blindheid zoover gegaan, te beweren, dat alleen de wil in den mensch zondigt. Zij verzoeken nu Beza Coornhert's vreeselijke en verderfelijke denkbeelden te weerleggen. Op 1 September van hetzelfde jaar wordt dit verzoek herhaald: Homo extreme impius pestilentissimo suo dogmate multorum animis vulnera inflixit. Herbergiers, tavernehouders en het geheele gespuis van de stad Haarlem gebruiken als spreekwoord: al is de wil van den mensch ook kwaad, het lichaam is onschuldig, de ziel wordt ongerept voor God bewaard[1].

Uit de uiteenzetting die de schrijvers der brieven van Coornhert's denkbeelden geven, blijkt dat zij niet slechts kennis genomen hebben van het tractaat waarvan zij Beza een vertaling deden toekomen, maar ook van een ander geschrift van Coornhert, n.l. *Van des Menschen Natuerlijcke vleesch Wondersproock, verclarende dat het veel misbruyckt wort, maer nemmermeer self en zondight*[2]. Coornhert heeft dit geschrift pas in 1581 uitgegeven. In de *Voor-reden* schreef hij, dat hij het 'al meer dan seventhien Jaren gelede by geschrifte ghestelt' had en dat het buiten zijn weten in handen gekomen was 'van eenige die dat uyt schreven ende aen eenen hoogh vermaerde leeraer schickten om by denselven daer tegen geschreven te werden'. Met den 'hoogh vermaerde leeraer' zal wel Beza bedoeld zijn; of hem inderdaad gevraagd werd ook dit geschrift te weerleggen, weten wij niet - in de beide brieven, die in de publicatie van De Vries de Heekelingen voorkomen, wordt er niet over gerept. Misschien heeft Coornhert zich in bovengenoemde *Voor-reden* vergist. Wanneer hij daarin echter zegt, dat zijn 'misgonstigen' zijn geschrift *(Van des Menschen Natuerlijcke vleesch)* 'uyt misverstant of uyt misgonste ten alder quaetsten beduyden, ende om mijnen name te bevlecken haer beste daer met deden, daer door ick oock by velen luyden eer veroordeelt, dan bekent was', dan kunnen wij gerust ook Beza's correspondenten tot deze 'misgonstigen' rekenen. Zij hebben n.l. Coornhert in hun brieven denkbeelden toegeschreven die hij nooit verkondigd heeft. Zij beweren, dat hij de Heilige

1) *A.w.,* p. 284: Certe caupones, tabernarii ac reliqua illa civitatis fex proverbii vice jactant: ut prava sit hominis voluntas, corpus tamen innoxium esse, animam Deo illaesam servari.
2) I 139-147.

Schrift voor een menschelijke uitvinding houdt, waarin naast veel waars ook veel slechts staat; dat hij de goddelijkheid van Christus ontkent, de opstanding loochent, niet aan het bestaan van de hel en van den duivel gelooft. Het einddoel van zijn monsterachtige en goddelooze ketterij zou zijn, iedereen vrij te laten naar eigen inzicht te leven, zijn opvattingen te wijzigen naar gelang van de omstandigheden, zijn medemenschen te beliegen, valsche getuigenissen af te leggen, te stelen, te rooven en te moorden, kortom, hij zou de deuren openen voor alle misdaden, door alle kwellingen van het hiernamaals te beschouwen als bespottelijke verzinselen van den mensch, die slechts als vreesaanjagende middelen bedoeld zijn[1].

Toen Coornhert tijdens zijn ballingschap een afschrift van den brief der gereformeerden in handen kreeg, schreef hij aan zijn vriend, Mr. Fabius: ‘ic zie, dat zy 't (n.l. Coornhert's *Of de Siele, dan of de Wille zondight, ondersoeck)* hebben ende vervalschen. Zy colligeren uyt des mans (d.i. Coornhert's) schrift, hetwelk zelfs in als het contrarie betuycht. Zo calumneerden de Joden onzen Heere ende zo, zie ic nu, hebben de nijdige hypocryten ende wereltheyligen allen Christenen gehandelt. Ende zodanich werck is beter in ons te gedogen dan selfs te doen. Want in 't lyden wert men enichsins Christo, maer in sulcx te doen antichristum gelyckformich’[2].

Dat de calvinisten Coornhert bewust ‘calumneerden’ en bang waren voor de gevolgen van hun lasterpraatjes, bewijst het slot van den eersten brief. Zij verzoeken Beza daarin om in zijn weerlegging van Coornhert's geschrift niet te vermelden, dat hij bovengenoemde stellingen van hen had ontvangen, maar duidelijk te zeggen, dat hij zelf deze conclusies uit het boekje heeft getrokken[3].

Voor zoover bekend heeft Beza aan het verzoek van zijn Hol-

1) De Vries, *a.w.,* p. 266: Nempe vivendum cuique pro suo ipsius arbitrio, utendum foro apud omnes, loquendum ad graciam, hominem mentiamur, inquit, reddamus falsum ut vulgo appellant, testimonium, ut ad eum modum proximo gratificemur. Nihil etiam mali, quod animum corpusque attinet, in furto est, caede ac latrocinio... P. 267: Quibusvis sceleribus fenestram aperit, proposita impunitate, dum ea ipsa supplicia, quae Deus post hanc vitam passim in scriptura impiis minatur, inania esse terriculamenta censet ridicule ab hominibus conficta.
2) *Bronnen,* blz. 275.
3) De Vries, *a.w.,* p. 269: Cavendum etiam, ne tua responsio indicet superiores theses a nobis ad te profectas esse, sed hoc potius diserte exprimat te ex libello ipso ea veluti in consequentiam collegisse.

landsche geloofsgenooten niet voldaan. Hij zal wel na kennismaking van Coornhert's geschrift ingezien hebben, dat het geenszins zulke horrenda perniciosaque dogmata bevatte als de tegenpartij beweerde en dat het onmogelijk was er al de ketterijen uit te distilleeren die men Coornhert in de schoenen schoof. Maar misschien heeft Beza van een weerlegging van Coornhert's geschrift afgezien omdat hij den inhoud ervan niet goed kon begrijpen. Want de tekst dien de 'geloovigen in Holland' vertaald hadden, was inderdaad plerisque in locis mutilus ac proinde obscurior. Ik volsta met de volgende voorbeelden. Coornhert zegt, dat 'de ziel sonderlingen geedelt is met het licht ende gesicht'. In de vertaling heet het: animam hominis ratione praeditam esse, ad verbum: per lucem ac visum, vi lucis ac visus, in quae potissimum *distributa* est. In de copie, die zich de calvinisten hadden verschaft stond *gedeelt,* inplaats van *geedelt.* Coornhert's woorden 'de *siecke* wil ghesondt zyn' worden vertaald: *anima* sana esse vult. Een voor Coornhert's betoog belangrijke passage luidt: 'Het quaat komt uyt d'ongeschapen Wille, die niet zynde, niet doet, niet voortbrenght ende niet voordert tot het begheerde, welck niet oock alleen alder menschen helle, ghequelle ende verdriet is'[1]. De vertaler las 'niet ziende' in plaats van 'niet zynde', begreep niet waarom het 'niet alder menschen verdriet' was en vertaalde: Malum proficiscitur a voluntate non creata; quae, cum non alias 'non videt' sit, nihil facit, nihil profert nihilque confert ad id, quod appetitur, quod certe omnium hominum quidem quasi infernus est, afflictio et toedium.

II. - Th.J.I. Arnold heeft in de *Bibliotheca Belgica* een zeer zeldzaam boekje van Coornhert beschreven, waarvan de titel luidt: *Breve documentum de cogitationum observatione & via proxima quasique compendiaria ad assequendam sui ipsius status cognitionem.* Per Theodoricum Coornhert. Goudae. Tipis Sasseni Hoenii[2]. 'Toutes nos recherches au sujet de ce traité', schreef Arnold,

1) Herhaaldelijk wijst Coornhert op het 'niet' als de oorzaak van het kwaad of de zonde. Zie zijn brieven aan Artus van Brederode, Spiegel, Dirck Egmont van de Nijenburg in *Bronnen,* blz. 224, 244, *Brieven-boeck,* blz. 317 (= *W.W.* III. 144d). Zie ook *Wellevens kunste,* B. III. 2.56; B.V. 1. 73; B.V. 2.39. *Opperste goedts nasporinghe* I. 50, 66 (*W.W.* I. 339d, 340a).
2) *Bibl. Belg.* C274. Hier ook een reproductie van het titelblad.

'sont restées infructueuses. Si la pièce n'est pas une traduction latine de l'une ou de l'autre partie des oeuvres de Coornhert, il est probable que c'est une oeuvre posthume, et peut-être le seul écrit de l'auteur en latin... Ce traité est bien décidément le plus rare de tous les écrits de l'auteur. Il n'est signalé par aucun biographe ni par aucun bibliographe, et il est bien possible que l'exemplaire que nous avons eu la bonne fortune de trouver fortuitement dans la bibliothèque de la ville d'Aix-la-Chapelle, est unique'.

Hier zij direct vermeld, dat een tweede exemplaar van dit boekje in de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen aanwezig is[1]. Is dit inderdaad een Latijnsch geschrift van Coornhert? Eer wij hierop kunnen antwoorden, moeten wij ons afvragen, of de veronderstelling gerechtvaardigd is, dat Coornhert de schrijver van een *Latijnsch* tractaat zou zijn. Het antwoord moet bevestigend luiden, want Coornhert heeft zich jaren lang met een werk in de Latijnsche taal bezig gehouden. Hij deelt het ons zelf mede in zijn *Naemscherm tegen de ondaedt tot Delft aen hem betoont den III. Octobris 1588:* 'Ic hadde by my menigte van aanteekeningen van gemeene plaetsen, die men noemt *Loci communes,* in korte ende klare schickinge gestelt zynde uyten Bibele, alle dingen met heuren ommestanden so naectelic teffens voor oogen toonende, dat sy velen (sonderlingen Predicanten, *so 't Latijn is)* nut... souden mogen zijn'[2]. Over dit 'groet werck', waar hij zich sedert 1558 'met ernstigher aendacht ende vlijt' mee bezig had gehouden, schreef Coornhert in Januari 1583 aan den bekenden Schwenckfeldiaan Aggaeus van Albada: 'Dit sijn Bybelsche *Loci communes* niet alleen van dinghen, als van Gode, van den Duyvele, van den mensche, van waerheydt, loghen, wijsheydt, dwaesheydt etc., maer oock van de werckinghen der dinghen als te weten: wat Godt werckt, wat de Mensche werckt, wat waerheyt werckt enz. met heure Causis, qualitatibus etc. Summa methodice beschreven, soo datmen daer oock sal moghen zien elcks dinghs gantsche aert, ende beneven dien oock sonderlinghe desselfs werckinghen, namentlijck *quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quo modo, quando* etc. Sulcx

1) Hierop heeft W. van Hooff-Gualthérie van Weezel mij attent gemaakt.
2) *W.W.* III 294b. Op het nut van het aanleggen van *loci theologici* heeft Erasmus gewezen in zijn *Ratio seu methodus compendio perveniendi ad veram theologiam.*

dat de Heylighe Schrift selfs voor alle recht-Leer-ghierighen beter uyt-leghster van haer selfs sal moghen wesen, dan alle Menschelijcke Glosen of Commentarien'[1]. In 1588 verhuisde Coornhert naar Delft en was van plan daar in het huis van zijn vriend C.A. Boomgaert zijn werk persklaar te maken. Dit is hem echter niet gelukt: na een verblijf van drie maanden werd hij uit Delft uitgewezen. Enkele bouwsteenen van dat werk zijn bewaard en opgenomen in deel I van zijn *Wercken* onder den titel: *Van God, van Christo, van den Heylighe Gheest, van 't Gheloove, van de waerheyt, Hope, penitentie en liefde*[2].

Maar keeren wij terug tot het *Breve documentum.* Het is niet, zooals Arnold geneigd was te veronderstellen, een door Coornhert in het Latijn opgesteld geschrift, het is niet anders dan een vertaling van een tractaat, dat in Coornhert's *Wercken* voorkomt en waarvan de titel luidt: *Korte Berichtinghe vander ghedachten waarneminghe. Ende Den naasten wegh om te moghen komen tot kennisse van sijns selfs state*[3]. Deze *Berichtinghe* beslaat 5 foliobladzijden en bestaat uit twee van elkaar onafhankelijke opstellen. Zij werden door J. ten Brink tot de vroegste geschriften van Coornhert gerekend[4]; Olga Rinck-Wagner heeft ze onder die van het jaar 1556 gerangschikt[5]. Deze dateering is foutief.

Arnold had gelijk toen hij beweerde, dat geen biograaf het *Breve Documentum* vermeldde. Maar de *Berichtinghe vander ghedachten waarneminghe* wordt wel in een levensbeschrijving van Coornhert vermeld en zelfs vrij nauwkeurig gedateerd. Pieter Bor heeft in het 28ste boek van zijn *Historie der Nederlandtsche Oorlogen* naar aanleiding van Coornhert's overlijden in 1590 een korte levensbeschrijving van zijn vriend gegeven[6]. Zij is ontleend aan *Het leven van D.V. Coornhert,* dat door een anonymus voor de

1) *W.W.* III 109c-d (*Brieven-boeck* van D.V. Coornhart, Amst. 1626, blz. 123). Coornhert vermeldt dit werk ook in zijn request aan Prins Willem in 1584, z. *W.W.* III 459d.
2) *W.W.* I 1-46v (vóór de *Hert-Spiegel).*
3) *Bibl. Belg.* C149 (Alphab. lijst van Coornhert's werken). - *W. W*, I 188v-190v. - In het *Register der Tractaten van 't eerste Deel* luidt de titel: *Cort bericht van der ghedachten waerneminghe.*
4) J. ten Brink, *D.V. Coornhert en zijne Wellevenskunst,* Amst. 1860, blz. 189.
5) O. Rinck-Wagner, *D.V. Coornhert 1522-1572,* Berl. 1919, S. 16, 17.
6) P. Bor, *Hist. d. Ned. Oorlogen,* dl. III, Amst. 1679, blz. 540, 541.

uitgave van Coornhert's werken in 1612 geschreven werd[1]. Toch vindt men bij Bor eenige gegevens die van elders niet bekend zijn. Hiertoe behoort o.a. de mededeeling, dat Coornhert op de Gevangenpoort (1567-1568) behalve de *Comedie van Lief en Leet, Het lof van de gevankenisse, Het Compas ter rusten* en verscheidene *Liedekens* en *Refereynen*, ook geschreven heeft *Waerneminge der gedachten.* Hiermede is bedoeld het eerste stuk van de *Korte berichtinghe.* Het is bekend, dat Coornhert in de gevangenis 'penne, inckt ende papier' mocht hebben; maar Cicero's werken stonden zeker niet tot zijn beschikking, en dat zal wel de oorzaak zijn, dat hij bij het aanhalen van een gezegde van Cicero i.m. naar *Acade. 4* verwees, terwijl daar het bedoelde citaat niet terug te vinden is[2].

Wij kunnen *Der ghedachten waarneminghe* misschien nog nauwkeuriger dateeren. Daarin heet het o.a.: 'Mogen sy (d.w.z. de geldgierige menschen) so wijs ende neerstigh zijn int tellen van goudepenningen, waarom souden wy dat nyet mede zijn moghen in 't dencken van de Hemelsche deughde? Immers wy die ons beroemen kennisse der deuchden te hebben, so dat wy selve die seggen waardiger te wesen dan alle goudt ende verlatelijcke schatten' (I 189c). Wie worden hier met 'wy' bedoeld? Een antwoord hierop geeft m.i. de *Tsamensprekinghe, waarin bewesen wort dat hy niet goet en wil worden die quaat blijft*[3]. Dit gesprek, dat gevoerd wordt door Coornhert en den advocaat [Anthonis] H[ofslagh], heeft Coornhert 'ghemaackt den 4. February 1568 in de Ghevanckenisse des Hertoghen van Alva'. Beide vrienden zijn het daarin over eens, dat 'deughde beter is dan 's volcx Eere, dan ghelt ende dan 't leven' (I 162c). Aan denzelfden Hofslagh zijn zeer waarschijnlijk ook de boven aangehaalde woorden uit *Der ghedachten waarneminghe* gericht: 'wy die ons beroemen kennisse der deuchden te hebben, so dat wy selve die seggen waardiger te wesen dan alle goudt ende verlatelijcke schatten'. In dit geval is

1) Zie B. Becker, *'Het leven van D.V. Coornhert' und seine Verfasser* in *Bijdr. v. vad. gesch. en oudh.,* 6de r., dl. II (1925), blz. 1 vlg.
2) Volgens vriendelijke mededeeling van Mej. Dr. B. Timmer en Dr. J.D. Meerwaldt moet *Tusc. Disp.* V §111 (c. 38) bedoeld zijn: loquor de docto homine et erudito cui vivere est cogitare. Coornhert spreekt over 'geleerde Menschen, welcker verstandige gedachten *Cicero* te recht een leven noemt te wesen' (I 190b).
3) *W.W.* I 160-163.

het stuk geschreven nà den 4den Februari, maar voor den 1sten September 1568[1].

Dat het tweede deel van de *Berichtinghe,* n.l. *Den naasten wegh om te moghen komen tot kennisse van sijns selfs state,* veel later is geschreven dan 1556, blijkt uit brief VII van Coornhert's *Brieven-boeck*[2]. Deze brief, geschreven 'Aen Meester Cornelis de Groot, Professor tot Leyden', begint met de woorden: 'Vriendtlijcke Meester, ghy begeert van my een memoriken van onse reden laestmael, nopende den naesten wegh omme te moghen comen tot kennisse van zijns selfs state'. In *Den naasten Wegh enz.* luidt de aanhef: 'Vrundtlijcke N., ghy begheert van my een memoriken van onse Reden laatstmaal ghevallen, nopende den naasten Wegh omme te moghen komen tot kennisse van syns selfs state'. *Den naasten Wegh* is niet anders dan de door Coornhert aan prof. Cornelis de Groot geschreven brief[3]. Nu is deze Cornelis de Groot, een oom van Hugo de Groot, geboren in 1546; hij kon dus in 1556 niet den bovengenoemden brief van Coornhert ontvangen. In 1575 werd hij tot hoogleeraar in Leiden benoemd. Coornhert had hem, 'wiens *grote* ouderdomme in zo cleijne zijne jaeren door zijn *grote* luste totten Alder*grootsten* hem *grotelijck*' verblijdde[4], pas na zijn terugkeer uit de ballingschap in 1577 leeren kennen. Het gesprek over 'de kennisse van sijns selfs state' kan dus pas in of na 1577 plaats hebben gehad.

De vertaling is zeer nauwkeurig, fouten komen er niet in voor. Soms voegt de vertaler iets toe of paraphraseert den tekst. Coornhert schrijft van ''t dencken van de Hemelsche deughde'; de vertaler voegt er bij: qua veluti Herculis clava omnem mentis aditum obarment. Waar de auteur spreekt over 'selfloopende Predicanten'[5], zegt de vertaler: non missi, sed ultro currentes Pseudoapostoli, nihil quam apostaticas exstruentes Ecclesias. De zin: 'Godt henluyden sulcx bereyder geven wil dan sy 't bereydt

1) Vóór 1 Sept. 1568 is Coornhert naar Kleefsland gevlucht, zie: *Bronnen,* Inleiding, blz. XXIX, en H. van Alphen, *Coornhert's voetval voor den Koning* in *Bijdr. v. vad. gesch. en oudh.,* 7e r., I (1931), blz. 3n. 1.
2) *Brieven-boeck,* blz. 9 (*W.W.* III 90d). Zie ook *Bronnen,* blz. 329.
3) Zie over den brief aan C. de Groot: A. Zijderveld, *Coornhert,* in *De Gids*, 1930, blz. 340.
4) *Bronnen,* blz. 206.
5) Zinspeling op Jer. 23:21.

zijn te ontvangen', luidt in de vertaling: sciunt philanthropum illum Deum ex copioso suo thesauro ad liberaliter largiendum promptiorem quam sint isti ad accipiendum parati. Coornhert's klacht, dat vele menschen 'den trouwen raadt van den waren Medico der Zielen hardtneckelijck verwerpen', wordt door den vertaler versterkt: firmissima juxta ac fidelissima nostrae animae veri Medici consilia et panchrestum ipsius Christi medicamentum tantis cervicibus abjudicant et spernunt. Behalve de woorden 'philanthropus' en 'panchrestus' gebruikt de vertaler ook □*δ*□*νατα* voor onmogelijk, plasma voor maaksel, protoplastus vir voor Adam, alexipharmacum voor medicijn. Maar uit het gebruik van deze paar Grieksche woorden volgt nog niet dat de vertaler Grieksch kende.

III. - In den zomer van 1590 verscheen bij Jaspar Tournay te Gouda Coornhert's bekende werk: *Proces vant Ketterdoden ende dwang der Conscientien.* Het bestaat uit twee deelen. Het eerste, politieke, deel loopt 'tusschen Justum Lipsium, Schryver van de Politien Anno 1589 daar voor, ende Dirick Coornhert daar teghen sprekende'. Het tweede, kerkelijke, deel is een proces 'tusschen Wolf-aardt Bisschop, Advocaat van Theodore de Beza metten zynen daar voor, ende Dirick Volckertsz. Coornhert daar teghen sprekende'. Van het eerste deel verscheen in 1592 bij Zas-Hoensz. te Gouda een verkorte Latijnsche vertaling; deze werd aldaar in 1597 herdrukt; een derde uitgave bracht Jaspar Tournay in 1626. De titel luidt: *Epitome processus de occidendis haeriticis et vi conscientiis inferenda inter Justum Lipsium Politicorum auctorem anno 1589 ea asserentem et Theod. Coornhertium eadem refringentem*[1].

Coornhert zelf had in het *Kort besluyt* geschreven: 'zullen, diet meest betaamt, zich moghen beraden, oft noodtlijck ende nut waar teghen zynen Latijnschen fackel een Latijnschen brandt-emmer met leschwater te doen maken ende vullen'[2]. Het is merkwaardig,

1) In de *Bibl. Belg.* C53-54 zijn de uitgaven van 1592 en 1597 beschreven. Een ex. van de uitg. van 1626 is aanwezig in de Librye te Gouda.

2) *Proces vant Ketterdoden,* dl. I, Gouda 1590, blz. 337, 338 = *W.W.* II 97 (lees 95) c. - Nog voor het verschijnen van het *Proces* schreef Coornhert aan Spiegel, dat het boek van Lipsius verderfelijke gevolgen zou hebben, 'soo daer gheen bluschwater op die poppen (gheen kinder-poppen, maer moordt-brandt-poppen) en werdt ghegoten, ende dat soo wel uyt een Latijnsch emmerken, als uyt mijn Nederlandtsch' (*Brieven-boeck,* blz. 331 vlg.; *W.W.* III 147a).

dat deze passage ook in de (N.B. verkorte) Latijnsche vertaling voorkomt: Poterunt, quos prae ceteris decet, consulto et cogitato providere, sitne vel maxime necessarium ac utile his latinis facibus, ad patriae nostrae incendium accensis, urnam incendiariam, latinius scriptam, et refrigeratoria aqua a summo plenam ministrare[1]. De verkorting is van een deskundige hand (338 blz. in het origineel, 226 blz. in de vertaling); weggelaten zijn vooral de talrijke aanhalingen, waarmede Coornhert zijn denkbeelden had gestaafd; Vryemondt en Byemondt treden in de *Epitome* niet op en hun opmerkingen zijn meestal geschrapt[2]. Alle aanhalingen (uit Cicero, Lactantius, Calvijn, Beza, Acontius en de *Acten vanden Vredehandel gheschiet te Colen)* zijn niet in het Latijn terugvertaald, maar uit de oorspronkelijke Latijnsche werken of bestaande Latijnsche vertalingen overgenomen.

Heeft Coornhert misschien zelf zijn *Proces* in het Latijn vertaald? Dit is niet mogelijk op grond van de volgende overwegingen. In de *Epitome* komen twee aanhalingen voor uit Lipsius' antwoord: *Adversus Dialogistam*[3], dat pas 12 Oct. 1590 verscheen[4]. Coornhert begon 'geheel sieck gaende ende swac zynde, meest te bedde legghende'[5] Lipsius' schotschrift te weerleggen. Zou hij er toen nog aan gedacht hebben de vertaling van het *Proces* met twee citaten uit *Adversus Dialogistam* aan te vullen? Bovendien zijn er in de *Epitome* eenige Latijnsche uitdrukkingen, die Coornhert niet gebruikt zou hebben. In §142 komen de bekende 'slaven' en 'huurlingen' ter sprake[6]; in de *Epitome* (p. 64) heeten zij

1) Is latinius een drukfout? Volgens Dr. Meerwaldt kan de comparatief vertaald worden door: 'in behoorlijk Latijn'. - Lipsius gaf Coornhert's voorstel met volgende woorden weer: Serio considerandum iis esse quorum interest, annon expediat, imo necessarium sit, Latinam Situlam conscribi atque effundi. *Adversus Dialogistam,* 1592, p. 67.
2) Weggelaten is ook het *Byvoeghsel* in dl. I (afzonderlijk gepagineerd 1-71), een weerlegging van Jac. Pamelius, *De religionibus diversis non admittendis*, Antv. 1589. Een Duitsche vertaling van dit *Byvoeghsel* vindt men in Gottfried Arnold's *Kirchen-und Ketzerhistorie.*
3) *Epitome processus,* Gouda 1597, pp. 104, 148.
4) G.H.M. Delprat, *Lettres inédites de Juste Lipse* in *Verh. d. Kon. Ac. v. Wet.,* Afd. Letterk., I (1858), p. 51.
5) *W.W.* III 488v.
6) Zie over Coornhert's indeeling van alle menschen in verscheidene staten *B. Becker, Coornhert, de 16de-eeuwsche apostel der volmaakbaarheid* in *Ned. Arch. v. Kerkg.,* 1926, blz. 66.

mancipia et qui suo iure carent, terwijl Coornhert met de bijbelsche termen servus en mercenarius goed vertrouwd was. ‘Beter waart hem hier gheweest: te weten of veyligh te rusten’, zegt Coornhert in §381. In de vertaling (p. 134) is Coornhert's zinspreuk niet te herkennen: Nonne praestitisset te libere et tuto conquievisse?

De *Epitome* is niet zooals het *Proces* in 687 §§ ingedeeld, maar in 26 hoofdstukken, elk van een inhoudsopgave voorzien, wat het lezen van het werk zeer vergemakkelijkt. De vertaler is goed thuis in de klassieken, maar in tegenstelling met den vertaler van Coornhert's *Verantwoordinge van 't proces* (z.b.) gaat het er hem niet om zijn kennis ten toon te spreiden. Klassieke reminiscenties komen slechts in vier gevallen voor. ‘Tweedracht met woordt- twist’ (§160) wordt vertaald door dissensio *σ□ν λογομαχι□* (p. 66); ‘die ernsthaftigh willen schynen’ (§458): qui Aristarchos ac serios Criticos simulant (p. 163); ‘kwam onder den man’: notitia lippis et tonsoribus innotuit (p. 197); eindelijk de zin: ‘daar en ghebraken gheen zodanighe vuyrighe noch ernsthaftighe luyden in het aansteken ende aanblazen van Servets vlammen tot Geneven, ende zouden ons zelf deerlijck bedroghen vinden, alst te spade waar, zo wy meynden dat die hier ghebreck zouden wezen’ (§457), die in de vertaling luidt: Non defuere Genevae ardentes ira ac odio inflammati Aeoli ad sufflandas ac incendendas Serveti flammas; nos ipsi sane miserrime nobis imponeremus, cum sero sapientibus Phrygibus, si hujusmodi acerbis ingeniis in hac nostra Patria animum deficere credamus (p. 163).

De Latijnsche vertaling heeft twee bijlagen, die men niet in het *Proces* vindt. Op pp. 228-233 staat de tekst van het derde en vierde hoofdstuk uit boek IV van Lipsius' *Politica.* Het is een gewijzigde, verzachte tekst, welken Lipsius volgens den uitgever van de *Epitome* (p. 227) aan eenige vrienden gezonden heeft, die door de hardheid van zijn woorden in de *Politica* waren getroffen. Voor zoover ik weet, is dit document, waaruit nog eens de magna mutatio et inconstantia Lipsii blijkt, aan zijn biographen onbekend gebleven.

Op pp. 233-235 vindt men Castellio's brief aan Nicolaes Blesdijk, geschreven uit Bazel in November 1562. Buisson heeft dezen brief in zijn monographie over Castellio herdrukt en daarbij ver-

meld, dat hij voor het eerst in 1612 gepubliceerd werd[1]. De *Epitome* leert ons, dat dit reeds twintig jaar vroeger geschiedde.

IV. - Lipsius antwoordde op Coornhert's *Proces* met het *Adversus Dialogistam liber unus de religione*[2]. Met de weerlegging hiervan heeft Coornhert zich de laatste twee weken voor zijn dood beziggehouden. ‘Deze annotatiën’, zegt Bor, ‘hebben sijne erfgenamen na sijn dood in de Latijnse sprake doen oversetten en in druk uytgegeven’[3]. De *Defensio processus de non occidendis haereticis* verscheen in 1591 in Gouda bij Peter Simonsz. Kies[4]. Een herdruk der *Defensio* gaf Guilelmus Antonii in Hanau a/d. Main in 1593, een derde druk kwam in 1597 van de pers van denzelfden Kies[5]. De Hollandsche tekst - *Verantwoordinghe van 't proces van den Ketteren niet te dooden* - werd voor het eerst in Colom's uitgave van Coornhert's werken in 1631 gedrukt (III 479-489).

De verhouding van den Latijnschen tekst tot den Nederlandschen dient nauwkeurig onderzocht te worden. Maar vooral zij vermeld, dat de Amsterdamsche Universiteitsbibliotheek een handschrift bezit, waarvan de titel luidt: *Beschermínghe des proces vant ketterdooden, teghen de drie hooftstucken des 4. boeks Politicorum J. Lipsij ende syns boecks Tegen den Dialogistam wederleggingh. In 't uyterste des levens door D.V. Coornhert beschreven int Latyn ende nu overgheset van woort tot woort in onse nederduytsche taal door I.K.* An. 1602[6].

De vertaler verkeerde dus in de meening, dat Coornhert's antwoord in het Latijn opgesteld was. Daartegen spreekt echter de getuigenis van Bor; het uitstekende Latijn van de *Defensio;* de talrijke paraphrasen; ook eenige fouten die Coornhert niet gemaakt zou hebben. Met betrekking tot het laatste laat ik twee voorbeelden volgen. In § 25 haalt Coornhert de Remonstrantie der Delftsche predikanten aan de Staten van Holland aan, waarin zij erkennen,

1) Ferd. Buisson, *Séb. Castellion, sa vie et son oeuvre,* II, Paris 1892, p. 463 sq.
2) *Bibl. Belg.* L 491-493. In de *Liste sommaire* van Lipsius' werken zijn 24 uitgaven van het boekje vermeld.
3) Bor, *Hist. d. Ned. Oorl.,* dl. III., blz. 540.
4) Misschien een zoon van Simon Jansz. Kies, die getrouwd was met Coornhert's nicht Neel Pouwelsdr, de eenige erfgename van Coornhert. Zie *Bronnen,* blz. 74 n. 5 en blz. 103.
5) Beschrijving der drie uitgaven in *Bibl. Belg.* C. 49-51.
6) *Catalogus der handschriften*, II, N. 613.

dat ‘in de Gereformeerde Kercke zoo wel valsche leere kan in kruypen alsse in de oude kercke in ghekropen is’. De woorden ‘de leraers leeren selve in druck’ zijn vertaald: Professores nostri editis scriptis palam profitentur’ (p. 19). De ministri Donteclock en Croese waren geen professoren[1]. In § 34 spreekt Coornhert Lipsius aan als ‘verdraeyer Lactantii’; in den Latijnschen tekst staat: Lactantiomastix (p. 30). Coornhert had n.l. in zijn *Proces* (§ 297 p.) bewezen, dat Lipsius Lactantius' woorden ‘opentlijcken vervalscht’ had *(Epitome* p. 114: falcificus perspicue adulterasti) en hem woorden toegeschreven, die door de ‘afgodissche vervolghers der Christenen’ (§ 297i) gesproken waren. De ‘arghlistighe valsheydt’ van Lipsius (§ 297e; *Defensio* p. 113: dolosa falsitas) wordt door ‘Lactantiomastix’ geenszins weergegeven[2].

Dat de vertaler een goed classicus was, moge uit de volgende voorbeelden blijken: me ante Polypi in modum tam funeste calumniaris (§ 16; my eerst soo doodtlijck ghecalumnieert hebbende); ne Batavos opinare fungos esse Cisalpinos (§ 26); acht de Hollanders niet so zot); illud nihil prorsus ad nostrum Mercurium faciat (§ 35; sulcx gantsch niet ter saken en doet); Manliana quadam vi (§ 42; met hooghster gheweldt); sapit Attica bellaria (§ 50; latende sich beduncken dat hy niet dan Peperkoeck en smaeckt); Istro fallacior (§ 51; meer dan bedrieghelijck); Pastillos Rufillus olet, Gorgonius hircum (§ 64; het is al goet soo wat hy doet, die is bemindt; het is al quaedt, die is ghehaedt, wat hy begint); quae Orci galea ipsum Lipsium proteget (§ 68; hoe sal Lipsius ontgaen).

Wenden wij ons nu tot den Hollandschen tekst, tot de *Verantwoordinghe,* zooals zij in het III^{de} deel der *Wercken* gedrukt staat. Het is bijna onmogelijk dezen tekst zonder hulp van den Latijnschen tekst te begrijpen. Ten eerste zijn er vele zinstorende drukfouten: *niet* i. pl. v. *met* (§ 7); *toom* i. pl. v. *toorn* (§ 14); *souden* i. pl. v. *sonden* (§ 28); *oock* i. pl. v. *of* (§ 38); *zij* i. pl. v. *wij* (§42); *oprechte* i. pl. v. onrechte (§ 54); *u* i. pl. v. *in* (§ 55); *streeft* i. pl. v. *schreeft* (§ 64); *weet* i. pl. v. *wilt* (§ 68); *alle* i. pl. v. *als* (ib.); *ende* i. pl. v. *contra* (§77). Hier en daar ontbreken kleine woordjes, als: in (§16), u (§ 35), men (§ 55), zijn (§ 62), ghy, ende (§ 68), niet (§ 76). Twee

1) De *Remonstrantie* (Maart 1583) is afgedrukt in *W.W.* II 240$_v$-243.

2) Terecht werd Coornhert zelf *Lipsiomastix* genoemd, zie *Eccl. Lond.-Bat. Arch.*, ed. J.H. Hessels, I (Cantabr. 1887), p. 464.

keer staat in den tekst, wat volgens den Latijnschen tekst een kantteekening moet zijn (§§ 50, 77); een keer is het omgekeerde het geval (§64). De interpunctie is zeer gebrekkig. Talrijke aanhalingen uit Lipsius en de klassieken zijn niet gecursiveerd zooals in den Latijnschen tekst; de bewijsplaatsen vindt men soms alleen in de vertaling[1].

Dit alles bewijst, dat de uitgever van de *Verantwoordinghe* zich zeer slordig van zijn taak heeft gekweten. Ter verontschuldiging diene, dat hij te doen had met Coornhert's klein geschreven en moeilijk te lezen kantteekeningen in een exemplaar van Lipsius' *Adversus Dialogistam.* De uitgever van de Latijnsche vertaling in 1591 schreef, dat Coornhert het boekje ad verbum infirmare et convellere statuerat, ut ex marginalibus notis facile colligere fuit (‘soo men aen de mercken op 't voorschreven Boeck ghetekent kan mercken’[2]. In deze ‘mercken’ kon Coornhert uiteraard geen vertaling geven van die plaatsen uit Lipsius' geschrift die hij bestreed. Zoo is het te verklaren, dat de vertaling van Lipsius' teksten uit de *Politica* verschilt van die, die Coornhert zelf in zijn *Proces* had gegeven; de eerste, zooals alle Latijnsche teksten uit *Adversus Dialogistam,* zijn door den uitgever, niet door Coornhert vertaald. Dit geldt m.i. ook voor de citaten uit klassieke schrijvers, waarvan er een vijftiental in Coornhert's laatste geschrift voorkomt. Het volgende voorbeeld moge dit bewijzen, Coornhert zegt in zijn *Verantwoordinghe* (§ 8) tegen Lipsius: ‘Ghy stoutelijc derft oordeelen, dat alle zijne (d.i. Erasmi) schrift met hem te niete sullen gaen. Doen ick dit hoorde most ick lachen daer over peynsende:

> Waer ons sulcken sterre niet gheopenbaert
> En oock de nootschicking om verwonderen,
> Lipsius waer oock niet vermaert,
> Maer soude ghebleven hebben ten onderen.

In de *Defensio* (p. 9) luidt die plaats: De Erasmo adeo malevole sentis, ut omnia eius scripta cum eo interitura judices. Haec cum audirem, quid ego? subrisi inferens: nisi illud claruisset

> *Sidus et occulti miranda potentia fati,*
> Lipsius non esset.

1) Een geval van onvoldoende aanduiding omtrent den oorsprong van een citaat in de *Verantwoordinghe* bespreekt M. Boas in *Het Boek*, XVIII (1929), blz. 51 n.l.
2) III 488_v

De regel ‘sidus et occulti miranda potentia fati’ is ontleend aan Juvenalis Sat. VII[1]. Als men Coornhert's vertaling van de metra in Boethius' *De consolatione philosophiae* kent, valt het moeilijk te gelooven, dat hij op zoo'n onbeholpen wijze het vers uit Juvenalis zou weergegeven hebben.

Hier zij nog vermeld, dat in de *Verantwoordinghe* twee keer (in § 43) de *Acten vanden Vredehandel gheschiet te Colen* worden aangehaald, een bron, die ook zeer vaak ter sprake komt in het *Proces.* Daar citeert Coornhert altijd de Nederlandsche uitgave; in de *Verantwoordinghe* wordt, evenals in de *Defensio,* naar den Latijnschen tekst verwezen[2]; de aanhalingen zijn inderdaad uit het Latijn in het Nederlandsch terugvertaald.

Ten slotte moet nog de aandacht gevestigd worden op een waarschijnlijk foutieve dateering in de *Verantwoordinghe.* H.L. S(piegel) en G. F(allet) zouden, volgens den Hollandschen tekst (§ 28), Coornhert op ‘14 Julij lestleden’ in Gouda hebben bezocht. De Latijnsche tekst luidt: qui XIII Kalend. Jul. me convenientes etc., d.i. 19 Juni. Nu weten wij dat op 13 Juli 1590 Spiegel's ‘eenhertighe broeder’ Jan Lourensz. Spiegel is overleden[3], Het is dus veel waarschijnlijker, dat de twee vrienden reeds op 19 Juni bij Coornhert zijn geweest. Wij moeten dus veronderstellen, dat Coornhert zich vergist heeft en dat de Latijnsche vertaler den datum stilzwijgend heeft verbeterd - of dat hij las 19 i. pl. v. 14 en Juni i. pl. v. Juli. In het eerste geval zou men willen veronderstellen, dat Spiegel zelf of Fallet de kantteekeningen van hun overleden vriend in het Latijn hebben vertaald. T.o.v. Spiegel moet men echter deze hypothese laten vallen, zoodra men kennis maakt met den inhoud van het naschrift van den vertaler.

Het Hollandsche naschrift *Tot den Leeser*[4] moet men met den Latijnschen tekst ernaast lezen, anders kan men er moeilijk de aanhalingen uit een geschrift van een niet genoemden auteur in herkennen. De man die ‘in zijn *Burgherlyck leven* heeft derven

1) Vriendelijke mededeeling van Mej. Dr. B. Timmer.
2) *Acta Pacificationis quae.... Coloniae habita sunt.* Antverpiae. Ex officina Christ. Plantini. M.D.LXXX.
3) A. Verwey. *Hendrick Laurensz. Spieghel,* Gron. 1919, blz. 48, 49; *Bronnen,* 272n. 3.
4) *W.W.* III 488^{v}-489.

schrijven: Of de religie nodich is' en over wiens euhemeristische[1] denkbeelden de schrijver van het naschrift zoo verontwaardigd is, is Mr. Simon Stevin, beroemd als scherpzinnig wiskundige, een der grondleggers van de mechanica en vindingrijk werktuigkundige[2]. In 1586 verscheen in Leiden Stevin's boekje: *Vita Politica. Het burgherlick leven*[3], waarin in het 6de hoofdstuk onderzocht wordt 'of de Religie noodigh is' en in het 7de: 'hoemen hem inde Religie burgherlick draghen sal'. Aan deze capita zijn de hieronder gecursiveerde zinnen in het naschrift *Tot den Leeser* ontleend: '*Sommighe die* (d.i. de religie) *voor een onnutte quellinge, daer de Lieden van outs malcanderen altijdt mede gheplaeght hebben, houden*[4], *achtende de Religie alleen voor versierde reetschap, bequaem om de Gemeente daer door in dwanck te houden*[5], ende toonende als of hy (d.i. Stevin) vande sommige een ware, seydt hy voorts: *Die gheen Religie en willen, of die de selve gantschelijck na de ordeninghe des Landts daer sy woonen verstaen, doen Burgherlijck*[6], niet altoos vermanende van de ware of valsche Religie, als of elck Burgher sulcx niet aen en ginghe, ende aen der menschen salicheydt niet ware geleghen. Maer sulckx de sielsorghers bevelende, schrijft hy voorts, dat de ghene die haer gevoelen teghen 's Landts Religie (daerse woonen) vorderen, onburgerlyck zyn, ende datse behooren *te trecken in andere* plaetsen, *in Bosschen en wildernissen,* of *na Parias, Sipange, Callensuam,* by *de wilde luyden* etc.'[7].

De hierna volgende tekst in het naschrift moet verbeterd worden naar den Latijnschen tekst, waar het heet: O palpatores & parasiti Magistratuum, qui errores perniciales, libertatis quoque hostes nefarie confirmatis. Refringitis autem & damnatis caussam tam veterum quam recentium Martyrum, atque in capitis

1) Zie oven het Euhemerisme in Frankrijk in de XVI eeuw H. Busson, *Les sources et le développement du rationalisme dans la littérature française de la Renaissance*, Paris 1922. pp. 372-384.
2) Zie *Nieuw Ned. Biogr. Wdb.* i.v. - Misschien werd de naam van Stevin in de *Defensio* (1591) niet vermeld, omdat hij toen reeds in hooge gunst stond bij Prins Maurits.
3) *Bibl. Belg.* S132-134. Stevin's *Vita politica* werd herdrukt in 1611, 1646, 1684.
4) *Vita politica*, Delft 1611, blz. 24.
5) *A.w.,* blz. 27.
6) *Aldaar.*
7) *A.w.,* blz. 30, 31.

judicium vocatis tot pios Evangelicos & Patriae conservatores qui a vobis irritantur, ut tam peregrina, impia ac bruta incendia... extinguant. Het is naar aanleiding van deze passage dat hierboven opgemerkt werd, dat Spiegel niet als vertaler van de *Verantwoordinghe* in aanmerking kan komen - voor zoover tenminste de vertaler identiek is met den auteur van het naschrift -, want men mag van den Roomsch-Katholieken Spiegel niet verwachten, dat hij met zooveel sympathie zou spreken over de 'Nieuwe Martelaren ende veel Godtsvruchtighe Euangelische'.

Het naschrift eindigt met een citaat uit Silius Italicus, dat in den Hollandschen tekst moeilijk als zoodanig te herkennen is. Het is een verheerlijking van den vrede, waarvan Coornhert zelf reeds in een van zijn geschriften gebruik heeft gemaakt[1]: ut sic tandem postliminio ad nos redeat Concordia et Pax

> *optima rerum,*
> *Quas homini novisse datum est; pax una triumphis*
> *Innumeris potior, pax custodire salutem*
> *Et cives aequare potens*[2].

V. - In 1609 verscheen te Arnhem bij Ioannes Jansonius: *Emblemata moralia et oeconomica de rerum usu et abusu, olim inventa et Belgicis rithmis explicata a Theodoro Cornhertio rerum politicarum suo tempore inter Belgas peritissimo; nunc vero variis carminum generibus recens illustrata a Richardo Lubbaeo Broecmerio Frisio.* Arnhemi. Apud Joannem Jansonium, bibliopolam ibidem, sumptibus Theodori Petri, bibliopolae Amstelrodamiensis[3].

Dit is een vertaling van Coornhert's *Recht Ghebruyck ende*

1) *Vre-reden of Onderwijs tot Eendracht, Vrede ende Liefde*, Gouda 1612, blz. 6b (*WW.* III 416 b).
2) *Defensio*, p. 83. I. m. staat: *Sil. Italicus.* in de Hollandsche vertaling wordt de plaats van herkomst niet vermeld; de tekst is doorloopend gedrukt: 'op dat eyntelyck tot ons wederkeeren d'eendracht ende vrede, zijnde 't beste verre boven alle dingen daer van de mensche oyt kennis is gegeven, wiens lof alleen boven veel triumphen gaet dringen, doen(de) de Burgers in welvaert ende ruste leven' (III 489). Het citaat is ontleend aan de *Punica* van Silius Italicus, lib. XI 592-595. Zooals bekend, koos Vondel het hemistichon Pax optima rerum als motto voor zijn *Leeuwendalers,* z. A. Geerts in *Vondelkroniek,* V (1934), blz. 181-184.
3) *Bibl. Belg.* L42.

Misbruyck van tydlycke Have, dat in 1585 door Plantin in Antwerpen en Leiden werd uitgegeven[1]. Coornhert's emblematabundel verscheen anoniem; toch voorzag Spiegel hem van een vierregelig gedicht 'Op des dichters naam':

> *Die ryck* en mild is, laat zich hier mercken,
> *Volkaersen* der kennes die opentlyck lichten,
> *Kóórn* wijn en voedsel tót sgheests verstercken,
> *Hert*elyck uyt delende om elck een te stichten.

Juister zou het geweest zijn als Spiegel boven zijn gedicht gezet had: 'Op des overzetters naam', want het boekje is een vertaling van *De rerum usu et abusu,* geschreven door den Leeuwardenaar Bernardus Furmerus[2] en door Plantin in 1575 uitgegeven. Het boekje van Furmerus is zeer zeldzaam, maar Arnold heeft het gekend en schreef in de *Bibliotheca Belgica:* 'Le frontispice et les planches de J.-H. Wierix sont les mêmes; les titres des planches, les textes de la bible et les quatrains au-dessous des planches sont également semblables et en latin. Coornhert y a ajouté une traduction, en vers néerlandais, des quatrains et des autres pièces de vers de Furmerus'[3].

Het is inderdaad een uitstekende vertaling van Furmerus' gedicht; soms is de tekst verkort - 581 regels bij Furmerus, 502 bij Coornhert -, soms zeer vrij weergegeven. Zoo vertelt Furmerus over Alexander de Groote, die ondanks al zijn veroveringen niet gelukkig was en naar meer verlangde:

> Stultus Alexander totum devicerat orbem,
> Divitis atque Asiae populos subiecerat, omnes
> Thesauros Arabum cumulaverat. Undique tutus
> Quid facit audito plures extare triumphos
> Alterius mundi? locuples tristatur, et ardet
> Alterius mundi mundo glomerare decorem:

1) *Bibl. Belg.* C57. - A.G.C. de Vries, *De Nederlandsche Emblemata.* Amst. 1899, N.N. 16-18. - Foutief is de dateering bij Albert Verwey, *H.L. Spieghel,* blz. 34 ('De oudste druk van dat werk is gedagteekend Febr. 1582') en J.F.M. Sterck, *Van Rederijkerskamer tot Muiderkring,* Amst. 1928, blz. 77. In Februari 1582 werd Coornhert's *Vant loeye en leckere leven* gedruckt, zie *Bibl. Belg.* C74.
2) Of Furmerius (1542-1616). Zie over hem *Nieuw Ned. Biogr. Wdb.,* i.v.
3) In de uitg. van 1610 en 1620 evenals in de *W.W.* (III 498-505) zijn ook de bijbelteksten en de quatrains onder de prenten vertaald.

Nam putat exiguum quod possidet, altera poscit.
Non aliter quam qui consumitur hydrope diro,
Semper poscit aquam quamvis exhauserit urnam[1)].

Coornhert heeft in zijn vertaling dit voorbeeld van een ‘ghierighe’ overgenomen, maar heeft den tekst verkort en zelfs Alexander's naam weggelaten:

Zó had die zót een werld (was daar ghebreck of behoeft?),
Hij droomder meer, terstond heeft waanghebreck hem beproeft.
Recht als de kaeswerpers verachten d'ontvanghen kaes
En flink na andere zien: zó doet de ghierighe dwaes[2)].

Naar aanleiding van het 9de emblema zegt Furmerus over de *Veri pauperes:*

Sunt aliqui vera qui paupertate laborant,
Proclives in opus, quos non ignavia tardat,
Sed fortuna parum radiis aspectat amicis.
Hi digni quorum populus miserescere posset.
Multa domos struxit locupletes turba potentum
In quibus aegroti, muti surdique fruantur
Hospitio: sed nulla domus constructa patescit
His quibus adverso succedunt omnia lapsu.
Hi quamvis sese sudoribus usque fatigent,
Noctes atque dies quaestum venentur et intra
Pellem se teneant; tamen haud lucrarier unquam
Vel tantum possunt, valeant quo tollere prolem
Uxoremque suam. Cum nil industria prodest,
Ne vel furtivo vel rapto vivere suescant,
Tandem cum sicco commutant pane pudorem.

De ‘arbeidswillige dien niet de luiheid langzaam maakt, maar dien het lot met niet bijzonder vriendelijken blik aanziet’, vertaalt Coornhert met het ééne woord ‘winneloos’ (wij zouden zeggen ‘werkloos’) en geeft het geheele stuk op de volgende wijze weer[3)]:

Behalven den luyen vindtmen nóch rechte armen
Jong, oud, kranck, winnelóós, waardigh des vólx ontfarmen.

1) B. Furmerus, *De rerum usu et abusu*, Antv. 1575, D IVv.
2) *Recht Ghebruyck ende Misbruyck,* Leiden 1585, blz. 17.
3) *A.w.,* blz. 11.

Kinderen gryzen ziecken werden hier te land ghevoed,
Langs straat óf in stichten vander rycken overvloed.
Maar de winnelóze, die gheen rechte winst verzuymt,
Nóch boven de nótdruft niet en teert in zyn ruymt,
Ziende zyn naarsticheid niet ghenoegh te vermoghen
Tót bróód voor wyff en kind die hongher ghedoghen,
En niet willende dieft óf róóf, wyckt den herden nóód,
Verkóópt truerigh zyn schaamt om een stuxken dróógh bróód.

Toen Coornhert twee jaren na het verschijnen van het *Recht Ghebruyck ende Misbruyck* zijn *Boeven-tucht*[1] uitgaf, voegde hij er een slotgedicht aan toe onder het opschrift: *Misbruyck int voeden en niet straffen der stercke Bedelaars.* Het is de verdienste van A. Hallema, die het eerst de groote beteekenis van de *Boeventucht* naar voren heeft gebracht[2], er op gewezen te hebben, dat bovengenoemd slotgedicht 'precies onder dezelfde woorden voorkomt in het *Recht Ghebruyck ende Misbruyck*'[3]. Hallema heeft weliswaar in zijn summier overzicht van Coornhert's geschriften die in zeker verband staan met de *Boeven-tucht*, vermeld, dat *Recht Ghebruyck* 'een overzetting was van het Latijnsche gedicht van den lateren Frieschen geschiedschrijver Bern. Furmerius, *De rerum Usu et Abusu*'[4], maar hij heeft hiermee geen rekening gehouden bij de bespreking van *Recht Ghebruyck*, en dit gedicht als een oorspronkelijk werk van Coornhert behandeld[5].

Het slotgedicht achter de *Boeven-tucht,* dat een vertaling is van 33 regels uit Furmerus' gedicht, kan beschouwd worden als een korte samenvatting van de denkbeelden, die Coornhert in zijn in 1567 in de gevangenis geschreven *Boeven-tucht* ontwikkeld heeft. Hieruit zijn slechts twee conclusies mogelijk: òf Furmerus heeft Coornhert's handschrift van 1567 gekend, toen hij in 1575 zijn Latijnsche gedicht schreef; òf Coornhert's denkbeelden over de 'middelen tot mindering der schadelyke ledighghangers', n.l. hun

1) *Boeven-tucht ofte Middelen tot mindering der schadelyke ledighghangers,* Amst. 1587 (*Bibl. Belg.* C41). Ook in de *W.W.* III 383^{v}-388^{v}.
2) A. Hallema, *Het oudste ontwerp van D.V. Coornherts Boeventucht teruggevonden* in *Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk.* XLV (1926), blz. 1-14; Dez., *Coornherts Boeventucht* in *Groot-Nederland,* 1928, Juli-Dec.
3) *Groot-Nederland,* 1928, II blz. 304.
4) *Groot-Nederland,* 1928, II blz. 215.
5) *Groot-Nederland*, 1928, II blz. 305.

tewerkstelling en correctie, zijn toch niet zoo oorspronkelijk geweest als Hallema meent.

Richardus Lubbaeus werd geboren te Wibelsburen in het Broecmerland (Oost-Friesland) en was in het begin der XVII eeuw rector van de Latijnsche school te Bergen-op-Zoom. Dat hij niets wist van Furmerus' boekje, waarvoor J.-H. Wierix destijds de 25 platen gegraveerd had, bewijst de titel van Lubbaeus' vertaling[1]. In 1610 liet dezelfde Amsterdamsche boekverkooper Theodorus Petri, d.i. Dirck Pietersz. (Pers), voor wiens rekening ook de *Emblemata moralia et oeconomica* in Arnhem gedrukt werden, een tweede druk van *Recht Ghebruyck ende Misbruyck* verschijnen. Ook hier wordt ten onrechte beweerd: 'Door D.V. Coornhert, met konstighe figuren, in koper ghesneden, ende van hem selve in Dicht ghestelt'. Zoo vermeldt ook het titelblad in den derden druk (1620), dat de 'sin-rijcke afbeeldingen van D.V. Coornhert zyn bedacht, oock met zyn eygen hand in 't koper gesneden'[2].

Lubbaeus heeft Coornhert's tekst meestal zeer vrij weergegeven. Acht van de 25 gedichten heeft hij aan vooraanstaande landgenooten opgedragen, o.a. aan Jacob Martini, hoogleeraar in de philosophie te Wittenberg[3]. Het opschrift boven den tekst, die behoort bij het emblema *Veri pauperes* en waarin Coornhert over de 'winnelooze' spreekt, luidt bij Lubbaeus: *Encomion Amstelodami celebratissimi totius orbis emporii circa verorum pauperum curam, cum pio voto.* Lubbaeus las bij Coornhert de regels:

> Kinderen gryzen ziecken werden hier te land ghevoed,
> Langs straat óf in stichten vander rycken overvloed,

koos ze als onderwerp van zijn gedicht en wees op Amsterdam's verdienste op het gebied van de armenzorg. In zijn pium votum bidt hij Christus Amsterdam te beschermen en eeuwigen vrede te schenken:

> Muniat Amsteliûm coelesti milite Christus
> Moenia, ut aeterna pace fruantur. Amen[4].

* * *

1) Zie hiervóór, blz. 18.
2) *Bibl. Belg.* C58-59.
3) Zie over hem Jöchers *Allg. Gelehrten Lexikon* i.v.
4) *Emblemata moralia et oeconomica,* C III.

In de uitgaven van de *Defensio processus de non occidendis haereticis* vindt men achter het naschrift van den vertaler een *Carmen in laudem prestantissimi atque ingeniosissimi viri Theodorici Coornhert post mortem in bibliotheca repertum*[1]. Dit gedicht van 120 verzen is geschreven naar aanleiding van Coornhert's optreden tegen Lipsius:

> Multos terrebat gravis inclementia Lipsi,
> Qua patriae rursum vulnus hiabat atrox.
> Tu timidos recreas et verba medentia promis,
> Laetitiae voces, ingeniose, refers.

Coornhert wordt uitbundig geprezen, ook als schrijver der *Wellevens kunste* en vertaler van Cicero, Homerus, Seneca, Plato, Boethius en Erasmus:

> Donec apud Batavos refluis mare ludet in undis,
> Stabit ob emissos gloria vestra libros.

Het gedicht eindigt met de volgende verzen:

> Ante.....
> Noster et in medio revocabitur Isula cursu,
> Isula Goudanas maximus inter aquas,
> Quam tua sidereas satis est quae nota per arces
> Pectoribus virtus excidat illa meis.

De dichter was dus een Gouwenaar. Ik geloof hem teruggevonden te hebben en zoodoende den kring van Coornhert's vrienden met een in de Nederlandsche letterkunde niet onbekenden man te kunnen uitbreiden. Het is m.i. Cornelius Schonaeus, geboren te Gouda, sedert 1569 ludimagister, sinds 1575 rector van het Haarlemsche gymnasium, de bekende dichter van de Latijnsche school-

1) Zie Bijlage, hierna blz. 25. Dit gedicht is ‘overgheset van woort tot woort’ door den vertaler van de *Defensio* in 1602 (zie hiervóór, blz. 13). Dat deze vertaling geen litteraire waarde heeft, moge uit het volgende voorbeeld blijken (*Carmen*, r. 45-52):

> Ontwaackt Coornhert, de Universiteyt verryst ende u dringt
> Lipsius, hy sal u met een opgheleyt iuck verdrucken.
> Nu raast hy, nu verweckt syn pyn brandende ghramschappe
> Ende nu zwellen de hoolen syns moeden borsts.
> Lipsius zal koomen, den senaat zal hem vergheselschappen,
> Beyde sullense den blixem haarder tonghen opheffen,
> De doot self is voor ooghen, aan alle kant is krych,
> Hoort lieve, berght doch u leeven.

drama's[1]. De overeenkomst van het *Carmen in laudem Coornhert* met de gedichten van Schonaeus is vrij groot. Bovendien bevat Schonaeus' *Epigrammatum liber* volgende Latijnsche vertaling van een gedicht van Coornhert onder den titel: *Ex vernaculo Theodori Coerenhartii, in septem dies*[2], wat er in elk geval op wijst, dat deze voor Schonaeus geen onbekende was.

1. Prima dies lucem fidei mortalibus adfert,
   Dum quae non cernunt edocti pectore credunt.
2. Sicut aquas ab aquis sejungit Conditor orbis,
   Sic doctrina monet quo spiritus et caro distent.
3. Hinc carnis malesuada fugit, ceditque cupido:
   Iamque salutiferos profert mens integra fructus.
4. Lunari veluti lumen[3] sol mutuat orbi,
   Sic Christus nostras illustrat lumine mentes.
5. Mox totum complet secunda potentia mundum.
   Quam, pia concepit quae mens, benefacta sequuntur.
6. Prodit homo rerum dominus, pacique creatus,
   Quem ratio regit ut vir, quemque affectus ut uxor.
7. Hic cesset securus homo. Quae condidit Auctor
   Servat, et haec placida prudens ratione gubernat[4].

Het is best mogelijk dat Schonaeus ook een van de sub II, III, IV besproken geschriften van Coornhert vertaald heeft; de vertalingen zijn alle in zijn geboortestad Gouda gedrukt[5]. Maar het valt moeilijk dit overtuigend te bewijzen; want zooals Max Lossen eens terecht heeft opgemerkt: ‘das Latein der humanistisch gebildeten Autoren des 16. und 17. Jahrhunderts ist ja nicht etwas naturwüchsiges, wie der Stil eines in seiner Muttersprache Schreibenden, sondern bloss angelernt und klassischen Mustern nachgeahmt. Nur in dem Falle, wenn man in solcher Nachahmung gewisse häufiger wiederkehrende Eigenschaften nachweisen könnte, würde daraus irgend etwas zu folgern sein’[6].

Amsterdam, Maart 1936.

1) Zie: *Nieuw Ned. Biogr. Wdb.* i.v. en Georg Ellinger, *Gesch. d. neulat. Lyrik in den Niederlanden,* Berl. u. Lpz. 1933, S. 105-108.
2) Corn. Schonaeus, *Comoediarum altera pars... His accesserunt Libellus I Elegiarum et alter Epigrammatum.* Amst. 1599, p. 298. In de uitg. van 1592 (Haarlem) p. 492, luidt het opschrift: *In septem dies.*
3) In de uitg. van 1646 (p. 268) en 1652 (p. 246) staat: lucem.
4) De Hollandsche tekst van dit gedicht komt in de *W.W.* niet voor.
5) T.o.v. van de *Defensio* zouden echter dezelfde bezwaren gelden als voor Spiegel: Schonaeus was Roomsch-Katholiek.
6) *Sitzungsber. d. philos. philol.-w.-hist. Cl. d. bayr. Ak. d. Wiss.*, 1887, S. 221.

Bijlage

Carmen

In laudem praestantissimi atque ingeniosissimi Viri THEODORICI COORNHERT post mortem in Biblioteca repertum.

Phaebe cytheriadum praeses formose sororum,
Dirige disparibus nunc mea verba modis.
Fallor? an invigiles praebet mea Piëris aures,
Nec facit ad tantum barbitos ulla decus?
Fallor, Pegaseam quae te, Theodore, deceret
Piërides gaudent instituisse chelyn.
Quis tamen ad meritos surgat tibi Phaebus honores?
Audeat & tantae sumere molis onus?
Si divina tuas describeret Ilias artes,
Infectum sileat Ilias inter opus.
Clemens ergo mihi Parnassia turba favebit,
Et breve non longo carmine sternet iter.
Felix illa dies, felix; pulsanda fuerunt
Tunc Aganippaeae plectra canora lyrae,
Cum tua, siderei jam nunc comes una recessus,
Sincerum de te mater haberet onus.
Laus tua Tartareae lethëia flumina vallis
Vicit, & infernum si tenet ulla chaos.
Hic illum, quicunque tuos violarit honores,
Excipiet stygias Eumenis ante fores.
Illic Elysiis vitam seclusus ab agris,
Ignivomae circum stagna paludis, aget.
Te, Deus aetherea residens aeternus in arce
Insontis statuit Automedonta gregis.
Illorum, proprio veluti spoliata Magistro,
Iret ad Aegaeos naufraga cymba lacus:
Ni tua tam magnos virtus miserata dolores
Paeoniam sola voce tulisset opem.
Dignus Nestoreis vivas diuturnior annis
Felicesque, Deo suppeditante, Dies.
Evomuere mali monstrosa incendia cives,
Auxiliatrices ipse remittis aquas.
Multos terrebat gravis inclementia Lipsi:
Qua patriae rursum vulnus hiabat atrox.
Tu timidos recreas & verba medentia promis,
Laetitiae voces, ingeniose, refers.
Demonstras veteres motus scelerisque venenum,
Nos quibus improbitas torserat Hesperiae.
Ipse cicatrices ostendis vulneris alti,
Atque iterum patriam, ne ruat, ipse mones.

Patria concussa est, ut jam casura putetur,
Restat adhuc humeris fulta ruina tuis.
Testis erit pietas quae te, Theodore, coronat,
Celsaque sincerum tollit in astra caput.
Evigila Coornhert, Academia surgit, & urget
Lipsius, imposito te premet ille jugo.
Iam furit, ardentes jam jam dolor excitat iras,
Atque fatigati pectoris antra tument.
Lipsius accedet, comitabitur ipse senatus,
Eriget & linguae fulmen uterque suae.
Mors ipsa ante oculos, ex omni parte duellum,
Heu saltem vitae consule, quaeso, tuae.
Firma viri o constans, praesens, moderata voluntas,
Caelum (ait) aspiciens, *muniet ille pios.*
Quód si illabatur supremi machina caeli,
Incolumes tegeret tanta ruina pios.
Ergo vade senex, populi miserere dolentis,
Hoc Deus ex votis ipse secundat iter.
Emineat virtus saevis agitata procellis,
Et desperatis fer modo rebus opem.
Mentis libertas letaliter icta premetur,
Tanta ubi nunc animi carnificina volat.
Si datur ex merito servatur adorea Coornhert,
Hostes tam valida qui ratione premis.
In Batavis nullus vivit constantior oris,
Summus & ingenio, summus & arte vales,
Liberiore animo crescentes undique carpis
Errores nostra in Relligione novos.
Livor edax frustra vultus assumit atroces,
Nam vera virtus laude parata tua est.
Turbinus et Boreae robur deluti arundo,
Et tuus invidiam tam patiens animus,
Det tibi terrificam tristis fortuna charybdim
Detque tibi duras impia Scylla domos,
Huc tamen Isliaca probitas migraret ab arcto,
Atque daret capiti laurea serta tuo.
Sive est in medio proles Hyperionis ortu,
Sive tenebrosis Hesperus iret equis;
Seu genitrix roseis conscendens Mennonis axes,
Te vocat ad miserum Daulias ales opus.
Semper Maeonii tua barbitos aemula vatis
Teutonicum prompte fundit ab ore stilum.
Sacra tui tradunt morum praecepta libelli
Firmantes studiis pectora nostra piis.
Judicium cani capitis miratur & ambit
Nostra rudimentis terra beata tuis.
Quod Cicero, latiae facundia prima loquelae,

Tullius officii nobile fecit opus,
Hoc Coornhert Batavae non infima gloria gentis
In linguam vertit Teutonis ora tuam.
Vitales utinam Ciceronis spiritus auras
Duceret, o animo vota petita meo,
Atque suum o utinam, licet hoc Deus abneget omni,
Teutonica versum voce videret opus.
Crede mihi vestros in honores magna pateret
Area, & in laudes solveret ora tuas.
Quae Colophoniaci nobis fragmenta Poëtae
Vertisti, volvunt cum senibus pueri.
Quid Lucium Annaeum Senecam doctumque Platonem,
Quos varia erudiit Pieris arte, loquar?
In quorum doctrina libris, ut clara lucerna
Quae splendet sero vespere, vestra patet.
Quidque alios referam, doctique Boëtion oris,
Et quod Evangelii fecit Erasmus opus.
Donec apud Batavos refluis mare ludet in undis,
Stabit ob emissos gloria vestra libros.
Macte vir & *σπ□ρταν* magis & praelustrius orna,
Inde canenda mihi gloria major erit.
Lima tuam scriptis exornet prodiga famam
Amplius, & crescat gloria, lausque decus.
Quod si (te quoniam majori dignor honore)
Digna minus tanta pagina laude mea est.
Gloria majus iter pandat; sublimior ibit,
Majoresque dabit tibia mota sonos.
Ante Thyestaeae redeant convivia mensae,
Versus & Eoum Cynthius arctet iter;
Noster & in medio revocabitur Isula cursu,
Isula Goudanas maximus inter aquas,
Quam tua sidereas satis est quae nota per arces,
Pectoribus virtus excidat illa meis.

Antverpia typographica
Documents inédits touchant les imprimeurs anversois[1].

I.

1. - Michel Hillenius van Hoochstraten[2] traduit devant le Grand Conseil (1523).

C'est l'Anversois MICHEL HILLENIUS, dont l'activité très féconde s'exerça de 1506 à 1546, qui se trouve mentionné aux Comptes des exploits du Grand Conseil de Malines[3] pour l'année 1523, dans l'extrait suivant:

> 'A maistre Jehan Artus, conseiller et maistre des requestes ordinaire de l'empereur, et son procureur général, pour avoir vacquié à Anvers les XIX^e^ et XX^e^ jours de juing XV^c^ XXiij, à l'ordonnance de Monsieur le président et autres seigneurs du grant Conseil, et de illecq faire venir à Malines ung imprimeur nommé Michel Helleimmes (?) aïant imprimé une bulle par lesquelles estoient indictes trèves de trois ans, pour le interroghuer de quel auctorité et par enhorst de qui il avoit imprimé ladicte bulle'[4].

Cette bulle papale, d'autre part, avait pour titre:
Bvlla in-|| dvciarvm sev trev || garum Triennalium: inter omnes Christianos Re-|| ges & Principes: p. S.D.N. Adrianum Papam || VI. sub censuris & penis Ecclesiasticis||Indictarum. (Armoiries pontificales). (In fine): *Datum Romae apud sanctum Petrum. Anno incarnationis || dñicae Millesimo quingentesimo vicesimo tertio, pridie Kal Maij.||... Michael Hillenius imprimebat.*

1) Suivant l'ordre chronologique.
2) Cfr sur M. Hillenius: NIJHOFF-KRONENBERG. *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540.* 's-Gravenhage, 1919, où 266 éditions sont décrites. Un supplément, dont le premier fascicule vient de paraître, comprendra environ 1800 nouvelles impressions dont plusieurs d'Hillenius; W. NIJHOFF. *L'art typographique dans les Pays-Bas* (*1500-1540).* 1902-1926. *Supplément* 1935; *Bulletin du Bibliophile Belge* 1863-1864; A.G. DEMANET, article dans la *Biogr. Nat.,* IX, 377-380; notre affaire y est relatée en bref.
3) Archives du Royaume. Comptes des exploits des Conseils de justice.
4) Renseigné par A. PINCHART. *De tout et de rien,* dans *Bulletin du Bibliophile Belge*, t. VII, 1850, p. 392.

Le verso du titre porte les armes de Charles V et sa devise, à gauche PLVS, à droite OVTRE. En dessous: CUM GRATIA & PRIUILEGIO.

In 4°, 4 ff., 34 lignes. LA HAYE, BIBL. ROYALE; UTRECHT, B. UNIVERSITAIRE. Cfr Knuttel, 21; Nijhoff-Kronenberg, n° 6.

2. - Requêtes de Guillaume Van Parys.

A. Pour imprimer les almanachs de Jean Martinis et de Chrétien Vander Voorde (1570).

Aen den Coninck,
Suplieert in alder outmoet Guillame van Parys gezworen drucker ende boeckvercooper binnen uwer stede van Antwerpen dat het... te moghen drucken zekere almenacke ende pronosticatie den eenen ghecomponeert by M^r^ Jan Martinis van Ath residerende ter Goes gevysenteert by den eerweerdighen Heeren Sebastiaen baer Delphius Canonick ende plebaen van Onser liever Vrouwen t'Antwerpen, den andren gecalculeert door M^r^ Christiaen Vander Voorde medesyn ende chirrurgyn binnen Nieuwkerck in Westvlaendren gevysenteert door den eerweerdighen Heere Philippus de Almarans.
(En apostille): Veues les visitations fiat congé d'imprimer in forma... ce XIIII d'octobre 1570.

Ces almanachs ne sont cités nulle part.

B. Pour la succession de Michel Van Hamont, imprimeur juré des placards (1585).

Au Roy,
Remonstre tres humblement Guille de Parys, comment il est venu a sa coignoissance que ung appelle Michiel Hamont Imprimeur Jure des placcarts et ordinances de sa Ma^te^ en ceste ville de Bruxelles, (a qui dieu face pardon) est alle de vie par trespas. De sorte que L'office d'Imprimeur Jure de sa Ma^te^ en ceste ville est asteur vacant. Ains attendu que le suppliant a depuis de vingt ans enca tousiours hanté et exercé en la ville d'Anvers ladicte Imprimerie sans avoir Imprimé quelque livre defendu ou aultre chose quelconque contre sa Ma^te^ et parce sans jactance parlé tres idoine et qualifié pour deservir ledict office vacant, et quil est tousiours demouré catholique nonobstant les troubles en icelle ville nagueres advenues, supplie par ce tres humblement que plaise a vre Ma^te^ accorder aud^t^ suppliant led. office deprimerie. Quoy faisant etc.
(En apostille): Soit exhibé le privilège ou commission de feu Michiel de Hamont. Faict a Bruxelles le XXV^e^ de octobre 1585.

Requeste pour Guilliaume de Parys.

Cette demande ne fut pas agréée; à M. Van Hamont, succéda comme imprimeur des édits officiels le Bruxellois Rutger Velpius.[1)]

1) Toutes les requêtes suivantes se trouvent aux Arch. du Royaume. Conseil privé espagnol. Carton 1276.

3. - Requête de privilège de Jean Bellère pour l'impression de l'enchiridion piarum precationum de Simon Verepaeus (1588)[1].

> Remonstre en toute Révérence et humilité Jean Bellerus imprimeur et libraire juré de la ville d'Anevres qu'il a esté durant ces premiers et derniers troubles grevement oppressé et endommagé tant en sa propre personne et biens, par les gens du Prince d'Orenge, comme naguieres en la personne du son fils Lucas Bellerus[2], qui fut l'an passé en allant a Francfort saisy et retenu prisonnier des brigans armés, vrybuters entre Brusselles et Wavere et mené a Bergues dont le sud[t] suppliant son père a eu des frais et dépense insupportables pour fournir a sa ransson et délivrance. Et combien que la présente saison soit tresmal propre pour traffiquer et négocier, et néantmoins convienne au Suppliant faire quelque chose, pour aucunement se redresser et remettre sur les pieds, et qu'aucuns malveillans qui se disent imprimeurs ayent contrefait et imprimé aucunes de ses sortes, et livres, et, font bruit d'imprimer son Enchiridion piarum precationum per Magistrum Simonem Verepeum concinnatum, que le sud[t]. Suppliant a premierement imprimé en latin et puis apres lui mesme traduit en langue fransoise et thyoise[3], et imprimé avec permission et approbation, dont le susd[t]. Suppliant seroit grandement endammagé sans avoir moyen d'aucunement se remettre au dessus. A cause du quoy le susd[t]. Suppliant requiert tres humblement Sa Majesté qu'il luy plaise donner congé et permission de pouvoir seul imprimer et vendre es pays du perdessa le susd[t]. Enchiridion piarum precationum M. Simonis Verepei, es langues latine fransoise et thyoise et ce pour l'espace de dix ans continuels prochainement venans, avec défense et interdiction que aucun autre imprimeur ou libraire, ou autre du quelque estat on condition qu'il soit ne les puisse contrefaire ou imprimer, soit qu'ils soyent augmentés, abbrégés, ou réduits en petits manuels ou Epitomes, sans le vouloir et consentement dud[t]. Suppliant en aucuns des susd. trois languages en quelque manière que ce soit, sur peine et amende du forfaire. Quoy faisant etc.
> (En apostille): Fiat privilege pour imprimer pour l'espace de six ans, faict a Bruxelles le 5 de janvier 1588.

Simon Verepaeus on Verrepaeus, célèbre humaniste du XVI[e] siècle, dont la *Biographie Nationale* et la *Bibliotheca Belgica* n'ont pas encore fait connaître l'activité, naquit à Dommelen, près d'Eindhoven (Brabant Septentrional), en 1522. Il étudia la philosophie à la pédagogie du Porc à Louvain, fut ordonné prêtre et

1) Sur Jean Bellère ou Beelaert (Liége 1526 - Anvers 1595, citoyen d'Anvers en 1553, membre de la gilde S.-Luc comme libraire en 1559), cfr *Biogr. Nat.* II, 133-136, art. de Félix Nève; la requête ci-dessus a été reproduite fort partiellement par M. Sabbe. *Uit het Plantijnsche Huis.* Antw. 1923, p. 60.
2) La *Biogr. Nat.* cite ce Luc Bellère, fils de Jean, II, 138-139. 'Il aurait brillé comme poëte latin, serait mort le 19 août 1606 et aurait traduit en latin le *Voyage du chevalier errant*'.
3) La *Biogr. Nat.* cite plusieurs traductions faites par J.B. mais ignore celles-ci.

nommé directeur des religieuses Augustines du Mont-Thabor à Malines. En 1572, lors des troubles calvinistes, il se réfugia à Hilvarenbeeck, puis à Turnhout, enfin à Bois-le-Duc, où il devint recteur d'un collège très florissant. Verepaeus y contribua beaucoup à former la jeunesse à la piété et au culte des belles-lettres. Dans ce but, il composa une vingtaine d'écrits latins, notamment des grammaires et des livres de prières, qui tous connurent le succès. Son zèle lui mérita un canonicat à la cathédrale S.-Jean. Décédé en 1598, il fut inhumé en cet édifice. Son épitaphe, composée par François Haraeus, a été reproduite par ses anciens biographes. Cfr V. ANDREAS, *Bibl. Belg.*, Lov. 1643, 814-815; Fr. SWEERTIUS, *Athenae Belg.,* Antv. 1628, 677-678; J.-F. FOPPENS, *Bibl. Belg.*, 1103-1104; [PAQUOT], *Mémoires*, II, 62-70.

L'*Enchiridion,* dont il est question dans la requête, fut composé par Verepaeus à la demande de Jean Bellère qui précédemment avait chargé d'un travail semblable un prêtre anversois, Cornelius Lindanus. Celui-ci en mourant laissa inachevée une immense et indigeste compilation de prières. Verepaeus y mit de l'ordre, élaguant par ci, ajoutant par là. *(S. Verepaeus Christiano Lectori).* Par la suite, il corrigea et amplifia également sa propre composition.

L'ouvrage eut un grand nombre d'éditions et de traductions en flamand, français et espagnol; à peu près toutes sortent des presses anversoises et méritent donc d'être notées ici, au moins en bref:

1. [Precationum piarum Enchiridion, ex Sanctorum Patrum, & Illustrium, tum Veterum, tum Recentium Authorum scriptis, & Precationum libellis, diligenti cura, studio, & labore, à Simone Verrepaeo concinnatum. Antverpiae, Apud Ioannem Bellerum, sub Aquila aurea, M D LXVII. In-16°]. Edition connue par la dédicace du n° 2[1)], datée du mois d'août 1567, par les vers de Paulus Kuichovius de la même année et par le dernier avis au lecteur, *in calce,* où l'année 1566, date de la mort de Louis de Blois, est désignée par l'expression *anno superiori.*
2. Item. Editio ultima, auctior & castigatior. Ibidem. M.D.LXXI. Cum Priuilegio Regis. In-16°, (XXIV) ffnch., 510 pp. et 2 1/2 ffnch. Le dernier avis au lecteur, p. 510, est daté d'août 1570. Privilège: *Bruxellae XII Octob. Signatum Boote.* (Bibl. Un. Louv.).

1) A l'évêque de Liége, Gérard de Groesbeeck. L'imprimeur Bellère, Liégeois de naissance, y est appelé *vir & animi candore & humanitate praestans.* L'auteur y rappelle aussi l'existence de deux éditions du même ouvrage parues deux ans auparavant et qui connurent un grand succès à Liége.

3. Precationum piarum & devotarum, pro omni hominum statu & conditione Enchiridion... Ibid. 1574. In-16^{o} (Paquot).
4. Item. Ibid. 1575 (typis Ger. Smits). In-16^{o}, fig. sur bois (Cat. R. della Faille, 1878, n^{o} 177; Bibl. Roy.; B. Univ. Gand).
5. Item. Ibid. 1576 (typis G. van den Rade). In-16^{o} (Mus. Plantin).
6. Item. Ibid. 1577 (typis G. Smits). In-16 (Mus. Plantin).
7. Item. Ibid. 1582. In-16^{o} (Paquot).
8. Item. Addita sunt quaedam... ex opusculis... Latinis D.R. Benedicti, Doctoris Theologi, & SS. Literarum Regii Professoris Parisiis... Paris. Guil. de la Noüe, 1588. In-16^{o}, 256 ff. (Paquot).
9. Item. Edit. ultima auctior. Antv. Joa. Bellerus. s.d. [1588]. In-16^{o} (B. Un. Gand). Cfr requête ci-dessus de 1588.
10. Catholicum precationum selectissimarum Enchiridion... Antv., Joa. Bellerus, 1592. In-16^{o}. Calendrier avec la date de la mort des saints (B. Roy.: V.H. 1680).
11. Item, ibid. 1594. In-16^{o} (Paquot).
12. Item. Ibid. Vidua & Heredes Io. Belleri, 1599. In-16^{o} (Paquot).
13. Item. Parisiis, A. Périer, 1599. In-16^{o} (Mus. Plant.).
14. Item. Editio altima & superioribus castigatior, & pulcherrimis Imaginibus illustrior. Antv., Sumptibus, Viduae & Heredum Io. Belleri, 1603. In-16^{o} (XXXII) ffnch. 538 pp. et (III) ffnch. Nombr. vignettes sur cuivre dans le texte. (Mus. Plant.; B.R.: V.H. 1681, incompl. de (VIII) ff. lim. et de 2 ff. à la fin; B. Un. Louv. défect.; Cat. Van der Straelen (1884), n^{o} 2648).
15. Item. Antv., Gasp. Bellerus, 1614. In-16^{o}, 474 pp. et les lim. (Paquot)[1].

1. Hantboecxken van Christeliicke ende devote ghebeden. Antwerpen, W^{we} Am. Tavernier, 1571. In-16^{o}(Mus. Plantin). D'après la requête ci-dessus cette traduction est de Jean Bellère.
2. Catholijke Handtboecxken van godvruchtighe ghebeden uyt de latijnsche sprake overgheset door God. vanden Berghe. Antwerpen, Joa. Bellerus, 1585. In-16^{o} (Mus. Plant.).
3. Item. Ibid. 1589. In-16^{o} (Mus. Plant.; Bibl. Univ. Gand).
4. Item. Ibid. 1595. In-16^{o} (Mus. Plant.).
5. Catholijck hantboecxken... Antwerpen, W^{e} en Herf. J. Bellerus. 1601. In-12^{o} (B. Univ. Gand).

1) Toutes les traductions qui suivent sont abrégées. Les 15 chapitres de l'édition originale y sont réduits à 5, p.e. par suppression des prières à l'usage du clergé.

6. Een Hantboecxken van zeer schoone Catholijcke Ghebeden/desen teghenwoordighen tijt zeer bequaem. Door M. Simon Verrepeus. T'Hantwerpen, By Arnout s'Conincx. Anno 1602. Met gratie ende Priuilegie, In-12°, goth., (VIII) ffnch., 273 pp. + 80 pp. et (VII) ffnch. En 2 parties avec pag. distincte mais une seule série de sign. A (12)-Q (12). La 2e partie a pour titre: Seven Schoone meditatien: op elcken dach vander weken te ouerdencken/met haeren ghebeden. Ibid. Idem. In calce: [Approbations]. *Dit Hantboecxken... overghesedt van H. Govaert Boschmans van Zoemeren... is seer bequaem... 24 Maii, 1588. Gilbertus Coeverincx, Lib. cens.;* idem. *Antw. 1591 den 6. Febr. Henrick Sebert van Dunghen... Can. tot Antw. Cens. des Boeckx. Privilegie. Bruessel den 4 April 1591. I. de Busschere.* Au v° du dern. fol.: Marque de l'imprimeur et devise: VIRTUTE ET CONSTANTIA. Nombr. gravv. sur bois dans le texte, qui est encadré. Le prix de l'ouvrage, fixé par le magistrat d'Anvers, était de 8 sous (stuyvers). Cfr V. Dela Montagne. *Schoolboeken te Antwerpen in de 17e eeuw. Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen,* V, pp. 11 et 35 (Bibl. Roy.: V. H. 1714, incompl. des pp. 11-12).
7. Een handtboecxken... in Duytsche Nederlandsche tale overgheset door H. Govaert Boschmans van Zoemeren. T'Antwerpen, G. Lesteens. 1617. In-12°, deux parties avec pagination distincte et signatures suivies comme au n° 6 (B. Roy.: II, 82058).
8. Item. Ibidem. 1623. In-12° (Mus. Plantin).

1. Recueil ou manuel des devotes oraisons... par M. Simon Verrepe. En Anvers, chez Iean Bellere, 1572. In-12°(Bibl. Un. Gand). D'après la requête ci-dessus la traduction est de Jean Bellère.
2. Item. Ibid. 1582. In-12° (Cat. R. della Faille (1878), n° 179).

3-4. Manuel de dévotion, contenant oraisons dévotes, propres à toutes personnes, en toutes occurrences, colligées premièrement en latin par Simon Verpée, traduit en françois par René Benoist. Paris, Guil. de la Noüe, 1584 et 1596. In-16° (Paquot). Le traducteur était curé de S.-Eustache à Paris. Cfr supra éd. latine n° 8.

1. Manual de Oraciones... En Anvers. En casa de Pedro Bellero. 1575. In-16° (Cité par le Chev. G. van Havre, *Marques typ.* I, 33).
2. Item. Ibid. 1586. In-16° (Connu par l'imprimatur et le privilège de l'êdition suivante).
3. Manual de Oraciones y exercicio Spiritual. En el qual se contienen muchas deuotas oraciones y meditaciones para los dias

dela semana, tomado de los Santos Padres. Por maestre Simon Verrepeo, y agora nueuamente traduzydo en Romance Castellano (Marque typ. de P. Bellère. v. Havre N^{o} 9). En Anvers. En casa de Pedro Bellero. 1589. Con Priuilegio. [In fine: Typ. Danielis Vervliet]. In-16^{o} (100 × 50 mm.), (XVI) ffnch., 94 ff. et (II) ffnch. Priv.: *21 Março 1586. I. De Witte;* Approb. *Antv. 18 Martii 1586. Silvester Pardo, S.T.L. Can. libr. Cens. admissus.* Six gravv. sur bois dans le texte: quatre différentes et l'une d'elle répétée trois fois (Mus. Plant.; I. Peeters. *Bibliogr. espagn.* n^{o} 1456^{a}).

Le traducteur est Pierre Bellère I, frère de Jean, admis dans la gilde de S. Luc en 1574, beau-fils de l'imprimeur Jean Steels dont il occupa la maison à partir de 1576, mort en 1600. La *Biogr. Nat.* II, 135, art. de F. Nève l'a confondu avec son neveu, Pierre B. II, qui ne devint imprimeur qu'en 1613.

4. - Requêtes de Jérome Verdussen.

A. Pour l'obtention d'un privilège général pour l'Almanach de Jan Franco de 1602. en français.

Aux Archiducqz,
Remonstre tres humblement Iheronimus Verdussen imprimeur Juré de la ville danvers, que par chacun an, il est coustumier d'imprimer les calendriers ou almanachs (après deue et pertinente visitation) composez par M^{re} Jan Franco docteur en medecine natif d'eerssele pays de Brabant en suyte dequoy, il at ja fort advancé d'imprimer en thiois le calendrier et almanach composé par led. Franco pour l'année future de l'an 1602 après pertinente visitation et permission a luy concedée en votre conseil et chancellerie de Brabant signé J. de Busschere, si que se voidt du formulaire (latinis verbis) originel cy joinct. Or comme il at venu a la cognoissance du remonstrant que Arnould Conincx a la suscitation de Jacques Steenstraten se seroit vante de faire contrefaire et imprimer le susd. almanach en langue francoise, au pays de Haynaut ou dartoys puis les faire vendre, et distribuer par tous les pays, provinces, et quartiers Wallonnes, ce que redondroict au tres grand prejudice, et interrest dudict remonstrant, au regard des grandz fraiz... quil y at jusques a present expose. Pouraquoi obvyer... il supplie... de pouvoir aussi imprimer a l'exclusion de tous aultres imprimeurs de voz payz bas, le susd. calendrier ou almanach, en langue franchoise et de ce luy en faire expedier acte avecq clause d'inhibition...
Annexes: Traduction flamande de l'Octroi du Conseil de Brabant, daté de 2 Oct. 1601, sign. J. de Busschere, et octroi en français du Conseil privé où tous les termes de la requête se trouvent repris à la date du 23 oct. 1601.

Cet ‘Almanach oft Journael door M. Jan Franco Medecyn ende Doctoor van de Princelycke Stadt van Brussel woonende op de

Spieghel-brugghe achter Stadt-huys', a été imprimé en 1588 par Joachim Trognesius; en 1593, 1596, 1599, 1601, 1610, 1611, 1613 et 1614 par Arnout s' Conincx. Ces éditions, sauf celles de 1588 et 1593 qui appartiennent à la Bibliothèque de l'Université de Gand, ont fait partie de la collection du Chevalier G. van Havre et furent vendues en 1905, sous le n° 755 de son catalogue. Les premières ont été décrites par P. BERGMANS, les autres par EMM. DE BOM dans TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN, I, 1903, pp. 185 et 191. A Bruges, Arch. Communales (Bureau de l'état civil), on trouve en outre une édition de Conincx de 1595 et une de Jan Vankeerberghen de 1598. Cfr A. WARZÉE, *Recherches bibliographiques sur les Almanachs Belges.* 1er suppl. Brux., 1852, n° 1 et 4; G. ZECH-DU BIEZ, LES ALMANACHS BELGES [1902], nos 167 et 172.

Nos deux éditions de Verdussen 1602 et 1604 (cfr *infra*) ne sont citées nulle part; par contre, on rencontre celles de Conincx jusqu'en 1617.

B. Autre requête pour l'an 1604.

> Remonstre... comme il at obtenu au conseil de Brabant octroi et consentement pouravecq seclusion de tous aultres pouvoir imprimer tant en la langue flamande que franchoise, l'Almanach avecq sa prognostication de Mre Jehan Franco docteur en medecine pour l'an mil six cents et quattre. Et craindant que... aulcuns volussent faire le semblable (comme ceste annee ils ont faict a cause de quoy il est en proces audict conseil de Brabant contre un Arnoult sconincx)...
> (En apostille): Veue l'approbation du censeur ecclesiastique fiat acte de licence pour imprimer cest almanacq faict a Bruxelles ce 20 d'oct. 1603.[1].

C. Pour renouvellement de privilège pour l'impression des ordonnances monétaires avec figures.

> Aen Henne Hoocheden,
> Gheeft oitmoedelyck te kennen Jeronimus Verdussen gesworen boeckdrucker, ende boeckvercooper woonende binnen uwer stede van Antwerpen hoe dat wylen zyne Mat Hoogher gedachten heeft gelieft hem suppliant te accorderen zyne opene brieven van Previlegien vuyt crachte vanden welcken hy alleene ende met eclusie van allen anderen te mogen drucken alle evaluatien permissien tollerantien boecxkens ende alle andere affairen concernerende zyne munten zoo van ghoude ende

1) 'Les almanachs d'Anvers étaient réputés dans les pays voisins au même titre que les almanachs de Liége et de Milan. - A Lille, par exemple, on imprimait des almanachs sous le titre d'Anvers, par la raison que ces almanachs ne se vendraient pas s'ils portaient la mention qu'ils ont été imprimés à Lille'. Jules HOUDOY. *Les Imprimeurs Lillois.* Paris, 1878, pp. 22-23.

> silvere penninghen zoowel geevalueert, als ongevalueert met heure prysen, gewichte, ende weerde gelyck allen t' selve is blyckende byde voorz. opene brieven synde hiermede gaende. Ende alsoo hy suppliant selve successivelyck heeft doen maecken ende snyden de efigien ende waepenen van uwe Hoocheden gemunt t' sedert haerder compste binnen dese Landen van herwaertsovere omme d'occasie occurerende gedruckt ende vuytgegeven te worden inde evalutie boecken...
> (En apostille): Fiant lettres doctroy conformes a celles cy annexees faict a Bruxelles ce dernier de Juing 1607. (En bas): 300 cest. [sesterces]; (plus bas): Le Comte.

D'après ce qui précède, Jérôme Verdussen avait déjà un privilège exclusif pour l'impression des ordonnances monétaires avec figures, du temps de Philippe II. Ce n'est donc pas en 1629 qu'il obtint un monopole en tant que maître de la monnaie, comme l'écrit L. GÉNARD. *L'hôtel des monnaies d'Anvers.* Brux., 1874. ANN. ACAD. ANVERS, t. XXX, 2e s., t. X.

Sur ces ordonnances, cfr *Placards monétaires des Archiducs Albert et Isabelle* (1598-1621) et *de Philippe II* (1555-1598) par MARCEL HOC. BIBLIOTHECA BELGICA, fasc. 203-205 (1934), 209-210 (janv. 1936). Le privilège précédent y est plusieurs fois cité à partir de P 371, celui de Philippe II une seule fois et sans date dans la notice P 355, mais toujours sous forme de *Sommaire du Privilege.* Il est probable que le privilège accordé par Philippe II remontait à 1598.

5. - Papier de couverture de l'atelier de Catlyn Hamers, veuve d'Isaac Verhoeven (1637-1678)[1].

On appelle papier de couverture, celui qui jadis servait au brochage des livres, 'à la confection des boîtes et cartons destinés aux femmes pour les objets de toilette, aux cahiers d'école, aux cahiers de chansons... En fait, le papier destiné à couvrir, comme il y avait le papier destiné à l'impression et celui qui servait à l'écriture'[2].

Il n'est pas inutile de rappeler ici, que le livre broché ancien

1) Cfr sur Abraham Verhoeven et sa famille: [ARNOLD]. *Abr. Verhoeven. Nieuwe tijdinghen. Bibliotheca Belgica,* 2e série, V 196-244; EMM. DE BOM. *Abraham Verhoeven de eerste courantier van Europa? Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen*, I, (1903), pp. 27-51; *idem. Van den Branden's Abraham V.,* ibid. pp. 178-184; F. JOS. VAN DEN BRANDEN. I. *Ontstaan van het nieuwsblad te Antwerpen.* - II. *Abraham Verhoeven. Zijn leven.* 1575-1652. Antw., 1902. In-8o; *Abraham Verhoeven d'Anvers le premier gazetier de l'Europe. Etude Bio-Bibliographique* par ALPHONSE GOOVAERTS. Anvers, 1880. In-8o.
2) JOHN GRAND-CARTERET. *Vieux Papiers, vieilles images,* Paris, 1896, p. 503.

n'avait pas de couverture avec titre typographique. D'où la nécessité, s'il n'était pas relié ou cartonné, de le couvrir avec du papier dit *de couvertures,* 'couvertures sans prétentions et, cependant réjouissantes à l'oeil avec leurs dessins à grands ramages, avec leurs ornements primitifs, avec leurs damiers, avec leurs étoiles, imprimées en noir et coloriées comme des images au patron, en trois couleurs, rouge, jaune, vert; à moins, encore, qu'elles ne soient tirées tout entières en rouge ou en bleu'[1)].

A lire cette description, spontanément revient à la mémoire la collection que le regretté E. VAN HEURCK avait formée de ces feuilles pittoresques et qu'il exposa à la section de l'Art ancien flamand à l'Exposition d'Anvers de 1930[2)]. Ces papiers étaient aux couleurs vives et criardes, glacés pour la plupart, offrant ainsi beaucoup de ressemblance avec les papiers marbrés actuels. Ils dataient du XVIII^{e} et du XIX^{e} siècle.

Très différent est l'aspect de notre couverture: elle est ce qu'on appelle un domino[3)]; à première vue, elle apparaît toute noire en son champ formé de multiples fleurs de lis losangés. Cependant, si on l'examine du côté intérieur, qui a moins souffert 'des ans l'irréparable outrage', on voit tout de suite qu'elle a été coloriée comme des images au patron et on y distingue fort bien trois couleurs, le rouge, le jaune et le vert[4)]. Mais voici qui va nous intéresser davantage. Ce même côté intérieur a conservé, ce qui arrive

1) Idem, *o.c.* p. 503. D'après cet auteur, ces feuilles sortaient des fabriques d'Orléans et de Chartres. Les modèles qu'il cite ne remontent pas au-delà du XVIII^{e} siècle.
2) Elle se trouve décrite au catalogue, sous la cote C. 973. *Verzameling versierd omslagpapier voor boeken, schrijfboeken, doozen, enz. 18^{e} en begin 19^{e} eeuw. - Wereldtentoonstelling, Antw. 1930, afdeeling der Oud-Vlaamsche Kunst. Deel III,* p. 126.
3) D'après Em. van Heurck, parce que les dessins géométriques de ces papiers rappellent les pièces d'un jeu de domino; d'après son ami, MAX ELSKAMP, parce que le bois qui sert à la fabrication de la planche, et qui provient du prunier sauvage, s'appelle domino (cfr EM. VAN HEURCK et G.J. BOEKENOOGEN. *Histoire de l'imagerie populaire flamande.* Brux. 1910, p. 4 et 669, avec reprod. d'un domino de la fin du XVI^{e} s., sans nom d'origine).
4) Les mêmes couleurs que cite JOHN GRAND-CARTERET pour les couvertures des fabriques françaises, *o.c.* p. 503. Notre papier a été collé sur le plat du cartonnage d'un manuscrit latin du XVI^{e} siècle, de 225 × 150 mm., comprenant 9 feuillets de litanies et de prières liturgiques.

rarement, le bord du papier où est imprimée l'adresse de la fabrique[1]:

A Anuers, sur la Lombarde-veste, chez la vefue d'Isaac Verhoeuen, au so-[leil d'or].

Grâce à l'enseigne du Soleil d'or universellement connue comme étant celle d'Abraham Verhoeven, nous sommes sûrs d'être en présence d'une personne qui lui est apparentée.

Il s'agit de la veuve de son fils Isaac. Celui-ci né en 1607, fut admis en 1629-30, comme relieur, dans la Gilde de St-Luc. En 1632, le 27 avril, quinze jours après le décès de sa mère, il quittait le toit paternel pour contracter mariage avec CATLIJN HAMERS. Peu de temps après, Abraham Verhoeven, qui toute sa vie vécut dans le besoin, fut menacé par l'imprimeur Trognesius de saisie judiciaire en paiement de ses dettes. En vue de satisfaire son créancier, il manda chez lui le jeune ménage auquel il loua son atelier et son magasin. Lui-même occupa l'arrière-maison, tout en se mettant au service de son fils, moyennant six florins par semaine. Sur ces entrefaites, Isaac mourut vers la fin de 1636. Trognesius moins payé que jamais mit sa menace à exécution et fit vendre la maison occupée par Verhoeven et portant comme enseigne 'De Gulden Handt'[2].

Le vieux Verhoeven, atteint de synarthrose, céda alors sa presse et son atelier avec tout le contenu à sa bru, qui s'installa dans l'ancienne maison de son beau-père 'Het Huis Turnhout', à laquelle celui-ci avait donné le nom de la maison de son parrain Henri Wauters 'In de gulde Sonne'[3]. Le contrat de reprise fut signé par devant les échevins d'Anvers, le 26 mars 1637 et portait sur une somme de cinq cent nonante et un florins[4]. La veuve y continua la publication de la *gazette*[5] qui avait fait la renommée des Verhoeven, ainsi que la fabrication de billets pour tirer le roi,

1) L'enseigne, dont une partie seulement est visible, doit se lire: *Au So*-[leil d'Or].
2) Lombaardevest, n° 6, en 1903.
3) Lombaardevest, n° 17, en 1903 et depuis démolie.
4) *Scabinale Protocollen,* 1636, t. V, p. 28. L'inventaire a été reproduit par A. GOOVAERTS, *op. cit.* p. 129-130 et est signé Abraham Verhoeven- Catlijn Hamers.
5) On en connaît un numéro avec le titre: *Extraordinarisse Posttydinghe des jaers 1637, ghedruct den 24 April t' Antwerpen by de weduwe van Isaac Verhoeven, op de Lombaerde vest, in de gulde Son.* (Voir TORFS, *Periodische drukpers*).

*1

Papier de couverture anversois (1637-1678), la bande supérieure en grandeur naturelle. (Collection L. Le Clercq).

Coninx-brieven et de papier de couverture. Pour confectionner ce dernier elle avait à sa disposition, d'après l'inventaire:

> Blomvormen van alle differente soorten met hun patroonen daertoe, zijnde
> 36 stucken a 2 guldens 10 stuivers tstuck, comt tzaemen
> 90 guld.

Abraham Verhoeven mourut le 13 octobre 1652 et la veuve d'Isaac en 1678[1].

Notre papier de couverture, qui est le seul connu d'une fabrique anversoise du XVII^{e} siècle, a donc été imprimé entre les années 1637 et 1678.

6. - Un livre de prix de Joseph-Hyacinthe Moretus (1773).

Joseph-Hyacinthe Moretus (1762-1810) fut un des derniers représentants de la firme plantinienne. A la mort de sa mère, Marie-Thérèse Borrekens épouse de François-Jean Moretus, survenue le 5 mai 1797, il dirigea l'architypographie avec ses trois frères Jacques, Louis et François. Après son décès et celui de ses frères, Louis ayant trépassé le dernier en l'année 1820, ce furent les deux fils de Joseph-Hyacinthe qui succédèrent tour à tour à leur oncle: l'aîné, Albert jusqu'en 1865; puis, pendant les deux dernières années d'existence de l'imprimerie, le cadet Edouard. En 1876, ce dernier vendit à la ville d'Anvers les bâtiments et toutes les richesses que les siècles y avaient accumulées.

Joseph-Hyacinthe - celui qui nous occupe ici - fit ses classes latines chez lez Augustins d'Anvers. A l'âge de 11 ans il avait achevé les *grands Rudiments,* nous dirions aujourd'hui la 5^{e} latine et y avait obtenu la septième place. Il entrait ensuite dans la classe inférieure de *grammaire,* c'est-à-dire en 4^{e} latine. C'est ce que relate une note manuscrite collée au second feuillet de garde d'un volume qu'il reçut comme prix:

> Ex Majoribus Litterarum Rudimentis Ad infimam Classem Grammatices gradum facit: Septimus Praenob: ac ingenuus Adolescens Josephus Hyac: Moretus Antverpiensis.
>
> Dabam in gymasio (sic) Magni Patris Augustini Antverpiae 31^{a} Augusti 1773. Ora pro Magistro tuo F^{tre} Ludovico Verhelst Augustino.

L'ouvrage a pour titre:

Praxis rite administrandi Sacramenta Poenitentiae & Eucharistiae cum Instructione de Ritibus & Caeremoniis in Sacrificio Missae

1) *Liggeren,* II p. 466.

servandis, & cavendis abusibus Authore Theologo Lovaniensi (Vignette: Colombe, symbolisant le S. Esprit, dans un cartouche). LEODII, APUD JOANNEM FRANCISCUM BRONCART TYPOGRAPHUM, SUB SIGNO TYPOGRAPHIAE NOVAE. M.D.CC.X. CUM APPROBATIONE.

Louvain, Bibliothèque de l'Université.

In-8°, 3 ff. nch., 221 pp. ch. et 5 nch. Reliure veau raciné, bordée d'un filet à froid. Au dos, titre et ornements dorés.

Comme on le voit, il s'agit ici d'un livre datant de 1710 et traitant de l'administration des sacrements. C'est un vieil ouvrage destiné au clergé, un invendu, que par économie on offre à un enfant de onze ans. D'où peut provenir une parcimonie si ridicule? Le motif s'en trouve dans la dédicace citée plus haut et signée de la main du professeur. Nous y apprenons que la distribution des prix à cette époque se faisait aux frais des Pères Augustins et n'était plus due à la munificence d'un grand seigneur ou du magistrat d'une ville, *Liberalitate* ou *Ex munifica liberalitate Domini...,* comme il se lit à la feuille de garde d'anciens livres de prix. Seigneurs et magistrats avaient évidemment en vue de soigner ainsi leur popularité, et pour en perpétuer le souvenir ne manquaient jamais d'orner de leurs armoiries la reliure des volumes. Ainsi se fait-il qu'aujourd'hui encore, on rencontre fréquemment des ouvrages classiques des XVII^e^ et XVIII^e^ siècles portant les armes de la noblesse ou des villes[1)]. L'usage dont ils témoignent se maintint d'ailleurs jusqu'en 1914: aussi longtemps que les livres furent offerts reliés, l'Etat pour les athénées, les villes pour leurs écoles y mirent régulièrement leurs armoiries[2)].

1) Voir nombreux exemples cités par DE BÉTHUNE. *Contribution à l'Histoire du Théâtre dans les anciens collèges de Belgique, spécialement à Courtrai.* MÉMOIRES DU CERCLE HISTORIQUE DE COURTRAI, III, 3; par R. VAN AERDE. *Het Schooldrama bij de P.P. Jezuïeten. Prijsuitdeeling,* pp. 87-90. HANDELINGEN V.D. MECHELSCHEN KRING VOOR OUDHEIDKUNDE. XL. 1935.
2) En confirmation de ce qui précède, notons que les premiers supérieurs Jésuites n'accordèrent l'autorisation de distribuer des prix que sous cette réserve: '*Dummodo... non dentur nostro sumptu*'. (Canon XVI, de la première congrégation générale [1558]. Cfr A. PONCELET, *Histoire de la Compagnie de Jésus dans tes anciens Pays-Bas*. MÉMOIRES COURONNÉS DE L'ACADÉMIE DE BELGIQUE, 1926, in-8°, II, 73.

7. - L'origine de la devise 'Pietas homini tutissima virtus'.

Cette devise appartient doublement à l'histoire de la typographie anversoise. Pendant des siècles, elle a servi d'exergue aux marques de plusieurs imprimeurs de notre métropole et l'une de ces marques a été utilisée comme *ex-libris* par le célèbre bibliophile et libraire anversois Jean-Baptiste Verdussen.

Marques et ex-libris ont été longuement décrits précédemment[1]; voyons ici l'origine de la devise.

Elle est tirée du poème AETNA, où elle se lit en liaison avec le vers précédent de la façon suivante:

> o maxima rerum
> Et merito pietas homini tutissima virtus![2].

L'Aetna fut longtemps attribué à Virgile mais sans qu'on y mît beaucoup de conviction. Au XV^e^ siècle, des humanistes italiens, que suivit Scaliger, s'appuyant sur une lettre de Sénèque (Epist. LXXIX) admirent comme auteur CORNELIUS SEVERUS[3]. Aujourd'hui, des arguments de critique interne ont réfuté cette opinion et l'ouvrage considéré comme étant *incerti auctoris* se place en appendice des oeuvres virgiliennes[3].

On n'ignore pas que la paternité de la devise *Pietas homini tutissima virtus* fut anciennement l'objet d'une attribution erronée, et d'ailleurs beaucoup moins accréditée, dont l'origine remonte à Vincent de Beauvais (ca. 1190 - ca. 1264). Celui-ci avait trouvé la sentence dans un manuscrit du XIII^e^ siècle (actuellement Paris 17903), à la suite des Satires de Pétrone et il l'inséra dans son *Speculum*

1) Cfr notre article sur les Verdusseti dans le *Compas d'Or,* 1932, pp. 224-241, avec reproductions des marques.
2) Vers 633-634, cfr *Poetae Latini Minores recensuit et emendavit* AEMILIUS BAEHRENS. vol. II. *Appendix Virgiliana.* Lipsiae, Teubner, 1880, p. 126.
3) Néanmoins au XVI^e^ siècle, il y eut encore des éditions où l'AETNA figure parmi les oeuvres mineures du chantre de Mantoue. Telle celle de GEORGIUS FABRICIUS imprimée à Strasbourg en 1557, in-8^o^. On y trouve outre ses *Observationes lectionis Virgilianae,* sept cents adages, *Adagiorum apud Virgilium Centuriae* VII, parmi lesquels la devise *Pietas.*
3) Néanmoins au XVI^e^ siècle, il y eut encore des éditions où l'AETNA figure parmi les oeuvres mineures du chantre de Mantoue. Telle celle de GEORGIUS FABRICIUS imprimée à Strasbourg en 1557, in-8^o^. On y trouve outre ses *Observationes lectionis Virgilianae,* sept cents adages, *Adagiorum apud Virgilium Centuriae* VII, parmi lesquels la devise *Pietas.*

Historiale, XX, 25 en la prêtant à ce dernier écrivain. Par après, Jacques Le Grand (Jacobus Magni, XV^{e} siècle) dans son *Sophologium* IIII, 10 la copia, en lui donnant le même auteur. Grâce à ces autorités, on considéra parfois, mais à tort, l'AETNA comme un ouvrage de Pétrone[1].

(A. suivre).

L. LE CLERCQ.

1) Cfr *Petronii Arbitri Satirarum Reliquiae ex recensione* FR. BUECHELERI. Berolini, 1862, in-8^{o}, p. 227.
ADDENDA. L'*Enchiridion precationum S. Verepaei* dont de nombreuses éditions et traductions ont été citées *supra,* pp. 31-34, fut également traduit en portugais et édité sour le titre suivant: *Manual de Oraçoens* [Trad. do latim por Simao Varejao]. Coimbra, 1577. In-8^{o}. Cité sous le n^{o} 1254 par Antonio Joaquim ANSELMO. *Bibliografia das obras impressas em Portugal no século XVI.* Lisboa, 1926.

Een gedicht van Jonker Jan Vander Noot op den dood van C. Plantin.

door Dr. Leonard Willems

Het is al lang bekend dat Jonker Jan Vander Noot zijne twee reeksen *Poëticsche Werken* op folio - plano drukte, zonder folieering, noch paginatuur, zoodat alle exemplaren onder elkaar verschillen. Zooals ik het reeds vroeger schreef[1]: 'Had Vander Noot een liefhebber gevonden, die den vollen prijs wilde betalen, dan werd voor hem een exemplaar samengesteld met een groot getal folio's - was de kooper een kniezer, die tegen den hoogen prijs opzag, dan kreeg hij een exemplaar met een beperkt getal folio's - was de liefhebber een katholiek, dan werden (voor de P.W. van 1580-1585) de folio's ter zijde gelaten waaruit bleek dat Vander Noot een Gillis Hofman, of welk anderen vurigen Calvinist ook, had bezongen - integendeel was de liefhebber een hevige geus, dan bleven de folio's weg, die bewezen dat de dichter de bescherming van bekende katholieken zocht. Men moet hierbij nog rekening houden met het feit dat sommige folio's in tamelijk groote hoeveelheid gedrukt werden, en dat de dichter er nogal vrijgevig mede kon zijn. *Terwijl daarentegen andere folio's minder talrijk aanwezig waren, zoodat de dichter er mede spaarzaam moest te werk gaan*'.

Toen C. Plantin 1 Juli 1589 stierf, heeft Vander Noot, die van broodschrijverij leefde, een gedicht op zijn dood vervaardigd.

Het moet zijn dat dit folio op slechts weinige exemplaren werd getrokken, want het ontbreekt in de meeste *Poëticsche Werken* van de reeks 1586-1594.

De exemplaren van het Plantin-Museum (Anvers, G. van den Rade, 1584; A. 's Conincx, 1592; D. Vervliet, 1594) hebben het niet; evenmin de exemplaren te Gent van Daniel Vervliet, Antwerpen, 1593 (Rés. 1209) en Arnoud 's Conincx, Antw. 1593 (Rés. 570, vroeger Acc. 22).

1) *De bibliographie der Poëticsche Werken van J. Vander Noot* (in *Versl. en Med. der Kon. Vl. Academie,* 1921, bl. 41-47).

Maar ik vond het gedicht terug in het ex. te Gent aanwezig: Arnoud 's Conincx, Antw. 1591 (Rés. 570 - vroeger acc. 23) - En in een drietal andere exemplaren.

Het is waarschijnlijk wegens de groote zeldzaamheid van dit folio, dat ik het gedicht in de Plantin-literatuur nergens vermeld vind. Misschien komt het goed op zijn plaats in een Antwerpsch tijdschrift, dat het devies zelf van den aartsdrukker als titel voert.

A Messieurs Jean Moerentorf, François Gravelingh[1)], Gillis Beys, Pierre Moerentorf et Jean Spirinc, beaux filz de feu M[r] Christophre Plantin, Imprimeur premier du Roy.

Mes chieres seurs tres belles!
Muses, doctes pucelles!
Oyez a ceste fois
  Ma triste voix.

Las! Filles de Memoire!
L'appuy de nostre gloire,
Plantin est mort!
  Quel desconfort!

Plantin, tout debonaire,
Tant sage en tout affaire,
En tous biens avancé,
  Est trespassé!

Nonobstant qu'en sa vie,
Il a remis en vie,
Connus en toutes parts,
  Nous, et noz arts.

Par sa Typographie,
Prudence et industrie
En son labeur estant
  Tousjours constant.

1) Hier wordt bedoeld: *Frans Van Ravelingen* (= Raphelenghien), echtgenoot van Plantin's oudste dochter, Margaretha. Gilles Beys huwde Magdalena, Plantin's derde dochter. Pierre Moerentorf, broeder van Jan, huwde Henrica, Plantin's vijfde dochter. Jan Spierinck, ook Hans Arents geheeten, was de tweede man van Catharina, Plantin's vierde dochter. Jan Moerentorf was de echtgenoot van Martine, Plantin's tweede dochter.

Si bien que tout le monde
En beaux livres abonde,
Semez par l'univers
   En prose et vers.

Autant que son semblable
O Mort! trop domiable,
L'on ne pouroit charchier
   Et moins trouver.

Pleurons doncques, mes belles
Muses, doctes pucelles,
En lamentable voix
   A ceste fois.

Au bruict de l'Ipocrene,
Filles d'Euridomene,
Pleurez avecques nous
   En accentz doux.

Appollon et Mercure,
Plorez pour sa mort dure!
Vous, Venus et Pallas
   Plorez hélas!

Rois, Princes et Poëtes,
Orateurs et Prophètes
Et tous gentilz esprits,
   Jectez des cris!

O Siriens! sans cesse,
Brabançons, par tristesse,
Caldeux et Hebrieux
   Plorez des yeux!

O nation Grejoise,
Et Latine et Gauloise,
Espaignols et Tuscans,
   Plorez sept ans!

Car Plantin debonaire,
Qui vous scavait complaire,
Gist hélas a renvers
Mort en Anvers.

Plorez ses Fils et filles,
Ses amis et familles
Et tous ceulx qu'eurent heur
Par son labeur.

Plorez la perte tienne,[1)]
Mais non la perte sienne,
Car Plantin n'est pas mort
En descomfort.

De luy la part millieure
Vivra (C'est chose seure), (= *sure*)
Sans mourir desormais,
Par Dieu en paix.

Aussi sa renommée
Ne sera terminée
Entre les gents scavans
En dix cents ans.

Car maint scavant Poëte
D'une plume discrète
Son los diveulguera
Et chantera.

Ce pendant que son ame
Se nourira du baume,
Du nectar savoreux
Entre les preuds.

1) Vander Noot had beter gedaan te schrijven '*Pleure* la perte *tienne*' In korrect Fransch zegt men immers: 'Plorez la perte *votre*'.

Nieuwe uitgaven - *Nouvelles publications.*

Beiträge zur Inkunabelkunde. Neue Folge. I. Im Auftrage der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts und der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke herausgegeben von Carl Wehmer. Leipzig, Otto Harrassowitz, 1935, in-4°, IX-122 p., 1 pl., 16 fig.

La Gesellschaft für Typenkunde des 15. Jahrhunderts, qui s'est donné pour tâche de publier une collection de planches reproduisant tous les caractères typographiques du XV^e^ siècle (2150 planches ont paru jusqu'ici, depuis 1907), a publié, en annexe à ce gigantesque travail, 7 fascicules intitulés *Beiträge zur Inkunabelkunde* (depuis 1907).

La nouvelle série, dont nous commentons ici le fasc. 1, est publiée conjointement par la G F T et la Commission du G W; elle constituera un périodique consacré à l'étude scientifique des incunables et des domaines apparentés. On y admettra les communications sur la constitution matérielle des livres du XV^e^ siècle, mais aussi sur le texte lui-même, des notes de détail, des vues d'ensemble, des comptes rendus; on y donnera enfin des indications sur l'activité des deux groupements fondateurs. Ce cadre est défini dans la préface, signée par M.I. Collijn, Bibliothécaire du Royaume, à Stockholm, président de la G F I, et M.E. von Rath, directeur de la Bibliothèque de l'Université de Bonn, président de la K G W.

Ce présent fascicule inaugure excellemment la série.

Nous y trouvons une étude de M.E. von Rath sur les armoiries gravées sur cuivre du *Breviarium Misnense,* Nuremberg, 1485; il s'agit de deux planches, tirées à part, mais sur le même papier que le *Breviarium,* et certainement destinées à y être insérées, bien qu'elles manquent à plusieurs de nos exemplaires. On peut les restituer au maître A.G., dont la seconde initiale pourrait fort bien être celle de la famille Glockendon, de Nuremberg. L'auteur joint à son article une liste de 12 incunables de Wurzbourg et d'Eichstatt pourvus d'illustrations sur cuivre.

M.K. Ohly donne des indications intéressantes sur l'état actuel des travaux de relevé des incunables existant dans les différents pays.

Le plan de travail de la Commission du G W, fondée en 1904, comportait l'organisation d'un inventaire complet des incunables. La guerre a amené, pour plusieurs pays, du retard dans la confection de cet inventaire. Ce travail est pratiquement achevé pour l'Allemagne (avec lacunes pour Goettingue, Heidelberg et Tubingue); pour l'Angleterre, les dominions et les colonies anglaises; la Suède; le Danemark; la Norvège; la Suisse; la Hollande; la Belgique; les Etats-Unis. Il ne s'agit pas toujours d'un relevé systématique, mais aussi de catalogues partiels et d'informations complémentaires d'origines diverses. D'autres pays au contraire n'ont pas encore de relevé satisfaisant. Pour l'Espagne, qui est riche, on ne possède que des indications très insuffisantes. La France a été, à un certain moment, au premier rang pour le relevé systématique de ses incunables; mais le travail a été interrompu; malgré la confection d'un certain nombre de catalogues particuliers, il est certain qu'une forte proportion des incunables de France est encore inconnue. En Italie, la situation est analogue à celle de la France; on songe à y faire face par la constitution d'un répertoire central à Rome. Il reste encore beaucoup à faire en Autriche, en Hongrie, en Tchécoslovaquie, en Yougoslavie, en Roumanie (où un travail systématique est en préparation) en Pologne (où l'on prend actuellement des mesures énergiques pour dresser un relevé complet), en Russie, en Finlande, et dans les pays baltes, pour lesquels on n'a que des travaux fragmentaires. Selon les estimations faites, des 450.000 exemplaires qui sont probablement encore conservés, il doit y en avoir 100.000 non encore répertoriés; et l'on peut compter que parmi ceux-ci se trouvent 4 à 5000 impressions encore entièrement inconnues (rappelons que l'on connaît actuellement, pour le XV^{e} siècle, environ 40.000 impressions différentes).

M.K. Haebler résume les variations de nos connaissances sur les débuts de la typographie en Espagne: compétitions sur l'antériorité entre Valence et Barcelone, dates contestables, prétentions de Séville, théorie des caractères mobiles en bois repêchée une fois de plus; tout cela nous mène allègrement à la dernière découverte, que nous présente M. Haebler: le *Synodale* de Ségovie semble bien avoir été imprimé en 1472; il serait donc le premier monument de la typographie ibérique.

M. Ernest Schulz reconstitue avec pénération l'histoire curieuse d'un cérémonial de Magdebourg, imprimé probablement à Leipzig

vers 1490; le seul exemplaire connu, conservé à Wolfenbuttel, est un exemplaire d'épreuve. A l'étudier de près, en s'aperçoit qu'il a été composé sur un manuscrit qui n'était nullement prêt à l'impression, et qui a été reproduit sans la moindre réflexion, probablement après la mort de son auteur.

M.R. Juchhoff nous donne un premier article sur la survivance des habitudes scripturales du moyen âge dans les incunables. Les ligatures permettent de doser exactement cette survivance. Les nombreux exemples que présente l'auteur nous montrent les traditionalistes, les théologiens notamment, augmentant le nombre des ligatures; tandis que l'évolution, là où elle n'est pas faussée, aboutit à leur suppression. Celle-ci est pratiquement réalisée en Italie vers 1485, sauf pour les textes liturgiques. Ces détails sont extrèmement intéressants à plus d'un point le vue; l'emploi ou le rejet des ligatures permet parfois l'identification des divers ateliers ayant employé le même type de base. L'auteur cite un typographe qui nous intéresse de près: Jean de Westphalie, qui débarrasse graduellement son caractère des ligatures et des formes doubles, de manière à obtenir, vers 1483, un aspect tout ‘moderne’.

M. Carl Wehmer enfin publie une première étude sur les calligraphes remarquables ayant exercé après la diffusion de l'imprimerie. Le bénédictin Léonhard Wagner, d'Augsbourg (1454-1522), nous a laissé plusieurs manuscrits, parmi lesquels une fort intéressante collection intitulée *Proba centum scripturarum* (1517-1518). On y trouve notamment une cinquantaine d'écritures tombées de mode au XV^{e} siècle, surtout des écritures du XII^{e}; Wagner a certainement essayé de faire triompher la rotunda; mais en vain. Les planches illustrant cet article montrent les rapports entre les écritures de la *Proba* et certains caractères typographiques du XV^{e} siècle. Des annexes donnent la liste des 11 manuscrits connus de Wagner; la liste des ses manuscrits dressée par lui-même (49 n^{os}), les notices biographiques et auto-biographiques; ajoutons que ce personnage intéressant est connu par plusieurs portraits, dus notamment à Holbein le Vieux.

Le présent fascicule se termine par deux notes: M.E. von Kathen fait de la statistique sur les vol. VI et VII du G W; M. Carl Wehmer analyse deux *Aderlasskalender* du XV^{e} siècle (un almanach latin pour Breslau, pour 1495; un almanach allemand pour

1496) décrits dans le G W, et dont il donne des reproductions. On nous donne enfin trois comptes rendus (p. 116-122).

Nous devons nous réjouir de la publication de ce premier numéro des *Beiträge zur Inkunabelkunde* rénovées. Nous souhaitons vivement voir suivre sans de trop grands intervalles de nouveaux fascicules. Les deux noms qui terminent la préface nous sont garants que nos espoirs seront pleinement réalisés.

AUGUSTE VINCENT.

In memoriam.

Oscar van Schoor.

Met innige droefheid vernamen wij op 9 Juli 1936 het overlijden van ons medelid Apotheker Oscar Van Schoor. Ofschoon deze hartelijke en in zoo menig opzicht verdienstelijke man vooral op zijn speciaal gebied, de pharmacie, werkzaam was, en daar niet alleen wetenschappelijke maar ook historische bijdragen van belang wist uit te geven, was hij een hartstochtelijk bibliophiel, en sedert vele jaren was hij te Antwerpen een getrouw medewerker van alle kringen en ondernemingen die tot doel hadden het oude boek te bestudeeren. Hij was er in geslaagd om een zeer rijke verzameling werken over de geschiedenis der pharmacie en vooral oude pharmacopea's van groote waarde bijeen te brengen. Overal werd Apotheker Van Schoor om zijn geleerdheid geprezen en vele wetenschappelijke vereenigingen en congressen verleenden hem allerlei onderscheidingen. Zoo was hij secretaris van de *Internationale pharmaceutische Vereeniging,* eerelid van de *Sociedad Nacional de Farmacia* (Argentina), briefwisselend lid van de *Société de Pharmacie* (Parijs), van de *Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering der Pharmacie,* van het *Colegio de Farmaceuticos* (Barcelona), van de *Gesellschaft für Geschichte der Pharmazie,* enz. Hij was secretaris van de *Belgische Commissie der Pharmacopea.* Onder zijn menigvuldige geschriften verdienen een bijzondere melding: *L'origine des Pharmacopées* (Brussel, 1923), *Het Pynders Ambacht van Dendermonde* (Dendermonde, 1923), *Notes documentaires sur l'histoire de la pharmacie* (Antwerpen, 1929), *Breve estudio sobre la historia de las farmacopeas oficiales en general y de las de Bèlgica y de los Paises Bajos en particular* (Madrid, 1930), *Les Pharmacopées Iconographie* (Antwerpen 1930). Oscar Van Schoor werd geboren te Dendermonde in 1873. Van dien goedhartigen, werkzamen man blijft bij ons de beste herinnering voortleven.

Dr. Jul. Grietens.

Voor de Vlaamsche taal- en letterkundige beweging is het overlijden van Dr. Jul. Grietens, oud-leeraar aan het Kon. Athenaeum te Antwerpen en oud-schepen te Borgerhout, een zeer gevoelig verlies. Hij is de schrijver van ettelijke verhalen, waarin hij met voorliefde de natuur en de menschen van zijn geliefde Kempen liet opleven. Hij werd immers te Meerhout geboren in 1884 en dweepte met het eigenaardig karakter van zijn streek. Hij was ook een trouw lid onzer vereeniging en liet in 1922 in de reeks onzer uitgaven een uiterst zeldzaam geworden vertaling verschijnen van Sophocles' *Antigone* door Cornelis van Ghistele (uitgave S. Cock, 1556), met een belangrijke inleiding. Wij weten ook, dat hij zich, in samenwerking met Dr. De Goeyse, bezig hield met het verzamelen en bestudeeren der volksliederen, die betrekking hebben op de Brabantsche omwenteling. Te midden van dezen arbeid werd hij door den dood ontrukt aan zijn vele vrienden, die van hem een piëteitsvol aandenken zullen bewaren.

binnenkant achterplat

[Nummer 2]

Nota's over den rijkdom en den boekhandel der Moretussen in de XVIII^{e} eeuw.

Christoffel Plantijn had het monopolium bekomen van het drukken der liturgische boeken voor Spanje en de Spaansche koloniën. In den loop der jaren zond hij 52.000 werken naar Spanje. Zijn opvolgers zetten dezen uitvoer op groote schaal voort.

Uit de geschiedenis van dezen boekhandel werd een zeer interessante episode medegedeeld door Dr. M. Sabbe[1]. Veruit de voornaamste afnemers van liturgische boeken (steeds vindt men hiervoor den term 'rezo') waren de paters Hieronymieten van San Lorenzo in Spanje. Ze bezaten aldaar het monopolium van den voortverkoop. Omstreeks 1675 ontstond er in de handelsbetrekkingen van de Moretussen met de Hieronymieten een gevaarlijke crisis. Ten gevolge van de slechte ekonomische toestanden en de passieve handelsbalans van Spanje ten opzichte van al zijn buren, heerschte er in dit land een groote geldschaarschte. Dat was de oorzaak, waarom de Hieronymieten hun verplichtingen tegenover hun Antwerpsche leveranciers niet konden nakomen. Balthazar III (1646-1696) is dan naar Spanje gegaan in 1680. Na lange, zeer lastige onderhandelingen is hij tot een bevredigende overeenkomst geraakt betreffende de schulddelging en de verdere handelsbetrekkingen. De rezoleveringen zijn daardoor voortgegaan tot ver in de XVIII^{e} eeuw.

Na den dood van Balthazar III werd de zaak voortgezet door de weduwe Anna Maria de Neuf. Op 13 Mei 1707 ging deze een vennootschap aan met haar zoon Balthazar IV (1679-1730), die 'de hellicht in de negotie van de drukkereije ende boekhandel' voor zijn rekening nam[2]. Hiervoor moest hij aan zijn moeder te goed doen '3500 ponden vlaems wisselgelt[3], wesende de helft

1) M. SABBE: De Moretussen en hun Kring, Antwerpen, 1928 (daarin het opstel: 'Balthazar Moretus III te Madrid in 1860.' pp. 133-157).
2) Plantynsch Archief, 805, F^{o} 1, 2, 15.
3) Dat was gelijk aan 21.000 gulden wisselgeld.

van de huysinge, genaemt den gulden passer, daer inne begrepen alle de instrumenten, loode ende houten letteren, pinsoenen, matrijsen, gietinstrumenten, houte ende kopere plaeten, persen, berders ende andere gereedschap dienstigh tot de Plantysche druckerije ende daertoe behoorende bibliotheque van de correcterije.' Een inventaris werd opgemaakt 'van al de boeken soo van de voldruckte als degene noch op de perse sijn... van de banden ende sloten derselve, van alle de perquementen, vermillioen, van alle de witte papieren', enz. In dezen inventaris werd onderscheid gemaakt tusschen 'roode en swerte boeken, anders genaemt rubro nigri.' Het totaal van den inventaris bedroeg 250.297:17 f. Hiervan moest Balthazar IV eveneens de helft aan zijn moeder betalen of 125.148:18:1/2 f. Hij was haar dus in het geheel schuldig: 21.000 + 125.148:18:1/2 = 146.148:18:1/2 f. Hiervan heeft hij kontant 40.000 f. betaald. Voor de overblijvende 106.148.18:1/2 f. verleende Balthazar IV een 'manuale obligatie', waarvoor hij 3% intrest betaalde.

Wat betrof de uitstaande schuldvorderingen, kwam men overeen, dat Balthazar IV 'van de penningen uyt Spaniën geremitteert wordende niet en sal profiteeren voordat sijne vrouwe moeder van de geheele schult der boeken aldaer gesonden tot dato deser contracte ten volle sal wesen voldaen.' En voor de andere uitstaande schuldvorderingen 'is oock besproken, dat de inkomende 2/3 deelen sullen wesen voor rekeninge van sijne vrouwe moeder ende het andere derde deylbaer half en half., tot de weduwe zou voldaan zijn. Dus slechts 1/6 van deze tweede reeks schuldvorderingen zou voorloopig aan Balthazar IV toekomen. Dezes inkomsten waren dus aanvankelijk zeer beperkt. Vandaar, dat we hem in de volgende jaren verschillende leeningen bij zijn moeder zien aangaan[1)].

1) Nummer 805 van het Plantynsch Archief bevat de volgende 'manuale obligatiën van Balthazar Moretus ten profyte van sijne vrouwe moeder tegen 3%.'

f^{o} 19	5.000 f.
f^{o} 20	6.000 f.
f^{o} 21	5.000 f.
f^{o} 22	6.000 f.
f^{o} 23	3.000 f.
f^{o} 24	5.600 f.
f^{o} 25	3.000 f.
f^{o} 26	14.000 f.
Totaal	47.600 f.

Bij den dood van de moeder in 1714 werd bepaald, dat de boekhandel voor de eene helft verder zou uitgebaat blijven door Balthazar IV en de andere helft zou ‘continueren tot gemeynen proffyte van haeren sterffhuyse totter tijd toe haeren joncsten sone Jon[r] Johannes Jacobus Moretus sal wesen meerderjarigh, als wanneer denselven sal mogen aanveerden de hellicht van deselve Plantynsche Druckerye.’ Op 1 Januari 1716 begon de gemeenschappelijke uitbating door de beide broeders. Na den dood van Balthazar IV in 1730 bleef de leiding van de zaak in handen van Johannes Jacobus Moretus tot aan dezes dood in 1755. De onderneming werd voortgezet door zijn zoon Franciscus Johannes (1717-1768). Toen deze stierf, werd de leiding van het Plantynsche Huis overgenomen door zijn weduwe Maria Theresia Josepha Borrekens. Deze overleed in 1797.

De nalatenschap van de weduwe Anna Maria de Neuf in 1714 bedroeg ruim 650.000 gulden[1)]. Haar zoon, Johannes Jacobus

1) Plantynsch Archief, 1141. De inventaris van het sterfhuis gaf nauwkeurig aan: 597.891:10 f. Hierin was echter niet begrepen ‘het emport van de twee huysen tot Brussel van de actiën op de Banco royal van Engelandt nogte van de actiën op de loterijen van Londen en van Hollandt, mitsgaders van eenige obligatiën ende pretensiën... alle welcke gemeyn blijven tusschen de erffgenamen.’ Vooraleer tot de verdeeling van deze erfenis in vijf gelijke ‘staeken’ overgegaan werd, moesten uit het hierboven aangegeven bedrag volgende sommen genomen worden:

1.- Voor een reeks onkosten (dokter, begrafenis, missen, notaris, enz..) en voor een aantal giften (die moesten gedaan worden aan kloosters, aan geestelijken, aan bedienden,‘aen de gesellen van de druckerije, aen de groote bussche van de druckerije, aen de doodschuld van de camer van St. Lucas, aen de arme huyshoudens van 't Zuidkwartier, enz.) moest er uitgegeven worden	25.000 f.
2.- Balthazar IV had tijdens het leven van de moeder gekregen ‘de stoffagie van de drij benedenkamers’. Als vergoeding zou daarom aan ieder van de vier mede-erfgenamen uit het sterfhuis betaald worden 1500 f. dat maakt	6.000 f.
3.- Balthazar IV, Anna Maria en Katharina Moretus hadden bij hun huwelijk een dote van 50.000 f. gekregen. De ‘aartspriester’ Petrus had tijdens het leven van de moeder slechts 30.000 f. ontvangen; hij had dus nog recht op	20.000 f.
Johannes Jacobus, die nog minderjarig was, en wiens huwelijksgift nog niet betaald werd, kon dus ten laste van het sterfhuis aanspraak maken op	50.000 f.

begon in 1716 zijn zaken met een kapitaal van 180.704 f. Theresa Mechtildis Schilder, die met hem huwde, bracht een huwelijksdote van 50.000 gulden in. In 1729 beliep het kapitaal van Joh. Jac. Moretus op 609.170 f.[1]. Bij zijn dood in 1755 was het gestegen tot 1.990.338 f.[2]. Moretus mag gerekend worden onder de allerrijkste menschen van zijn tijd.

Welke waren zijn winstbronnen? Er dient nadruk op gelegd, dat Moretus het grootste deel van zijn kapitaal niet in de drukkerij investeerde. Benevens zijn boekhandel had hij ook een algemeenen warenhandel. Het belangrijkste gedeelte van zijn kapitaal heeft hij echter belegd in renten en obligatiën van openbare leeningen en in aandeelen van talrijke maatschappijen. Vooral buitenlandsche beleggingen komen hierbij in aanmerking.

Bepalen wij ons hier bij het mededeelen van enkele gegevens over zijn boekhandel. Uit de jaren 1716-1730[3] (vennootschap van Balthazar IV en Johannes Jacobus) is een grootboek tot ons gekomen, waarin uitsluitend de 'rezo'-verkoop aan de paters Hieronymieten aangebracht wordt[4]. We zien hier de enkele boekhouding toegepast worden, wat tegen de gewoonte van den tijd is. De geldwaarden worden niet eenvormig uitgedrukt. De rekeningen van de Amsterdamsche kooplieden Ysbrand Vincent en Thomas Wilkieson zijn opgemaakt in Hollandsche gulden courant. De rekeningen van de Spaansche korrespondenten worden opgemaakt in *reales,* nl. sommige posten in *reales vellon*, andere in *reales plata*[5].

Voor den afzet van hun 'rezo' hadden de paters Hieronymieten twee 'officines'; één te Madrid en één te Sevilla. Aan het hoofd van ieder officine ontmoeten we een pater-'administrador.'

De rekening van de 'administracion' te Madrid bedroeg in totaal op de 15 jaar, bestreken door het grootboek, 2.846.006 Reales vellon of 4.269.000 Reales plata. Die van de administracion te Sevilla

Daarbij kreeg hij nog een kindskorf van	600 f.
Dat maakte een totaal van	101.700 f.

De als erfenis te verdeelen som bedroeg nog (597.891-101.700) of 496.191 f. Ieders erfdeel bedroeg dus: 99.238 f. Hierbij dient echter nog gevoegd, wat voorloopig gemeenschappelijk bleef onder de erfgenamen, en waarvan de verdeeling later aan ieder gaf 5620 pond of 33.720 gulden.

1) Plantynsch Archief, 809 en 811.
2) Plantynsch Archief, 679.
3) De inventaris van de 'rubro nigri' bedraagt:

op 1 Jan. 1716	188.731 f. (Plant. Arch. 805, F^{o} 11'-118)
op 1 Juli 1730	188.773 f. (idem F^{o} 43-48)

4) Plantynsch Archief, 356.
5) Elke reaal werd onderverdeeld in 34 maravedis.
11 reales plata + 1 maravedi = 375 maravedis = 1 dukaat.
Aan pari gerekend was dus één dukaat gelijk aan 48 solidi of 2:8 f. Bovendien moeten we er rekening mee houden, dat 2 reales vellon gelijk zijn aan 3 reales plata.

beliep op 772.539 Reales plata[1]. De rekening van de beide officines bedroeg dus in 't geheel 5.041.548 Reales plata[2], wat gelijk is aan 1.097.040 gulden Brabantsch wisselgeld.

Al de verzendingen naar Spanje gingen over Holland door bemiddeling van een Amsterdamsch huis: van 1716 tot 1721 ontmoeten we Ysbrand Vincent; van 1719 tot 1722 J. de Bruyn Janszoon en van af 1722 worden al de verzendingen toevertrouwd aan Thomas Wilkieson. De rezo voor Madrid ging per schip naar Bilbao en werd vandaar naar Madrid vervoerd; die voor Sevilla bestemd, landde aan in Cadix.

Deze Amsterdamsche kooplieden waren tevens papierleveranciers van de drukkerij. De prijs werd vastgesteld per riem. Steeds zien wij dezelfde kwaliteiten weerkeeren als: 'fin d'Auvergne, fin d'Hollande, fin retiré, fin de Brie, fin Lombart, post carré, grand raisin, petit mediaen, fin grand cavalier.' Daarnevens stellen wij ook leveringen vast van vermillioen.

De betaling van den rezo geschiedde niet rechtstreeks. De Spaansche administradors betaalden, meestal in baargeld, aan een tusschenpersoon, nl. in Madrid aan Gisbert van Berquel en C^{o}, in Sevilla aan Carlos de Licht; beiden zijn waarschijnlijk uitgeweken Antwerpsche negotianten. Deze zenden op hunne beurt remises op Amsterdam. Ofwel 'vernegotieerde' Moretus deze brieven in Antwerpen (waar sommigen, zooals Peytier, Proli en anderen wisselhandel dreven), ofwel zond hij ze naar een Amsterdamsch korrespondent, die aldaar de inning liet geschieden.

Uit de jaren 1730-1750 is een heelemaal gelijkaardig grootboek bewaard, waarvan bovendien elke verhandeling omstandig toegelicht wordt door een journaal[3]. De rezo handel vertoont heelemaal hetzelfde karakter als in de vorige periode. Steeds zien wij de verzendingen over Holland[4], de opeenvolging van de

1) We hebben bij onze berekeningen de maravedis steeds terzij gelaten zoodat het bekomen bedrag een weinig beneden de waarheid blijft.
2) Om deze som te herleiden in gulden, moet men ze eerst omzetten in maravedis (vermenigvuldigen met 34), daarna in dukaten (deelen door 375), dan in solidi Brab. wisselg. (vermenigvuldigen met 48), ten slotte in gulden (deelen door 20).
3) Plant. Arch. 307 Journal des cargaisons pour l'Espagne (1730-1755)
Plant, Arch. 308 Grand-livre des cargaisons pour l'Espagne (1730-1750)
4) Over heel deze periode zien wij Thomas Wilkieson als bemiddelaar optreden. Van in 1744 wordt een deel der verzendingen gedaan door het Amsterdamsche huis Charles Peye en Georges Cruikshank.

administradors[1)], de betaling in wissels op Amsterdam door bemiddeling van Spaansche negotianten[2)]. De bevoorrading in drukpapier geschiedt steeds in Holland. Als de Oostenrijksche regeering met het doel de inlandsche papierfabrikatie te bevorderen, in 1757 op het ingevoerde papier een inkomrecht stelt, zal dit voor de Plantynsche drukkerij een ernstige moeilijkheid beteekenen. Fr. J. Moretus laat stappen aanwenden bij de regeering[3)], en het is niet onmogelijk, dat hij voor het Plantynsche Huis een bizondere begunstiging bekomen heeft[4)].

Het gebeurde ook dat het Plantynsche huis, buiten de Hieronymieten om, boeken over Spanje naar Amerika liet verzenden. Zoo ontving men in Antwerpen o./a. volgend schrijven van een korrespondent uit Cadix: 'Nous vous prions de suspendre pour quelques jours de faire l'assortiment de livres, le départ de la flotille l'année prochaine estant un peu incertain par raport à la retention des effets de la dernière; mais aussitôt que nous puissions savoir positivement que la flotille doit estre dépèché nous vous le marquerons et en même tems la somme que nous souhaitons avoir pour nostre compte, puisque vous voulez bien cédér un intérest dedans... 'Voor

1) De administradors in Sevilla waren achtereenvolgens: frai Franciscus Xavier (1730-'32), frai Manuel de Castaneda (1732-'43), frai Christobal de Parayso (1743-'52) en frai Bernardino Obregon (1752-'55). In het grootboek worden de rekeningen om de drie, vier jaar gesoldeerd. Bij den dood van Johannes Jacobus Moretus was de administracion van Sevilla schuldig 162.075 reales vellon en die van Madrid 429.366 reales vellon. Van nu af worden de rekeningen betreffende den rezo-handel opgenomen in de algemeene boekhouding van het huis.
2) Volgende huizen waren gelast met het remitteeren: in Madrid Gisberto van Berquel en C^{o} (tot in 1736), Patrice Joyce en C^{o} (1736-'55): in Sevilla: Carlos de Licht (tot in 1736), Jacques Maelcamp en C^{o} (1732-'40), Jean Babtiste Jacobs (1742-'55), die in 1748 in vennootschap treedt met Leirens. De meesten van deze negotianten waren uitgeweken Vlamingen.
3) M. Sabbe: Uit het Plantynsch Huis. Antwerpen 1924. (daarin het opstel: In-en uitvoerechten op boeken en papier gedurende de XVII^{e} en XVIII^{e} eeuw in Zuid-Nederland.)
4) Op den zolder van het Plantyn-museum bevinden zich verschillende kisten met formulieren van volgenden inhoud: 'Den onderschreven verclaert bij desen onder eedt dat de.... riemen papier gheladen in het schip van.... komende van.... geclaert den.... ende gearriveert te Antwerpen.... sijn druckpapieren ten dienste van de Plantynsche Druckerije en dat de selve niet sullen verleet worden directelijk noch indirectelijk tot ander gebruik als om te drucken. In teeken der waerheyt onderteekent in Antwerpen ten huyse der Plantynsche druckerije.'

den verkoop in Vera-Cruz had men, beweerde de korrespondent uit Cadix, een zeer geschikt man gevonden.

De boekhandel was niet uitsluitend op Spanje gericht. Uit dezelfde perioden 1730-1755 is ons ook nog een grootboek bewaard[1], dat de loopende rekeningen bevat van talrijke afnemers-boekhandelaars. In Antwerpen zelf staat op de eerste plaats de van ouds gekende boekverkooper VERDUSSEN. Verder ontmoeten we hier nog de namen Jacques And. Van Praet, Wed. Pierre Jacobs, Van Scherpenberg, A.J. Everards, Paul Charlé, Verschuylen, J.B. Pilar. De belangrijkste afzet in de Oostenrijksche Nederlanden geschiedt wellicht te Leuven, waar in de behoeften van de Universiteit moet voorzien worden. Veruit de voornaamste kliënt is hier de boekverkooper GUILLAUME FRANCOIS DE CONINCK; verder zien we hier groote leveringen doen aan Joh. de Bruyn, Van Overbeke, de Zangere, Van Bombergen, Van Haert. Vele afnemers tellen we in Brussel: 't Serstevens, Strijkwant, Ch. de Vos, J. Leonard, George Fricx. Ook verscheidene Luikenaars komen in aanmerking: Bouxhee en vooral BRANCKAERT, verder nog Barchon, Kints, Bérard en Danel. Onder de buitenlandsche steden staat wellicht op de eerste plaats Keulen. De grootste boekhandelaar alhier is FR. GUILL. METTERNICH. Heele karrevrachten boeken worden hem toegezonden. Zeer belangrijke afnemers in Keulen rijn nog van Noethen en Simonis; minder aanzienlijk zijn de leveringen aan J.J. Huisch, Meyner, Schlebusch, Van der Poll, Rommerskirchen. Verzendingen naar Mechelen, Maastricht, Namen, Bergen, Valenciennes, Doornik, Douai, Ieperen, Gent, Brugge komen veelvuldig voor. Als buitenlandsche steden komen nog in aanmerking: Londen, Amsterdam, Regensburg, Weenen, Parijs en Bordeaux. In Nürenberg was maar één, echter zeer voornaam afnemer, nl. GEORGE LOCHNER. Hij deed zijn betalingen door middel van wissels, betaalbaar in Antwerpen en in Brussel (bij Nettines, ‘trésorier de Son Altesse Sérénissime l' Archi-duchesse gouvernante des Pays-Bas’). Ten slotte werden er heele scheepsladingen gezonden naar Lissabon. Het grootste deel ervan werd doorgezonden naar Amerika. Groote kliënten te Lissabon zijn BONNARDEL,

1) Plantynsch Archief 309. Nogmaals enkele boekhouding, maar al de rekeningen zijn in Brabantsche gulden wisselgeld uitgedrukt. Deze rekeningen werden dikwijls gesoldeerd; daardoor zou de berekening van het totaal bedrag der geleverde boeken een uiterst langen arbeid vergen.

Reyend; kleinere: Guerco, Livine Emmerechts en C°, Bruyns, Delle Sutta. Deze verzendingen gingen over Holland.... langs de Schelde. Onze schepen of vreemde schepen mochten niet door Holland, maar de Hollanders zelf konden tot in Antwerpen komen. Daarnevens schijnt er ook een dienst bestaan te hebben tusschen Antwerpen en Lillo, alwaar last gebroken werd. Wanneer men van dezen dienst gebruik maakte, noemde men dat ‘op de vloot varen’. Aldus schijnen ook de boekverzendingen van Moretus gebeurd te zijn, want in onderhavig grootboek (F° 21) vinden wij een loopende rekening van 1730-'34 met de Weduwe de Grand en François Emmerins van Lillo over kleine onkosten aldaar. Het geldt hier waarschijnlijk de onkosten van het lastbreken.

Alhoewel onze gegevens slechts fragmentair zijn, toch volstaan ze reeds om een idee te geven van de machtige produktie der Plantynsche Drukkerij, ook nog in de XVIII[e] eeuw.

LEO MICHIELSEN.

Balthasar Moretus II en Hendrik Barentsen Hartoghvelt.

In ons werk *Uit het Plantijnsche Huis*[1)] hebben wij een opstel gewijd aan den Amsterdamschen boekhandelaar Hendrik Barentsen Hartoghvelt, zeer bevriend met Balthasar Moretus II en hoogst waarschijnlijk de tusschenpersoon die den Antwerpschen meesterdrukker in betrekking bracht met Joost van den Vondel en diens familie.

Wij zullen hier niet herhalen wat wij daar hebben medegedeeld.

Sedert de uitgave van bedoelde studie hebben wij echter de hand gelegd op enkele brieven en andere archief-bescheiden, die nog meer bijzonderheden geven over de vriendschapsbetrekkingen tusschen Moretus en Hartoghvelt. Wij deelen deze kleine vondsten hier mede ter aanvulling van hetgeen wij vroeger schreven.

Wij weten, dat Moretus zich de twee zoons van Hartoghvelt aantrok, die te Kortrijk vertoefden voor hun studie. Uit het *Grootboek* (1629-1653), bewaard op het Plantijnsch archief (R. 133), vernemen wij nu met zekerheid, dat de zoons van den Katholieken Amsterdamschen drukker leerlingen waren bij de Paters Jezuïeten te Kortrijk.

Daar lezen wij inderdaad op de rekening van hetgeen Moretus aan Hartoghvelt schuldig was:

> ‘1641 - Adi 21 Octobre: pour aultant payé à P. Jacobus Bisschop de la Compagnie de Jesus pour anticipation de la table pour son fils Ignatius-69-9¾’.
> ‘1642 - Adi 24 Sept: pour aultant payé à P. Ryckaert pour la table d'Ignace 34-22’.

Deze Ignatius is zelf Pater Jezuïet geworden.

Onder de handschriften, bewaard op het Museum Plantijn - Moretus (M. 23), komt er een verhaal voor van de reis van Texel op Lissabon, die Pater Ignatius Hartoghvelt ondernam in 1655, als eerste etape van een missie naar China. Het is een lange brief gericht tot zijn vader met het volgend opschrift: ‘Dagh Register ende verhaal vande Reyse ter Zee, van Pater Ignatius Hartoghvelt ende zijn Compagnons (P. Franciscus de Rougemond, P. Philippus

1) V. Resseler, Antwerpen, 1923, Blz. 87.

Couplet, ende P. Georgius Reynesius, ghedestineert naar China) tot Lisboa in Portugal; Anno 1655 den 12 Martij uit Texel gheseylt; met Schipper Jan Cornelius van Ooge heet de drie gulde Salmen, een Sweedts Schip, ende den 12 April tot Lisboa voors. ghearriveert. (Welck verhal van 17 April (nevens sijn screijven van daer) den 11 Juny daer aen volghende tot Amsterdam mij behandight is)'.

Deze laatste nota, die wij tusschen haakjes plaatsten, werd geschreven door Ignatius' vader voor wien het dagregister bestemd was.

Het document, dat het Plantijnmuseum bewaart, is een copie van het oorspronkelijke, die door Hendrik Barentsen Hartoghvelt aan zijn vriend Balthasar Moretus II werd medegedeeld.

Vader Hartoghvelt stierf in 1663.

Balthasar Moretus II zond aan een van de zonen van zijn vriend, Peter Hartoghvelt te Rotterdam, een brief waarvan het klad op het Plantijnmuseum nog aanwezig is.[1)]

Wij laten hem hier volgen:

Laus Deo Adi 7 May 1663 In Antwerpen

Eersamen, discreten S^{r} & Vrient.
Den uwen aengenaemen van 3 dezer gheeft my oorsake tsamen van blyschap & van droefheyt, van blyschape, om de vermeerderinge van uwe familie, door de geborte van uwen sone hendrik ignatius; met den welcken ick V.L & Jouf^{r} uwe huysvrouwe van herten veel geluck wens, van droefheyt door de tijdinge van het overleyden van mynen besten vrint uwen Vader Saliger: wiens siele Godt de eeuwige ruste wille verleenen.
Ick en bevinde niet noidich V.L & Jouf^{r} V L Masseurs met vele redenen te troosten terwylen het leven & sterven van den overleden sulx is dat de consideratie der selve den meesten troost is gevende. Want aengaenden syn leven, wat soude een kristen Mens merder gratie connen wensen, als degene Godt aen hem in dit leven verleent heeft. Tot den ouderdom gekomen te hebben, die van hondert duysent Menschen niet een en beleft, allen synen kinderen tot syn contentement in staet gesien te hebben & kints kinderen. uyt alle woellingen van afferen getrocken wesende in syne oude dagen in alle gerustheyt Godt gedint te hebben. Ende nu tot den tyt van sterven gecomen seynden, met allen syn verstant de Heylinge Sacramenten ontfangen te hebben; & ten laesten te sterven op den dach als hy met Cristi naer den hemel soude klimmen. Alle dese dingen bevinde dat soo troostelyck syn, dat in

1) Arch. Reg. CCC, p. 500

plaetse van de doot te beklagen, ick meer redene soude hebben, van met soo salige doot V L veel gheluck te wenschen.
Ick hebbe volgens uwe ordre terstont de hondert Missen voor syne siele doen lesen, d.w. op heden alle gedaen sullen wesen te weten in het Closter der Augustynen, het Closter der minnebroeders & in het Capelleken van On. L. Vrouwe op St. Willebrords, Doch alsoo ick niet en twyfel, oft den overleden is recht van moet ten hemel geklommen, soo betrouwe vastelyck, dat dese Missen tot lavenisse van andre silen in het Vagen vier sullen dienen waer van U.L. de verdienste sullen komen te genieten.
De Costen van de Selve Missen bedragen ter somme van vijf en viertich guldens dw. op U.L. rekeningen geteekent hebbe; en de sullen de selve goet vienden in de onkosten die U L sal comen te verschiten van de papieren, die van Rouanen geordonert hebbe aen U.L. te consigneren: Dat bevinde dat in uwen voor naem verabusert ben dw. ick meynde Regnier te syn; waer op U.L. in het aen comen van de schepen van Rouanen sal gelieve te letten.
Aen Jouffrouwe Phalesia hebbe het overlyden van uwen vader te kennen gegeven: & soo haest mynheer van den Anker sal vienden, en sal niet manqueren aen hem de siele in syne Missen te recomanderen hiermede beneffens myne & myns huysvrouwens groutenisse aen Jouffrouwe uwe huysvrouwe uwe Maseurs & aen P. Bernardus, sal U L den almogende in genade bevelen en blyve.

Voor den toestand der Roomschen te Amsterdam in de 17e eeuw is het wel kenschetsend, dat de nabestaanden van Hendrik Barentsen Hartoghvelt de zielemissen, die zij wenschten te laten lezen voor zijn eeuwige zaligheid, te Antwerpen bestelden.

De betrekkingen tusschen Balthasar Moretus II en de familie Hartoghvelt duurden nog lang na 1663 voort. Zoo vinden wij in de correspondentie der Moretussen een brief, gedagteekent op 6 November 1673[1)], waarin Hartoghvelt's dochter, Aleidis, namens haar broeder en zusters, aan de Antwerpsche vrienden nog hartelijke diensten aanbiedt. Wat vroeger, in een tijd van oorlogsnood, in 1645, door Hendrik Barentsen Hartoghvelt aan Balthazar Moretus II werd voorgesteld[2)], namelijk zijn papieren en zaken van waarde naar Amsterdam in veilige bewaring te zenden of zelf over te komen, wordt in den brief van 1663 herhaald.

Ziehier eenige van de belangwekkendste passages uit dit schrijven:

‘Het is ons leet te verstaen in UE. quartieren den oorlogh so hevigh begint te gaen. Monfreer ende Maseurs doen UE. nevens Juffrouw UE. huysvrouw ende UE. geheele familie hartelyck groetten ende presenteren ons huys het sy om te comen logeeren of eenigh goet te senden sullen het als ons eygen bewaeren ende sult ons ten

1) Uit het Plantijnsche Huis, blz. 88.
2) Arch. Reg. 588.

> allen tyde van harten wellecom zyn; bedancke UE. van de goede sorghe wegen ons goet, omdat den Winter aenstaende is. Wy hadden daer geen achterdencken van. Monfreer sal op Rotterdam schryven als die schipper gaet die het gebroght heeft sal een briefken van ons of Mons^{r} Vermeulen mede brengen, wat hij eerst sal mede brengen, de coffer gelieft te bewaren so langh dat UE. resolveert goet te senden. *Wat belanght het goet te stellen in huysen van gereformeerden men weet daer in niet te raden, doet daer in na UE. wyse voorsigtigheyt, alleen segge, ons huys niet int oogh is, als by vader zal. leven. Wy wercken noch catigiseeren niet meer binnenshuys*'.

Deze laatste cursief gedrukte volzin is van belang voor de bepaling van de katholieke activiteit van Hendrik Barentsen Hartoghvelt.

Moretus had blijkbaar gevraagd of het niet veiliger was zijn naar Amsterdam te brengen bezittingen eventuëel bij protestanten onder te brengen. Aleidis Hartoghvelt laat hem daarover zelf beslissen, doch doet opmerken. dat hun huis niet meer zoo gekend was als een centrum van katholiek bedrijvig leven als ten tijde van haar vader. Er werden dus bij Hendrik Barentsen Hartoghvelt niet alleen katholieke boeken verkocht en verspreid maar er werd ook katholiek godsdienstonderricht gegeven.

MAURITS SABBE.

Le cas Brito
Jean Brito est-il l'inventeur de la typographie?

En suivant dans les numéros 61 et 63 de 1934 et 66 et 68 de 1935 de la *Chronique Graphique,* la polémique au sujet du cas Brito, on est surpris de voir avec quelle facilité la plupart des personnes et des journaux qui s'en sont mêlés, ont accepté la théorie de M. Gilliodts-Van Severen, ainsi que les suppositions et les conclusions du Chanoine Rommel, sans venir voir ou examiner les documents sur place.

Ont fait une louable exception à cette règle, M.A. Vincent, conservateur de la Bibliothèque Royale de Belgique, qui seul a effleuré la question capitale des filigranes et M. Maurice Audin de Lyon, qui a exprimé ses regrets de ne pas avoir vu les documents originaux, mais d'avoir dû se contenter de reproductions photographiques.

On doit louer la sage réserve de M. Audin, car aucun fragment ne se trouve dans des conditions normales de conservation. Tous ont été décollés d'entre de vieilles reliures, dans lesquelles ils reposaient au moment de leur découverte depuis plus de 350 ans. Tous les fragments sont gondolés dans des sens divers et il est impossible de s'en faire une idée exacte *sans les voir.*

On se demande comment les défenseurs de la théorie Gilliodts aient pu la prendre pour leur compte sans se demander si entretemps aucun fait nouveau n'était venu la bouleverser. La première notice de Gilliodts date de 1890; le commentaire de Rommel de 1898 et nous vivons en l'an 1936! Toute la littérature pour ou contre leur thèse, parue ces quarante dernières années, s'est inspirée de ces premiers écrits.

Un argument sérieux contre la théorie Gilliodts, est celui de M.A. Vincent, basé sur les impressions datées connues. ‘En effet, dit-il, si Bruges avait été le lieu de l'invention de la typographie, tout indiquerait géographiquement cette ville comme centre de diffusion. Or, que voyons-nous? Le premier livre typographique portant une date est de Mayence (Gutenberg) 1457;

puis vient Strasbourg où la première impression de Wentelin n'est pas postérieure à 1461; Bamberg où Pfister date un livre de 1461; Subiaco, près de Rome, où deux Allemands, Panhartz et Sweynheim, impriment en 1465; Cologne, où le premier livre daté d'Ullrich Zell est de 1466; Eltweyl, près de Mayence, où Henri Bechtermuncze, parent de Gutenberg, imprime en 1467; Augsbourg, Bâle en 1468; Venise en 1469; Nuremberg en 1470. A partir de cette date les ateliers typographiques poussent comme des champignons. Le premier atelier belge datable est celui d'Alost; les deux typographes qui s'y installent en 1473, un Alostois, Thierry Martens et un Westphalien, viennent de.... Venise.

Bruges n'en est que le point de départ vers l'Angleterre. L'Anglais Caxton y imprime avant de se fixer à Westminster en 1477.'

De cela il faudrait logiquement conclure que, aussi longtemps que l'on ne pourra produire des preuves matérielles, faisant foi d'une date antérieure à celle de 1457, il faudra se résigner à ne pas revendiquer la gloire de l'invention de la typographie pour Jean Brito et à mettre une sourdine à son enthousiasme.

Mais il me semble que ceux qui affirment que nous nous trouvons ici devant de la typographie ne se trompent pas. Je reviendrai sur ce sujet dans un second article.

Au fond, sur quoi sont fondées les théories de Gilliodts et de Rommel? Rien que sur des suppositions.

On *suppose* que le Doctrinal que Jean-le-Robert, Abbé de St. Aubert à Cambrai, a fait acheter à Bruges en 1445, est imprimé métallographiquement ou typographiquement, parce que l'on *suppose* que les termes 'getté en molle', employés par lui pour le désigner, se rapportent à ces modes d'impression. On *suppose* que Brito a imprimé *ce* 'Doctrinal' parce que, à Paris, à la Bibliothèque Nationale, on conserve un soi-disant 'Doctrinal' imprimé par Brito et dont M. Bossaerts, le prédécesseur de Gilliodts, a retrouvé des fragments aux archives de la ville de Bruges.

On ne possède *pas* le Doctrinal de Jean-le-Robert et le Doctrinal de Brito ne porte *pas* de date.

Il s'agit donc de prouver que Brito a imprimé son Doctrinal avant 1445, date à laquelle l'Abbé Jean-le-Robert a fait acheter le sien à Bruges.

Avec un enthousiasme digne du plus grand éloge, les défenseurs de Brito ont déployé une grande adresse à essayer de combler cette

lacune de *trente-deux années,* entre l'année 1445 et l'année de la parution d'une des éditions de Brito, la Deffense, que l'on peut situer à une date assez précise, puisque l'impression n'en pourrait être antérieure à l'année 1477, cette date étant contrôlée par les faits historiques y relatés.

1445-1477

Après les livres de Gilliodts et de Rommel, il a paru en 1907, une oeuvre qui est du plus grand intérêt dans la question qui nous occupe, notamment le *Dictionnaire des filigranes* de Briquet.

Quand on a parcouru les quatre grands volumes, contenant plus de 16.000 filigranes, triés dans les 40.000 décalques pris sur les documents les plus divers, dans les archives de toute l'Europe, on comprend, après une lecture attentive, que le filigrane constitue le véritable ‘acte de naissance’ d'un papier.

Les Filigranes

Il se trouve aux archives de la ville de Bruges, six enveloppes, contenant les fragments suivants:

la première, du Harau Martin et du Doctrinal;
la deuxième, du Harau Martin;
la troisième, du Harau Martin;
la qautrième, de la Deffense;
la cinquième, de la Deffense;
la sixième, du Disticha Catonis.

Ces derniers fragments ayant été découverts par le Conservateur actuel, M. Parmentier, nous avons là une preuve que l'ère des découvertes n'est pas encore clôturée.

En examinant tous les fragments d'épreuves susmentionnés, on peut en reconstituer les filigranes.

Le Harau Martin porte comme filigrane un chien rampant portant un fleuron sur le dos; les pontuseaux ont un écartement de 31 à 33 m/m et la vergeure est de 10 lignes pour 9 à 9 1/2 m/m. Les feuilles portent sur le bord deux pontuseaux placés à plus courte distance, 19 m/m environ (tranche-fil).

Le papier des trois fragments d'épreuves du Doctrinal présente des caractéristiques identiques à celui du Harau Martin, mais ne contient que la partie postérieure du chien, avec la moitié du fleuron.

Ayant pris des décalques de deux variétés de ce filigrane sur les

épreuves du Harau Martin, ainsi que de celui du Doctrinal, je les fis parvenir tous les trois à M. le Conservateur de la Bibliothèque Nationale à Paris, avec prière de bien vouloir m'informer lequel des trois était celui du Doctrinal de Brito qui y est conservé.

Je reçus la réponse suivante:

'Je suis très embarrassé pour répondre avec précision à votre question, car dans le précieux volume sorti des presses de Jean Brito (Rés. D. 7780), les filigranes sont placés à la couture des cahiers, donc peu visibles, et il n'y a pas de pages blanches permettant de les calquer avec exactitude. Autant qu'il m'est permis d'en juger, les filigranes, dans les deux premiers cahiers, sont conformes à votre croquis n^{o} 2. Dans les deux derniers cahiers au contraire, il y a des différences provenant de la disposition des pontuseaux.

Dans le troisième cahier, on trouve la disposition suivante (ici suit un croquis montrant le chien rampant entre deux pontuseaux, touchant le pontuseau supérieur de la tête et l'inférieur des pattes).

Dans le quatrième cahier (ici suit un croquis, montrant le chien rampant, dont la tête est éloignée d'environ un centimètre du pontuseau supérieur et dont les pattes dépassent d'environ un centimètre le pontuseau inférieur).'

Le contenu de cette lettre me démontrait l'inexactitude de ce qu' avait avancé le savant W. Blades, qui avait affirmé que le filigrane du Doctrinal de Brito était le même que celui d'un cahier de 1371, se trouvant dans les archives de la ville de Bruges.

Or le chien auquel W. Blades faisait allusion était *sautant* et non rampant, deux fois aussi grand que celui du Doctrinal, appliqué sur des pontuseaux verticaux d'un écartement très irrégulier, dont les distances variaient entre 23, 26, 35 et 40 m/m et â vergeure de 10 lignes pour 23 m/m.

Cette lettre démontrait également que le filigrane à chien rampant, dont j'avais trouvé trois variétés dans les documents brugeois, était le même dans l'incunable parisien.

Les variétés pouvaient se classer comme suit:

1. DOCTRINAL DE PARIS.
   Deux premiers cahiers:
   dos du chien, à la hauteur du fleuron, *sur la ligne du pontuseau supérieur.*

2. EPREUVES DOCTRINAL DE BRUGES.
   Dos du chien, à la hauteur du fleuron, *à 3 m/m du pontuseau supérieur.*
3. DOCTRINAL DE PARIS.
   Troisième cahier:
   dos du chien, à la hauteur du fleuron, *à environ 15 m/m du pontuseau supérieur.*
4. DOCTRINAL DE PARIS.
   Quatrième cahier:
   dos du chien, à la hauteur du fleuron, *à environ 20 m/m du pontuseau supérieur.*

Nous trouvons donc quatre variétés du même chien, dont le type reste le même, mais dont la position par rapport aux pontuseaux, varie dans les proportions suivantes: 0 m/m, 3 m/m, 15 m/m et 20 m/m. La variété, désignée sur mes décalques par le Conservateur de la Bibliothèque Nationale de Paris, comme étant la même que celle des deux premiers cahiers de l'incunable et dont la position est telle que le dos forme une même ligne avec le pontuseau supérieur, est également la même que celle d'une épreuve du Harau Martin.

Nous pouvons donc conclure:

1. que l'épreuve de Bruges est de la même époque que l'incunable de Paris;
2. que le Harau Martin et le Doctrinal sont de la même époque.

Pourquoi pouvons-nous conclure que les quatre variétés du filigrane au chien rampant sont de la même époque?

Tout d'abord parce que dans les quatre variétés, le chien porte sur le dos un même fleuron à quatre feuilles.

Dans le dictionnaire de Briquet où les filigranes représentant un même sujet sont placés par ordre chronologique, c'est-à-dire d'après la date mentionnée sur le document qui en est pourvu, nous voyons que les dessins des filigranes vont se compliquant avec les années, qu'ils deviennent de plus en plus réguliers et naturels et sont pourvus de plus en plus de détails. C'est ainsi que l'on peut constater que le filigrane à chien rampant *avec fleuron* apparaît après le chien *sans fleuron.* Cela peut se constater non seulement pour les chiens, mais pour tous les filigranes, tels les clefs et les mains, pour ne citer que deux exemples.

En second lieu, parce que la position du chien par rapport aux mêmes pontuseaux d'un écartement de 31 à 33 m/m et sur une vergeure identique de 10 lignes pour 9 à 9 1/2 m/m, dépend simplement de l'application plus ou moins méticuleuse du filigrane lors de son cousage sur la vergeure.

Or, comme un ouvrier employait deux formes, on remarque toujours dans des cahiers manuscrits, une suite continue de deux variétés du même filigrane et si on multiplie ce nombre par le nombre d'ouvriers travaillant à la fabrication du même papier, on en arrive à une multitude de variétés.

La durée d'une paire de formes étant de deux ans environ, on peut se faire aisément une idée de la multitude de variétés du même sujet que l'on retrouve dans une période d'une dizaine d'années.

C'est d'ailleurs cette constatation qui a amené Briquet à éliminer de ses 40.000 décalques une telle quantité de variétés, que son dictionnaire ne contient plus que 16.112 dessins de filigranes.

A quelle période se rapportent maintenant les quatres variétés de chien rampant à fleuron?

Briquet donne trois chiens de ce genre sous les numéros 3623, 3624 et 3625:

N° 3623:	Leyde	1475,
	Amsterdam	1475,
	Lille	1476,
	Willkeuren	1478,
	Middelbourg	1467-1481,
	Strassbourg	1476-1480,
	Caxton	1480;
N° 3624:	Maastricht	1476,
	Anvers	1477,
	Cologne	1477,
	Bruges	1477-78,
	Delft	1477,
	Oudenbourg	1478,
	Lille	1479,
	Utrecht	1480-82,
	Brabant	1481-82;

N° 3625:	Alost	1480,
	Oudenbourg	1480-81,
	Utrecht	1480-84,
	Pont-à-Mousson	1481,
	Troyes	1481-86,
	Namur	1482,
	Sens	1482,
	Luxembourg	1483,
	Siegen	1484,
	Cologne	1485-86,
	Dusseldorf	1488,
	Bruges	1489,
	Mayence	1483,
	Laon	1479-84.

Nous pouvons donc situer l'emploi de ce papier entre *1467 et 1489.*

On nous objectera peut-être que ce cas pourrait bien être un cas isolé.

Mais que constatons-nous par exemple pour la Deffense de Brito?

En se basant sur les données historiques, on est convenu de situer cette oeuvre de Brito vers 1477.

Or le papier de la Deffense porte comme filigrane les initiales IHS qui correspondent au N° 9468 du dictionnaire de Briquet, qui donne pour l'emploi de ce papier les dates suivantes:

N° 9468:	Utrecht	1473,
	Cologne	1474,
	Coblentz	1475,
	Bruges	1477,
	Delft	1477,
	Nancy	1478,
	Dusseldorf	1478,
	Luxembourg	1478,
	Caxton	1486;

donc *entre 1473 et 1486,* ce qui correspond à la période dans laquelle tombe l'année *1477.*

Ce qui est très curieux à constater, c'est que le Quadrilogue de Collard Mansion, daté également de l'année *1477,* est imprimé sur le même papier jésus.

Pour toutes les éditions de Collard Mansion, les dates données par Briquet pour l'emploi du papier à même filigrane, correspondent à la période dans laquelle tombe l'année de leur parution.

Ce n'est donc nullement conclure à la légère, quand on dit que le filigrane du papier constitue son véritable ‘acte de naissance’ et aussi longtemps que l'on n'aura pas apporté de preuves matérielles du contraire, on pourra dire que le Doctrinal de Jean Brito *ne peut être antérieur à l'année 1467.*

Or, comme le Doctrinal et le Harau Martin sont imprimés sur papier au même filigrane, il faut nécessairement en conclure qu'ils sont de la même époque.

Le point d'appui s'élargit donc et un fait nouveau, une découverte se rapportant à la traduction française du livre de Van Maerlant, au manuscrit original de cette traduction, à l'impression ou à la diffusion du Harau Martin, nous rapprochera encore plus de la vérité et nous permettra de situer plus ou moins exactement l'année de sa parution.

Dans tous les cas, de l'année 1445, où l'Abbé Jean-le-Robert acheta à Bruges son Doctrinal ‘getté en molle’, à la première année possible de la période qui commence avec l'année 1467, il y a de la marge.

Pour finir, quelques considérations concernant ce que l'on pourrait appeler le trio de prototypographes: Brito, Caxton, Mansion.

Pour mieux comprendre, reprenons les dates principales de la vie de Caxton.

De 1463 à 1469
il est maître et gouverneur de la nation anglaise à Bruges;
en 1469
il entre au service de la princesse d'York, duchesse de Bourgogne;
il nous raconte lui-même
qu'en 1469
il commença la traduction anglaise du ‘Recueil’ de Raoul le Fèvre à Bruges,
qu'il la continua à Gand et que,
le 19 septembre 1471,
il l'acheva à Cologne (Colen). C'est en cette année qu'il en remit le manuscrit à la duchesse.
En 1470
il avait quitté Bruges pour y revenir définitivement
en 1475

jusqu'en 1477,

date à laquelle il s'établit à Westminster.

Pendant une partie de la période de 1470 à 1475, on perd également la trace de Mansion. En effet, dans le registre de la confrérie des libraires, conservé aux archives de l'état à Bruges, on voit dans le compte annuel du mois de mai de l'année 1474 au mois de mai de l'année 1475, que ce n'est pas lui qui paie personnellement sa cotisation pour l'année 1473 et il n'est pas question de lui dans les comptes de l'année 1475-1476 pour la cotisation de l'année 1474.

Caxton lui-même a dit en 1470 que Mansion l'avait aidé de ses conseils. A ce moment Caxton traduisait le Recueil.

Ils se connaissaient donc déjà avant 1470.

Caxton, en sa qualité de représentant de Sa Majesté le Roi d'Angleterre, a dû voir s'ouvrir devant lui beaucoup de portes qui seraient restées closes devant des gens moins influents que lui. A Cologne il apprend à connaître le nouvel art, se concerte avec Mansion, le fait embaucher dans une imprimerie à Cologne et, une fois au courant de la nouvelle invention, ils revienent tous les deux à Bruges, s'associent, et, impriment *avec les mêmes caractères.*

Il est vrai, et je le reconnais volontiers, que la présence de Mansion à Cologne n'est nullement prouvée et qu'il s'agit ici d'une hypothèse dont je ne possède aucune preuve. Pour le reste, les coïncidences, les dates et les faits établis nous orientent vers des recherches à Cologne même, pour la période pendant laquelle Caxton y a séjourné, afin d'essayer d'y trouver le ‘missing link’ dans la vie de Mansion.

Dès son retour à Bruges, d'après Blades, Caxton fait paraître le ‘Recuyell of the Histories of Troye’, le premier livre au monde imprimé en langue anglaise:

Le savant W. Blades pense que le ‘Recueil’ français; ‘The Game and Play of Chess Moralised’; ‘Les Fais et Prouesses du Noble et Vaillant Chevalier Jason’; ‘Les Meditations sur les Sept Pseaulmes Pénitentiaulx’ et ‘Les Quatre Derrenières Choses Advenues’ furent imprimés à Bruges en association avec Mansion, *car ils sont composés avec les mêmes caractères employés par celui-ci.*

Il reste acquis que Mansion et Caxton se connaissaient avant le départ de ce dernier pour Cologne; que pendant son séjour dans

cette ville qui se trouve dans le rayon de diffusion dont parle M.A. Vincent, Mansion disparaît de Bruges et que, dès leur retour vers la même époque, ils impriment chacun un livre *sur le même papier et avec les mêmes caractères.*

On doit en convenir qu'il y a de quoi s'étonner de cette absence de Mansion.

Je n'ai pu jusqu'ici pousser mes investigations plus loin que le 'Recuyell' anglais, mais il est surprenant de constater que le filigrane de ce livre d'après les dires de W. Blades, serait le même que celui de la première édition de Mansion, 'Le Jardin de la Dévotion', dont Mansion dit que c'est le premier livre qu'il a imprimé et qui, étant antérieur au 'Boccace' de 1476, aurait pu être imprimé en 1475. Ce filigrane représente un écusson à trois fleurs de lis, surmonté d'une couronne.

On ne connaît d'autres incunables imprimés avec la grosse bâtarde de Mansion que ceux de Mansion même et ceux que Caxton a imprimés durant sa période précédant l'année 1477, date à laquelle il fut appelé à Westminster, *car à partir de ce moment il adopta un type nouveau.*

Caxton et Mansion pourraient bien être les tout premiers typographes brugeois et ma thèse, basée sur des dates et des faits connus, tout en restant une hypothèse, me semble plus vraisemblable que celle qui tend à combler la période avant 1475 avec des éditions inconnues et hypothétiques.

Reste Brito.

Reprenons le colophon de son Doctrinal, dans la traduction que l'on en donne d'ordinaire.

Voyez quelle beauté dans l'écriture présente. Comparez le travail au travail, l'ecriture à l'écriture. Voyez avec quelle pureté, quelle perfection, quelle beauté le citoyen brugeois Jean Brito l'a imprimé, inventant ainsi un art admirable, personne ne lui montrant, avec des instruments non moins dignés d'éloges.

Ce texte latin dont on est convenu de traduire le mot *inveniens* par *inventant,* alors que *invenire* signifie aussi bien *trouver,* m'a toujours semblé quelque peu énigmatique et on peut se demander si l'on ne se trouve pas ici devant un cas psychologique, dont le moyen âge, dans ce que l'on pourrait appeler sa naïveté, nous a donné beaucoup d'exemples. Brito n'est d'ailleurs pas le seul à avoir revendiqué l'invention de la typographie.

Dans le cas où Caxton et Mansion auraient été les premiers typographes travaillant à Bruges, on comprendra le mystère dont ils auront entouré tous leurs agissements et le soin jaloux qu'ils auront mis à conserver leur secret le plus longtemps possible.

On peut se demander si, à la lueur de tout ce qui précède, ce texte ne pourrait pas être interprêté comme suit:

Voyez quelle beauté dans l'écriture présente. Comparez mon travail au travail (de qui?) de Mansion, l'écriture (les caractères) à l'écriture (les caractères) (de qui?) de Mansion. Voyez avec quelle pureté, quelle perfection, quelle beauté (pourquoi insister tellement), le citoyen brugeois, Jean Brito, l'a imprimé (dépassant en beauté, en perfection, en pureté l'impression lourde de cet *étranger,* qui n'est pas citoyen brugeois, l'Anglais Caxton, qui est l'associé de Mansion) *trouvant* ainsi la manière admirable d'imprimer, personne ne le lui montrant, bien qu'il en ait découvert le secret, avec des instruments de sa propre fabrication, mais qui n'en sont pas moins dignes d'éloges.

Dans ce cas ce serait Brito réinventant la typographie sur les indications d'un tiers à moins que ces 'instruments non moins dignes d'éloges' ne soient tout simplement une presse à imprimer avec ses accessoires.

Le fragment du Disticha Catonis de Brito porte comme filigrane deux clefs réunies en haut par l'enchevêtrement des anneaux et en bas par un trait auquel pend une croisette.

Briquet, sous les numéros 3820 et 3823, donne comme dates extrêmes 1462 et 1477.

Alors que le papier à filigrane à chien rampant du Doctrinal, est employé pour la première fois en 1467, celui au filigrane à clefs apparaît pour la première fois en 1462, ce qui les situe tous les deux environ dans la même période de fabrication, de vente et d'emploi.

Nous tournons donc toujours en cercle dans cette même période, aussi bien pour le Doctrinal, le Harau Martin et la Deffense, que pour le Disticha Catonis. Impossible de trouver une date antérieure à l'année 1462 pour l'emploi d'un des papiers employés pour une des éditions de Brito.

Quant à la 'Payse des Brugeois', aussi longtemps que ces pages ne seront pas retrouvées, il faudra renoncer à les situer et même à accepter qu'elles soient de Brito.

Le champ reste libre aux investigations. Le dernier mot n'est

pas encore dit dans la question Brito-Mansion-Caxton et on se demande si, dans le but de faire toute la lumière possible dans une question intéressant à un très haut degré la connaissance de la première période de l'invention de la typographie, il ne vaudrait pas mieux, au lieu de se chamailler, de constituer, ce que nous pourrions appeler la 'Brito-Vereeniging'[1] qui aurait pour but d'étudier la question à fond. Mais pour en arriver là il faut l'aide de tous.

A. MAENE.
Goudenboomstraat, 98
Brugge.

1) Briefwisseling hieromtrent gewenscht. Les suggestions à ce sujet seront retenues avec empressement.

Critiek van Roemer Visscher op Plantin's drukkersmerk.

Het bekende en veelgeprezen drukkersmerk, dat Plantin sedert 1557, in vele variaties, heeft gebruikt, heeft ook wel eens aanleiding gegeven tot critiek, te weten door Roemer Visscher in zijn *Sinnepoppen.* Plantin heeft zelf een uitlegging gegeven van den passer als verzinnebeelding van zijn lijfspreuk 'Labore et Constantia' in het eerste deel van den *Veeltaligen Bijbel* in zijn 'korte verklaring van de in den koninklijken bijbel afgebeelde prenten'[1], bij de bespreking van de eerste prent. Deze bevat in een architectonische omlijsting o.a. den titel. De zijkanten van deze omlijsting worden gevormd door twee zuilen. 'Onder de voetstukken der zuilen staan twee symbolen, aan den eenen kant een afbeelding van Archimedes naakt voortsnellende met een boek, reeds lang geleden door Arias Montanus[2] gekozen, om zoo te zeggen als een zekere aanduiding van zijn werken. Aan den anderen kant echter staat het symbool van den drukker Plantin: een passer, het eene been vastgeprikt, het andere werkende.'[3] Sabbe licht dit nader toe met de woorden: 'Het vastgeprikte passerbeen verzinnebeeldt de taaie, nooit wankelende standvastigheid, die Plantin in het volbrengen van de opgenomen taak trots alle tegenslagen en moeilijkheden aan den dag legde; en het cirkelbeschrijvende been is het teeken van het onvermoeide, de wijdste geestelijke horizonnen omvademende werk, waardoor de groote drukker zich heeft onsterfelijk gemaakt'.[4] Boven Archimedes staat *Ευρηχα*; de spreuk boven den passer luidt Constantia et Labore. Bij 112 van de 117 mij bekende variaties van dit drukkersmerk of plaatsen waar Plantin de spreuk en passer in

1) Tabularum in regiis bibliis depictarum brevis explicatio, per Christophorum Plantinum.
2) Arias Montanus had de wetenschappelijke leiding van den *Veeltaligen Bijbel.*
3) Sub columnarum basibus duo synibola sunt, ex altera parte Archimedis nudi cum libro procurrentis imago, ab Aria Montano iamdiu delecta, certa quadam suorum studiorum significatione. Ex altera vero parte Plantini typographi symbolum est circinus, altero pede fixo, altero laborante.
4) Sabbe (Maurits), *Uit het Plantijnsche huis.* Verspreide opstellen. Antwerpen, 1923, blz. 13.

een frontispiece verwerkt heeft, luidt de spreuk Labore et Constantia, bij 5 Constantia et Labore. Deze laatste volgorde der woorden gebruikte ook Roemer Visscher in een van zijn Sinnepoppen.

Roemer Visscher (1547-1620), de gemoedelijke Amsterdamsche koopman, verdienstelijk lid der Kamer 'In Liefde Bloeyende', is er eerst laat toe overgegaan zijn werken uit te geven. Zoowel de *Brabbelingh* als de *Sinnepoppen* werden pas in 1614 met zijn goedvinden gedrukt. Tot het publiceeren in boekvorm van zijn *Sinnepoppen,* waarvan de prenten door Claes Jansz. Visscher gegraveerd zijn, besloot hij slechts op herhaald aandringen van enkele vrienden, die daartoe waren aangespoord door een drukker. Dit blijkt uit de 'Voor-reden, tot den goedthertighen Leser', waarin Roemer Visscher o.a. schrijft: 'Dit werck had ick doen conterfeyten of malen in sekere pampieren bladen, doch sonder eenighe uytlegginge oft glose, om tot vermaeckelijckheyt van mijn sinnen te gebruycken, en voort die altemet een goet Vriendt te vertoonen, met de mondt beduydende wat mijn meeninge was: dan om dat de Drucker daer wel toe gesint was, om die voor alleman gemeen te maken, heeft sommige goede vrienden opgemaeckt, die my gebeden, ja geboden hebben, eenige kleine glosekens of bedietselen daer op te willen geven, het welck ick met onlust gedaen hebbende, mijn self niet heb konnen vergenoegen:..'. De titel luidt: *Sinnepoppen* van Roemer Visscher. 't Amsterdam, By Willem Iansz. op 't water inde Sonnewyser, 1614. Met Privilegie voor vijfjaren. Deze eerste druk is 4^{o} obl. Elke uitlegging staat naast het prentje. Op blz. 124 komt, als 2^{e} sinnepop van het derde schock (60-tal), de verzinnebeelding van de spreuk 'Constantia et Labore' voor. Als prent geeft Roemer Visscher daarvan een boor die in een zware balk een gat boort (zie afbeelding). Als 'bedietsel' schrijft hij: 'De vermaerde Boeckdrucker Christoffel Plantijn, gebruyct dit woordt by een Passer, die meerder vernufts eyscht dan een Aviger, en min arbeyts; daer om duncket my beter, by dusdanighen grooten Boor (die de Scheeps-timmerluyden een Aviger noemen) gebruyct te worden; die door grooten ende ghestadighen arbeyt, een gat in een Balck maeckt, daer de arbeyders op de scheeps-timmerwerven by elck gat gheloont worden: te kennen ghevende, dat ghestadighen arbeyt alle dingh verwint; alsoo, datter de neerstighe arbeyts-salighe Man een dobbelen dagh-huer by verdienen kan, en de Luyaert qualijck drooch broodt wint'.

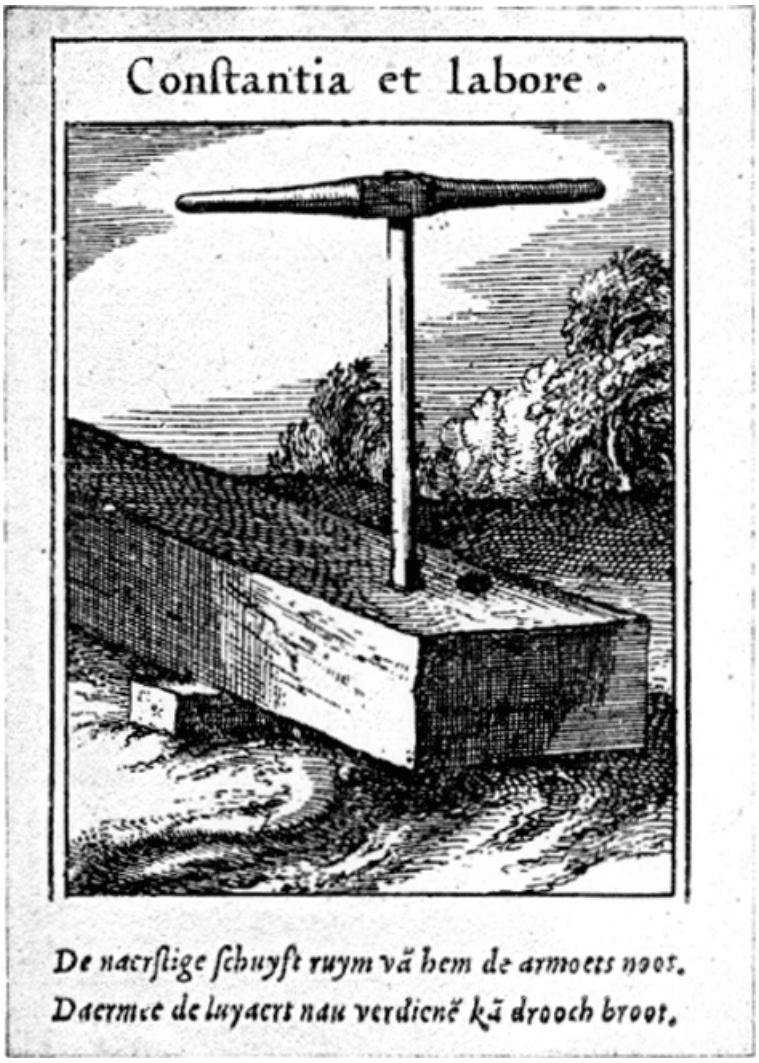
Conſtantia et labore.
De naerſtige ſchuyft ruym vã hem de armoets noot.
Daermee de luyaert nau verdiencˇ kã drooch broot.

Dat de critiek zeer mild zou zijn was bij een man als Roemer Visscher wel te verwachten. Zijn zinspreuk toch was ‘Elck wat Wils’, hetgeen zijn gulheid en breedheid aanduidt en zeker ook zijn ruimen geest, die gaarne ieder zijn opvatting liet. Dat hij oorspronkelijk ook geenszins van plan was om zijn meening over Plantin's verzinnebeelding van de spreuk openbaar te maken, blijkt wel uit de aangehaalde passage van zijn voorrede. In een tweeden druk (zonder jaartal, eveneens bij Willen Iansz., in 12^{o}, met de uitleggingen gedrukt tegen den achterkant van de vorige prent) komt deze sinnepop voor op blz. 125. Later heeft Anna Roemers het boekje verbeterd en uitgebreid en onder elk prentje een tweeregelig versje geschreven. Bij de drie edities die in dezen vorm verschenen (de eerste zonder jaartal bij Willem Iansz. in 8^{o}, de tweede in 1669 bij Johannes van Ravensteyn te Amsterdam, 12^{o}, de derde in 1678 bij Sander Wybrantz en Andries Vink te Amsterdam, 12^{o}) vindt men de Sinnepop van Constantia et Labore op blz. 29. Anna schreef er onder: ‘De naerstige schuyft ruym vā hem de armoets noot. Daermee de luyaert nau verdienē kā drooch broot.’

Het mag een aardig toeval genoemd worden dat deze critiek op Plantin's drukkersmerk uitkwam bij een van zijn beroemste vakgenooten nl. Willem Jansz. Blaeu (1571-1638), den oprichter van de bekende uitgevers- en drukkerszaak, welke haar wereld-vermaardheid verwierf door den prachtigen ‘Atlas Blaeu’. Willem Jansz. interesseerde zich echter ook wel, evenals Plantin, voor emblemataboeken, welke in die dagen zoo zeer in zwang waren.

A.M. MUNTENDAM, Amsterdam.

Een onbekende muziekdruk van Peeter Phalesius[1] (Antwerpen, 1611).

Sedert lang wekten de muziekuitgaven, als speciale tak der boekdrukkunst, de aandacht onzer bibliografen. En niettegenstaande laat de bibliografie van dit vak, minstens voor wat de Belgische drukkers betreft, aan volledigheid nog veel te wenschen over. Reeds tweemaal[2] vestigden wij de aandacht op de menigvuldige leemten die voorkomen bij het aanhalen van liturgische muziekboeken in het standaardwerk van A. GOOVAERTS. Ook op het gebied der onderwijsliedekens, waartoe de hier beschreven druk behoort, kan men dit boek merkelijk aanvullen.[3]

Zooals bekend, was het de gewoonte in vroegere tijden, zoowel om het geheugen der schoolkinderen te helpen als om hun aandacht te vestigen, allerlei onderwerpen in rijm en muziek te stellen, zooals de grammatica, de fabelen van Aesopus en La Fontaine, de catechismus en de christelijke leering. Tot dit laatste leervak behoort onze Phalesiusdruk die aldus kan beschreven worden:

Christe-lijcke Leeringhe int t' Rijm.

Los blad, 44 cm. breed × 36 cm. hoog; onder den titel, twee notenbalken, 21 en 23 cm. lang; 15 Strophen en een refrein in 3 kolommen, met titelopgaven *in margine.* Onderaan: rijmeloos

1) Zie omtrent Peeter Phalesius, de Jonge (Leuven ca. 1550? - Antwerpen 1629): A. GOOVAERTS. *Notice biographique et bibliographique sur Pierre Phalèse imprimeur de musique à Anvers au XVI^e siècle suivie du catalogue chronologique de ses impressions.* Bruxelles, 1869. Overdruk uit *Bibliophile Belge*, t. III); Idem. *Histoire et bibliographie de la typographie musicale dans tes Pays-Bas.* Anvers 1880. *Mémoire couronné par l'Académie royale des Sciences,* pp. 51-52; 54-57; Idem. *De muziekdrukkers Phalesius en Bellerus te Leuven en te Antwerpen* 1546-1674. Uit het fransch vertaald door E. Van Bergen. Antwerpen. L. Dela Montagne, 1882 (Vertaling van het eerste werk); FR. OLTHOFF *De boekdrukkers,* blz. 80, met drukfout 1609 voor 1629.
2) *Gulden Passer,* 1932, blz. 254; *L'imprimerie Hanicquienne à Malines,* Malines, 1934. p. 28.
3) Hier drie zeer zeldzame uitgaven daarover:
1. *Een bequaem maniere om Jonghers soetelyck by sanck te leeren, tghene dat alle kersten menschen moeien weten.* T'Antwerpen by de Weduwe van Ameet Tavernier, tot behoef ende cost van Antoni Thielens inden gulden Struys. Anno 1571. In-12. 14 blz. *In calce*: *Approbatum per M. Sil Pardo, S. Theologiae Licentiatum, et Cathedralis Ecclesiae Antverpiensis Canonicum.* 24 notenbalken met T'Ghebet des Heeren. Die Enghelsche Groete. Het Gheloove. De thien Gheboden. Uitgegeven door Fr. Sonnius, bisschop van Antwerpen en overgedrukt in P.F.X. de Ram. *Synodicon Belgicum,* III, blz. 7-8 en 67-71, met de notenbalken.
2. *De Christelycke Leeringe gedeylt in diversche Liedekens seer dienstich voor de ouders ende haer lieven kinderen. Uytgegeven door eenen liefhebber van den Catechismus, om in deselve gebruyckt te worden.* Tot Brussel, by Peeter Van de Velde by de Munte. 1680. Veroordeeld door Innocentius XI, op 6 Oogst 1682, daar het boekje zeven geloofspunten noodig verklaarde (Archief Aartsbisdom. Lias: Catechismus).
3. *Lessen van den Mechelschen Catechismus op verscheide aengenaeme Liedekens gesteld. En byzonderlyk ten voordeele der Christelyke Jongheid. Uitgegeven door eenen Priester van 't Bisdom van Ypre.* Uit de drukkerij van I.F. Moerman. Z. j. [Ca 1775]. In-8°, 1 bl., 98 blz. en 1 bl. voor tekst en 83 blz. voor de gegraveerde muziekbalken, *Barbier scul. A S^t Omer.* (Bibliotheek van het Conservatorium te Brussel).

gebed in cursiefletter; rechts: Vidit & approbauit 8. May 1611. Egbertus Spitholdius Canonicus & Plebanus Antuerpiensis. *T' Antwerpen bij Peeter Phalesius inde Cammerstraet inden Coninck Dauid.*

ARCHIEF AARTSBISDOM MECHELEN.

De melodie is zeer eenvoudig, zooals het past voor het aanvankelijk onderwijs; natuurlijk is ze eenderwijs en wordt ze door hetzelfde refreintje gevolgd. Voor de muziekliefhebbers laten wij ze hier volgen met den volledigen tekst, die tevens de geschiedenis van het vroeger godsdienstig onderwijs en het folklore en de Antwerpsche muziekdrukkunst aanbelangt.

Chriſte-lijcke Leeringhe int t'Rijm.
Godt heeft v menſch gheſchapen, En die werelt van niet, V ziel ſal altyt leuen, Maer t'lichaem eens vergaet, Gheloof hoop
Om dat ghy ſout gheraken, Tothemelſche iolyt.
liefde ghenen, Hulp tegen alle quaet Mint Godt, hout syn ghebot, Hoopt loon, vreeſt s'hellen brant. Och eeuvvich is ſoo lanck!

Christe-lijcke Leeringhe int t'Rijm.

Godt heeft v mensch gheschapen, En die werelt van niet,
V ziel sal altyt leuen, Maer t'lichaem eens vergaet,
Gheloof hoop liefde ghenen, Hulp tegen alle quaet Mint Godt, hout syn ghebot, Hoopt loon,
vreest s'hellen brant. Och eeuvvich is soo lanck!
Om dat ghy sout gheraken,
Tothemelsche iolyt.

Het einde vvaartoe de mensch is geschapen.

Godt heeft u mensch gheschapen
En die werelt van niet,
Om dat ghy soudt gheraeken

Tot t'hemelsche iolijt.
U ziel sal altijt leuen,
Maer tlichaem eens vergaet:
Gheloof, Hoop, Liefde gheuen
Hulp teghen alle quaedt.
Mindt Godt, houdt sijn ghebodt
Hoopt loon, vreest s'hellen brant
Och eeuwich is soo lanck!

Articulen des gheloofs.

Een Godt in drij persoonen
Ghelooft, en oock hem vreest,
Godt Vader, Godt den Sone,
En Godt de Heylich gheest.

Belijdinghe der H. dryvuldicheydt.

Even out wijs en machtich
Sijn sij, en even goedt:
Den Soon voor ons warachtich
Heeft wtghestort sijn bloedt.
Mindt Godt &c:

Mensch-wordinghe Christi.

Een Maghet was sijn Moeder,
Hy sterf aen t'cruys de doodt,
De Vaders als behoeder
Track hij wt s'hellen noodt.
Van daer is hij verresen,
Hij clam tot s'hemels throon,
Ten ioncsten dach sal wesen
Rechter en geven loon.
Mindt Godt &c:

Die H. Kercke.

Ghelooft de Roomsche Kercke,
Di door belijders bloedt.
Schriftuer, en wonder wercken
Staet vast en blyft behoedt.
Hier vloeden wt de wonden
Van Christus claer fonteyn,
Verghiffenis der sonden,
Verdiensten int ghemeyn.
Mindt Godt &c:

U lichaem sal verrijsen
En van der doodt opstaen,
En naer des deuchts wt wijsen
Int eeuwich leuen gaen:
Oft sal om sonde daelen
Int vier dat altijt brandt,
Dient dan Godt, soeckt te haelen
Der Heylighen bijstandt.
Mindt Godt &c:

Die thien gheboden.

1 Voor al mindt Godt den heere
2 En sweert niet ydelijck
3 Den Sondach suldij eeren
Met deuchden heylichlijck
4 U Ouders mindt en eert
5 En slaet oock niemandt doodt
6 U van oncuysheyt keert
7 Steelt niet al sijdy bloodt
Mindt Godt &c:
8 En gheeft gheen valsch ghetuijghen
9 Soeckt niemandts bedde-ghenoodt
10 Wacht u vant'hert te buyghen
Tot vremdt goedt cleijn oft groot.
Dus soeckt ghij s'hemels vrede
Bemindt den heer u Godt,
Bemindt u naesten mede
Dits der gheboden slot
Mint (sic) Godt &c:

Die gheboden der H. Kercke.

Houdt oock tghebodt der Kercken
1 En werckt des Feestdaechs niet
2 Hoort Misse met goedt aenmercken
3 Vast als syt u ghebiedt.
4 Eens s'iaers biecht al u sonden
5 Te Paesschen Hoochtijt houdt,
En hoort naer mijn verconden
Elcx Sacraments inhoudt
Mindt Godt &c:

Die 7. Heylige Sacramenten.

1 T'doopsel vergheeft d'erf zonde,
2 T'vormsel sterckt onsen moedt,
3 De Biecht gheneest ons wonden,
4 Godts Lichaem de siel voedt.
5 Het Heylich Oly crachtich
Int wterste verlicht,
6 Het Priesterdom hoochmachtich
Den staet der Kercken sticht.
Mindt Godt &c:

7 Het Huwelijck met kinders
Der Christen Kerck vermeert,
Om te sijn Godts beminders
Dus moet het sijn gheeert.
Schoudt de hooft sonden seuen
Meer als een quaedt fenijn:
De deuchden wilt aencleuen
Die haer contrarie sijn.
Mindt Godt &c:

Die 7. Hooft sonden.

1 Vreckheydt, 2. en hoouerdije
3 Oncuysheyt, 4. gulsich-mondt,
5 Nijdt, 6. Gramscap, 7. Luyardije
Hoordt nu der deuchden vondt.

Die 7. contrarie deuchden.

1 Hebt Liefde, 2. weest oodtmoedich,
3 Sijt maetich, 4. ende eerbaer,
5 Neerstich, 6. mildt, 7. en sachtmoedich
T'welck deuchden sijn voorwaer.
Mindt Godt &c:

Dry Evangelische raden.

Maer wilt ghij volmaeckt wesen,
1 Aerm, 2. en ghehoorsaem syt,
3 En suyuer, wandt door desen
Den rechsten wech u leydt.

3. Oeffeninghe voor smorgens op te staen.

1 Smorghens danckt Godt den heere,
2 Propoost van deuchden maeckt
3 En Godt met wercken t'eeren,
Dus bidt en altijt waeckt.
Mindt Godt &c:

Oeffeninge (sic) door den dach.

By dach denckt alle uren
Godt siedt my, die doodt naeckt,
De siel sal eeuwich dueren
Dus u boos leven staeckt.

3. *Oeffeninghe om tzavons slapen te ghaen.*

1 Looft t'savondts Godt weldaeden,
2 Op alle u wercken let,
3 Bidt hem om syn ghenaeden
En maeckt een goedt opset.
Mindt Godt &c:

Maniere om te biechten.

Ist dat ghy biecht u sonden
1 Bedenckt wel u misdaet,
2 Hebt leedt wt sherten gronden,
3 Neempt voor te schouwen t'quaet.

Maniere om het H. Sacrament t'ontfanghen.

Wilt ghy Christum ontfanghen?
Gaet nuchter wel bereedt,
Ootmoedich, met verlanghen,
Sterck met gheloof becleedt.
Mindt Godt &c:

Wel aen dan Catholijcken
Leeft nu naar Godts ghebot,
Wilt van de deucht niet wijcken
Door s'werelts goedt versot.
Al die daer leeft in sonden,
Och vreest des hellen brandt
Christus toont sijn vijf wonden,
Druckt die in u vers tandt.
Mindt Godt &c:

Ghebedt om volkomen berou te hebben.

[1.] Heere Jesu Christe warachtich Godt, ende warachtigh mensche, mijn Schepper ende verlosser,[2.] het is mij leet wt gansscher herten dat ick u hebbe vergramt, aenghesien ghy sijt mijn Godt, ende[3.] door dien dat ick u boven al beminne,[4.] ende neme vastelijck voor mij u nimmermeer voortaen te vertoornen, ende alle occasien van sonden te schouvven. Ick neme oock voor mij oprechtelijck te biechten,[5.] ende de penitentie die mij inghestelt sal worden te volbrenghen. Ick offere u oock in voldoeninghe van alle mijn sonden, alle mijn wercken, lijden, ende mijn gansch leven,[6.] Ende ghelijck ick oodtmoedelijck bidde om verghiffenisse mijnder sonden, soo hope ick in uwe goedtheyt ende oneyndelijcke bermhertichеydt, dat ghy door de verdiensten van u dierbaer bloedt, bittere doot ende lijden dese sult quijt schelden, ende gratie geven om my te beteren ende int goedt totter doot toe te volherden. Amen.

[1.] Gheloove
[2.] Berou
[3.] Liefde
[4.] Propoost van beteren
[5.] Voldoeninghe
[6.] Hope

L. Le Clercq.

Een onbekend gedicht van Cornelis van Ghistele over den winter van 1564-'65 te Antwerpen

Kapiteyn Yselsteyn te Antwerpen

Van Capiteyn Yselsteyn Rhetorijckelijck gewach/
Die voor Antwerpen gemaeckt heeft groot beslach.

Men sach Capiteyn ijselsteyn crachtich/
Comen voor Antwerpen in Decembri snel/
Couwenborch was zijn ouerste als doen zeer machtich/
Compackt makende met den Vriesen fel:
Communicerende oock met Joncker Scollenberchs[1] voortstel/
Liggende daer (die van de werue een spijt)
Langhs de Scelde/ om iegelijcks ghequel:
Wonderlijck regiment gebuerde hier subijt/
Want op sint Steuens dach breet en wijt/
Was hij daer zijnen Legher vast slaende:
Waer duer menich creech op hem haet en nijt/
Want met duijsenden sachmen ouer hem gaende.
Veel Soeteleers[2] quamender ouer al staende/
Van alderhande ware mocht elck daer coopen
In cramen/in tenten/een elck den wech baende/
In spijt oock van Couwenborch/mans en vrouwen bij hoopen/
Ian de wint (daer hij menighen stoot af was ontfaende)
Ianuarij den achsten heeft hem doen verloopen:

Per Cornel. ghistel.

1) Kilianus: Schollen = conglaciare.
2) Id.: Soeteleer = mercator tenuis.

Een colonel Yselsteyn staat bekend in de geschiedenis van Antwerpen, wegens de hulp die hij in 1585 aan de Staten verleende in den oorlog tegen Farnese.[1] Met dezen colonel is het personage waarover C.v.G. *rhethorelyck* vertelt, niet verwant; zij hebben zelfs niets gemeens met elkander. Onze 'capiteyn' immers, staat onder bevel van *Couwenborch* met wien hij te Antwerpen kwam, *communicerende oock met Joncker Scollenberchs voorstel.* Met beiden's hulp onderwierp hij de Schelde en, van den 26sten December tot den 8sten Januari lag ze gansch toe. Het volk dat natuurlijk onder dien inval fel leed, betrapte hem veertien dagen lang, tot dat *Jan De Wint* hem deed verloopen.

Dit alles brengt C.v.G. vóór ter herinnering aan den schrikkelijken winter van 1564-1565, waarvan de vroegere kronieken ons de herinnering hebben overgeleverd.[2]

Het gedicht bleef bewaard met dichtersnaam en jaartal 1564 in een handschrift,[3] waar het met den inhoud niet samenhangt. De kopist plaatste het in het begin van zijn register, alleen om aan een groote gebeurtenis te herinneren, in hetzelfde jaar voorgevallen waarin hij zijn boek aanving.

Het leven van CORNELIUS VAN GHISTELE,[4] Antwerpsche

1) Cfr F.H. MERTENS en K.L. TORFS. *Geschiedenis van Antwerpen,* V, 233.

2) Cfr VAN METEREN, *Historie,* A° 1564; MERTENS en TORFS, *op, cit.* IV, 296; *Antwerpsch Cronykje,* door F.G.V. Leyden, 1743, waar die gebeurtenis aldus beschreven wordt, blz. 62:

'1564. Op den negenden dach voor Sinte Stevens dach voorsz. doen begost het soo seer te vriesen, dat men op Sinte Stevens dach t' Antwerpen over het Schelt ginck, en lach toe tot sanderdachs naer derthien dach, dat niet veel gesien en was, ende men stonter met Cramen op ende met Tenten, en men vercochten spys en dranck en van nieuwigheyt cloof men daer hout, daer waren ook Loterijen: Clederen en alderley dinghen riep men daer vuyt en vercocht men'.

Indien men zekere weervoorspellers mag gelooven, zou ons voor 1936-37 een dergelijke winter te verwachten staan.

3) Universiteitsbibliotheek Leuven, hs. N. 480. *[Cartularium Celestinorum in Heverlis]* bl. 1 (oude folieering) waar men bovenaan leest: *Hic liber est Monasterii Celestinorum in Heuerlis juxta Lovanium. Sic signatum 1564* (nieuwe stijl 1565). Daarop volgt het gedicht van G. v. Ghistele.

4) Zie omtrent C.v.G.: G. KALFF. *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, III, 88-91; A. GEEREBAERT S.I. *Lijst van de gedrukte Nederlandsche vertalingen der oude Grieksche en Latijnsche Schrijvers. Kon Vl. Academie. Verslagen* 1924, 79, 1; 111, 1; 122, 2; 138, 2; 143, 1; *Bibliotheca Belgica*, G 10-69; J.-FR. WILLEMS. *Verhandeling,* I, 243-245; I. STECHER, in *Biographie Nationale,* VII, 739-740.

rethorijcker, factor van de *Goudbloem* in de XVI^{e} eeuw, is weinig bekend. Zijn werken, integendeel, staan aangeteekend als verdienstelijke Latijnsche dichtstukken en voortreffelijke overzettingen van Ovidius (1553 en vóór 1570), Vergilius (1554-'56), Terentius (1555) en Horatius (1569). Afzonderlijke Nederlandsche gedichten worden nergens vermeld. Het stukje schijnt dan niet alleen een onuitgegeven, doch ook een eenig bekend gedicht te zijn. Het betreft Antwerpen zoowel wegens den schrijver als wegens de gebeurtenis door hem voorgesteld.

L. LE CLERGQ.

Een boekenlijst van den drukker P.J. Parijs te Antwerpen in 1764.

Sparia et neglecta coëgt.

In 1764, volgens het keizerlijk *Privilegie* van 4[en] Juni, verscheen te Antwerpen, bij P.J. PARIJS, 'drukker op den hoek van de Swerte-Sustersstraet', een *Sedelijk Vermaek-troost in alle lijden, door Jacobus* MOONS, *religieus der Canoniklijke ordre van Praemonstreyt, in de abdije van S. Michaël binnen Antwerpen.*

De zedelijke waarde van het boek blijkt uit de vleiende *Approbatie,* den 30 November 1764 te Antwerpen verleend, in dicht en ondicht, door den predikheer F.J. VAN PETEGHEM, die het werk aldus toespreekt:

I, Liber, in lucem, moralia sparge Magistri,
Utilia haec reperi, quidquam nee habere sinistri.
'Gaet Boek, met 't zede-werk van uw Autheur in 't ligt,
't Welk ik zeer nut bevind' en niet heeft dat onstigt'.

Op de laatste bladzijde van het boek staat eene lijst van werken, die bij denzelfden drukker verkrijgbaar zijn, en die hier wordt overgenomen, als een bouwsteentje voor 't grootsch en monumentaal gewrocht, dat eens zal opgericht worden, om de Geschiedenis van de Antwerpsche boekdrukkunst en den Antwerpschen boekhandel te verheerlijken.

'Catalogue van Boeken die gedrukt en te bekomen zijn bij P.J. Parys tot Antwerpen.

Historie des Bijbels.
Catolijken Pedagogue. 8°.
Sermoonen door L. DE MEYERE, 8°, 1765.
Leven van de getrouwe dienaresse des Heere Anna de S. Bartholomaeo, 8°.
Leven van den H. Severus.
En Archangelus.

Bekeeringe van Petrus de la Failie eertijds predikant in Caudekerk.
Oogen zalve der Calvenisten door den zelven.
Sedelijk Vermaek Tonneel door den eerw. heer Jacobus MOONS, *canonik ende prister der vermaerde abdije van den H. Artsengel Michaël binnen Antwerpen.*
Sedelijk Vermaek Tonneel door den eerw. Lust-Warande. } 7 deelen in 8°.
Sedelijk Vermaek Tonneel door den eerw. Vreugden-Berg. } 7 deelen in 8°.
Sedelijk Vermaek Tonneel door den eerw. Vreugde-Perk. } 7 deelen in 8°.
Sedelijk Vermaek Tonneel door den eerw. Vermaek-Spiegel. } 7 deelen in 8°.
Sedelijk Vermaek Tonneel door den eerw. Vermaek-Veld. } 7 deelen in 8°.
Sedelijk Vermaek Tonneel door den eerw. Vermaek-Troost. } 7 deelen in 8°.
Chronijk van Mechelen.
Chronijk van Antwerpen.
De Vier Uyterste met het Geestelijk Paradijs.
Cijfferkonst door BAERTJENS, 2 deelen en uytgewerkt.
Hemels Palm-hof, in diversche formaten en caracteir.
Christelijke Onderwijsinge en Gebeden.
Geest des Gebeds, vermeerdert met Kerkelijke Lofzangen.
Palmier Celeste, Frans en Vlaemsch.
Maniere om dagelijks godvrugtelijk Misse te hooren.
Hemels Paradijs, in diversche formaten.
Drij en een voudige maniere om den Roosencrans te lesen, ende nog 2 diversche.
Oorsprong en voortgang der parochiale kerke van den heyligen Willebrordus.
Den Troost der Armen.
Teere devotie ende novene van den H. Antonius à Padua.
Den Catolieken Mond-Stopper.
Voorders alle soorten van Latijnsche, Fransche en Nederduytse Boeken, pennen en schrijfpapieren van diversche groote en qualitijten, alle tot eenen civielen prijs'.

Leuven.
J. GESSLER.

[Nummer 3-4]

Essai de bibliographie des éditions d'Horace, publiées par Chr. Plantin et ses successeurs.

L'apport plantinien à la littérature horatienne n'est pas sans importance. L'officine anversoise et sa succursale à Leyde ont fait paraître un nombre considérable d'éditions d'Horace qui méritent l'attention.

Plantin, Balthasar Moretus I et Raphelingien ont pu obtenir pour leurs éditions le précieux concours de toute une pléiade de philologues de valeur.

Jean Sambucus de Tyrnau en Hongrie; Theodore Poelman, le foulon philologue, fidèle et dévoué serviteur de Plantin; le Messinois Jean Cruquius, professeur de latin à Bruges, le Cardinal polonais Thomas Treterus; Jean Dousa, le seigneur de Noordwijk; l'évêque Levinus Torrentius; le professeur du Collège des Trois Langues à Louvain, Pierre Nanninck (Nannius) et Daniel Heinsius ont tous aidé à donner aux éditions d'Horace parues aux officines plantiniennes une tenue scientifique à la hauteur de leur perfection typographique.

Quelques-unes de ces éditions provoquèrent parmi les latinistes des controverses passionnées. Ce fut le cas pour celles de Cruquius. Ce savant avait pu consulter les très anciens manuscrits horatiens conservés à l'abbaye de Saint-Pierre au Mont-Blandin á Gand. Il s'en servit pour la préparation de son texte et de ses scholies. Comme les manuscrits blandiniens ont été détruits par les iconoclastes en 1566, c'est pour ainsi dire uniquement par les éditions de Cruquius que nous les connaissons. Il n'y a que Nannius qui, avant lui, ait pu consulter ces manuscrits et en copier une partie.

On sait que Cruquius fut accusé par les uns d'avoir faussé le texte des manuscrits blandiniens, tandis que les autres ont vanté l'exactitude de ses copies.

Nous croyons donc faire oeuvre utile en présentant ici un essai de bibliographie des éditions d'Horace de la maison Plantin-Moretus.

A la description détaillée des ouvrages nous ajouterons, là où il

y a lieu, quelques notes sur les archives conservées au Musée Plantin et se rapportant à ces éditions ou à leurs commentateurs.

Nous citons les éditions par ordre chronologique.

1558

S'en rapportant à l'*Index Bipontinus,* Ruelens et De Backer[1)] signalent pour cette année: *Horatii Opera per Raphelengium* (Ex offic. Plant. Antv, in 12°).

La *Bibliotheca Horatiana sive syllabus editionum Q. Horatii Flacci interpretationum versionum ab an. MCCCCLXX (1470) ad an. MDCCLXX (1770)* (Leipzig, W.G. Sommerum. 1775) fait mention de la même édition de 1558: Q. Horatii Flacci Opera per Raphaleng. Ex offic. Plantin, p. 35.

Ce serait la plus ancienne édition Plantinienne d'Horace. Elle ne se trouve pas au Musée et nous est d'ailleurs inconnue.

1564

1. Ars Poetica Horatii, et in eam Paraphrasis, et *παρεκβολαι*, sive Commentariolum Joannis Sambuci Tirnauiensis Pannonii.

(Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, MD.LXIII. Cum privilegio Regis).

In 8°, 188 p.

Fol. 1. verso: Summa privilegii (Bruxelles, 5 Février 1563. Signé Fabri). - Fol. 3: Daniel Rechnicz Francisco Gentili nobili Genuensi S.D. - Fol. 5: De Arte poetica. - Fol. 21: Paraphrasis Sambuci. - Fol. 63: In aliquot poeticae Horatianae loca *παρεκβολα*□, sive Commentariolum Sambuci. - Fol. 189: Errata, & quaedam mutata ab autore.

Cet exemplaire fut acquis à la vente de la bibliothèque du Marquis de Granges de Surgères au prix de 750 frs. (Musée Plantin, Salle XXVIII, n° 48).

2. Quinctus Horatius Flaccus, THEODORI PULMANNI Cranenburgensis summo studio, curaque emendatus. Aldi Manutii de metris Horatianis. (Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini. M.D.LXIIII. Cum Privilegio).

In 16°, 322 p. 14 ff. postliminaires

F. 2. verso: Gerardus Falkenburgius Noviomagus Theodoro Pulmanno *Δ*□*καστιχον*. - F. 3: Theodorus Pulmannus Joanni Flemingo S.D. - F. 5: Q. Horatii

1) Annales plantiniennes (Bruxelles, F. Heussner, 1865).

Flacci Vita ex vetusto quodam exemplari descripta. Vita ejusdem ex antiquo codice Theodori Pulmauni descripta. - Fol. 7: Q. Horatii Vita, per Joannem Cantilitium, elegiaco carmine. - Fol. 9: Cartninum Lib. IIII. - Fol. 138: Epodon Liber. - Fol. 167: Sermonum Lib. IIII seu Satyrarum Lib. II, Epistolarum Lib. II. - Fol. 305: De Arte Poetica. - Fol. 323 n. ch.: Annotationes in Horatium. - Fol. 333: Varietates Lectionis. - Fol. 335: Aldi Manutii De Metris Horatianis.

(M.P., A, 541).

Sous la cote M. 229, la bibliothèque du Musée Plantin (Section des manuscrits) conserve une abondante collection de papiers ayant appartenu à Th. Poelman et légués à Plantin en 1581 (*Notae Pulmanni,* 8 recueils).

Les philologues y consulteront avec fruit les minutes de certaines lettres de Poelman, quelques lettres adressées à lui par certains de ses amis et surtout les très nombreuses notes pour ses éditions d'auteurs classiques (e.a. pour Horace).

Les archives du Musée (Registre 91) possèdent en outre la correspondance de Th. Poelman avec J. Wachtendonck, G. Clusius, V. Gisele, J. Col, Ch. Isabel, D. Poelman, Frater J. Antonianus, O. Schinck, J. Romelius, G. Falkenborgh, Rob. Falkenburgius, Oporina, P. Chimarreus, A. Schottus, A. Vredius, J.C. Roix, C. Heresbachius, J. Bastant, H. Cooman, H. Coracopetra. M. Barlaeus, J. van Boel, J. Sweers, Nic. Sturius, J. Elstius et Fr. Sanctius Brocensis.

1566

Q. Horatius Flaccus, Theod. Pulmanni Cranenburgii Opera, ad Mureti, Lambini, aliorumque editionem, atque veteres aliquot libros collatus, & scholiis è scriptis doctissimorum hominum collectis, illustratus. Reliqua sequens pagella indicabit.

(Antverpiae, Ex officina Christoph. Plantini CI□. I□. LXVI).

In 16^{o}, 288 p., 36 f. postl.

Fol. 1 (verso) Aldi Manutii de metri Horatianis, Ejusdem Annotationes in Horatium, Joannis Hartungi Annotationes in eundem, M. Antonii Mureti Scholia in eundem, Dionyssii Lambini locorum difficiliorum, vocumque obscuriorum explicationes, & variae lectiones. Pag. 3: Theodorius Pulmannus Joanni Flemingo S.D. - Pag. 5: Q. Horatii vita e vetustiss. codice a Nannio primum, deinde a Mureto edita. Auctor putatur Suetonius. - Pag. 8: Notae librorum, quibus praeter vulgatos in hac editione bona fide usi sumus.

H. Augustini Hunaei liber antiquus, quem mihi utendum ipse dedit, in quo Horatii opera omnia.

A. Antonii Diestemii fragmentum: quod continebat III & IIII Carminum libros, sed mutilos, item carmen saeculare.
V. Liber meus, quem a me dono accepit clarissimus vir Joannes Sambucus: in eo Sermonum lib. II & Ars poetica.
C. Cornelii Gualtheri fragmenta: in quibus Epist. lib. II & Serm. libri primi Satyrae III, cum dimidia, item Ars poetica.
M.M. Antonii Mureti editio.
L. Dionysii Lambini editio.
Pag. 9: Q. Horatii Carminum liber I. - Pag. 120: Epodon liber. - Pag. 145: Sermonum lib. IIII seu Satyrarum lib. II, Epistolarum II. - Pag. 261: De Arte poetica. - Pag. 277: Aldi Manutii De Metris Horatianis. Fol. 289 (non chiffré): M. Antonii Mureti in Horatium Scholia. Fol. 306 (n. ch.) In Q. Horatium Flaccum J. Hartungi Annotationes. - Fol. 313 (n. ch.) In Horatii Opera locorum difficiliorum etc.... partim ex D. Lamb. commentariis, partim ex ipsius ore sumptae. - Fol. 325 (verso): Q. Horatii lectionis seu scripturae varietas, partim ex libris manuscriptis & vulg. sumta, partim à Lambino, & aliis viris doctis excogitata.

(Musée Plantin, A. 1127. - Bibl. royale Bruxelles, V.H. 11356. A).

1567

1. Q. Horatii Flacci Epodon Liber, Ex antiquissimis septem codicibus manuscriptis, cum commentariis antiquis emendatus & editus opera Jacobi Cruquii Messinii, apud Brugenseis politioris litteraturae professoris publici. Eiusdem in eundem adnotationes
Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, M.D.LXVII.
In 8^{o}, 172 p., 2 fol. postl.

Fol. 1 (verso): Summa privilegii (Bruxelles, 14 Avril 1564). - Fol. 2: Ad C.V. Jacobum a Claerhout D. de Maldeghem, Pittem, Wtkerke, Coolskam, Lembeke, & c.... Jac. Cruquii Praefatio. (10 Mars 1565). - Pag. 11: Epodon liber (Chaque épode est suivie de commentaires) - Pag. 173: Privilegium Caesareum. - Pag. 173: Privilegium Caesareum. (1565) - Pag. 175: Excudebat Christ Plantinus (9 Juillet 1567). - Pag. 176: Errata. -

Le 21 juin 1567, quelques jours avant la parution de ce volume, Christophe Plantin adressa à De Cruque une lettre dans laquelle il se plaint des multiples fautes laissées dans le manuscrit des Epodes. Ce fut là une des causes du retard dans la publication.

Voici le texte de cette lettre.

'Clarissimo doctissimoque viro domino Jacobo Cruquio politoris literaturae apud Brugenses professori publico Brugas.

'S.P. Tuas, doctissime Cruquii, idibus scriptas 13 Kal. Julii accepi, quibus conquereris de tarditate in edendo Epodon Horatii. Verum tibi folia impressa misimus. Eadem vero opera conqueri

correctores nostros de tuo exemplari significavi; neque certe immerito conqueruntur, quod id tot dubiis et confessis mendis scateat ut certo affirmare ausim te, postquam descriptum fuerit, non emendasse. Quod certo nobis non tantum molestum et dispendiosum sed et damnosum. Sequenti tarnen (Deo favente) hebdomada absolutum iri speramus. Vale. Antverpiae, 21 Junii 1557. Tuus et suus C. Plantinus.'[1)]

(M.P.A. 1699.- Bibl. royale Bruxelles: V.H. 11352 A. 1).

2. Horatii Flacci opera, cum indice Thomae Treteri. Antverpiae, ex off. Chr. Plantini, 1567.

1 vol. in 8°

Cette note bibliographique figure à la page 69 des *Annales plantiniennes* de Ruelens et De Backer, sans aucune indication de source.

Nous avons tout lieu de croire que Plantin n'a pas publié d'Index horatien de Treterus avant 1575. Les extraits de la correspondance plantinienne que nous citons plus loin semblent le prouver.

Il est probable que l'indication bibliographique de Ruelens et De Backer est erronée et qu'il y a confusion avec l'édition de 1576. Il peut y avoir eu transposition de chiffre.

1573

Q. Horatii Flacci Satyrarum, seu potius eclogarum. Libri II. Ex antiquissimis undecim codicibus manuscriptis, cum antiquis commentariis, post omneis qui hactenus editi sunt, infinitis locis purgati, & clarius explicati opera Jacobi Cruquii Messinii, apud Brugenseis politioris litteraturae professoris publici. Ejusdem in eosdem Commentarii.

Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Prototypographi Regii. M.D.LXXIII.

In 8°, 462, pag. 1 p. postl.

Fol. 1 (verso) Privilegii summa (16 Décembre 1570). - Pag. 3: Prudentissimo, reverendissimo'que Domino D. Remigio Drusio Reverend. Episcopo Brugensi dignissimo, ac domino suo semper observando, Jacobus Cruquius Messinius S.P. - Pag. 14: De Fausto Laeto'que auspicio reverendissimi D.Q. Remigii Drusii Epis-

1) M. ROOSES: Correspondance de Christophe Plantin T.I., p. 97.

copi Brugensis congratulatio Jacobi Cruquii Messinii. - Pag. 16: Ad lectorem benignum. - Pag. 20: Satyrarum liber I. - Pag. 243 Satyrarum liber II. - Postl: Loca quaedam ab ipso auctore partim emendata, partim aucta, cum erratis operarum.
Dans les commentaires sur les Satires Cruquius donne des renseignements sur les manuscrits d'Horace qui se trouvaient en Belgique.
L'exemplaire du Musée Plantin porte la mention manuscrite: 'Exemplar ab ipso Cruquio emendatum' et contient en effet quelques corrections et notes, pas très nombreuses, de la main de Cruquius.

(Musée Plantin A. 1718. - Bibl. royale Bruxelles, V.H. 11352 A, 2).

1575

In Quinti Horatii Flacci Venusini, poetae lyrici, poemata omnia, rerum ac verborum locupletissimus Index, studio & labore Thomae Treteri Posnaniensis collectus, & ad Communem studiosorum utilitatem, nunc primum, editus.

Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regii. CI□.I□.LXXV.

In 8°, 230 pag., 1 f. postl.

Pag. 3: Illustrissimo ac reverendissimo Domino, D. Stanislao Hosio, S. Re. Cardinali, Majori poenitentiario, et episcopo Varmiensi, Thomas Treterus S.D. - Pag. 8: Thomas Treterus candido Lectori S. - Pag. 11: Index. - P. 230: Joannes Baptista Arcucius. - Fol. postl. (recto): Errata; (verso): Antverpiae excudebat Christophorus Plantinus Architypographus regius, Anno CI□.I□.LXXVI. idibus Martii.

Le 9 oct. 1574 Plantin écrit à Alenus Copus qu'il lui est impossible de commencer l'impression de l'Index d'Horace aussi longtemps qu'il n'aura pas reçu le titre de l'ouvrage. Il s'agit évidemment ici de l'Index du savant Polonais Th. Treterus.

Le 20 octobre 1574, l'architypographe répète sa plaint à Al. Copus.

Le 1 janvier 1575, Plantin adresse une lettre intéressante à Thomas Treterus concernant l'Index d'Horace. En voici le texte:

'Pietate et eruditione praestantiss. Viro Dno Thomae Tretero Ill^{mi} Cardin. Hosii a Secretis.

Litterae tuae 6. Novembris scriptae valde me delectarunt eo quod Indicis tui in Horatium Inscriptionem et praefationem pollicerentur multo vero magis illae quas 13. ejusdem mensis misisti eo quod simul essent conjunctae quae promisseras. Intellecta vero tua voluntate

de Horatio rogavi nostrum Poulmannum ut eum auctorem quem jamdudum susciperat ad editiones correctiores et MS exemplaria conferendum sibi susceperat vellet tandem absolvere et nobis tradere id quod statim ut solet omnia quae peto mihi est polliticus. Spero itaque eum brevi me praelo commissurum iisdem typis quando ita tibi placet quibus olim Lucretium. Indicem vero ne volumen alioqui Horatio conjunctat nimium excrescat iisdem nisi tu aliter jusseris quibus nuper Biblia in 8^{o} impressi quorum exemplar cum quibus aliis libris tibi in sarcina istuc missa imposut missurus praeterea quicquid tibi gratum fore intellexero. Vale Antverpiae prima Januarii 1575.'[1)]

On aura remarqué que l'Index porte la date de 1575, alors que dans le collophon Plantin indique comme date de publication 1576.

Dans la préface au lecteur Th. Treterus fait un vif éloge de Plantin. En voici le lexte:

'Quantam maximam potuimus diligentiam adhibuimus; quae si in imprimendo quoque (quod nobis de optimo viro Christophoro Plantino, cujus solertia & diligentia in edendis optimis quibusque auctoribus, orbi plane universo innotuit, haud dubie pollicemur) adhibita est; bona spe sum quod de utriusque nostrum *Labore et Constantia,* tam nostra in colligendo, quam typographi in excudendo Indice hoc, juste conqueri non poteris.'

(M.P., A. 1697).

1576

Quincti Horatii Flacci Venusini Poetae Lyrici poemata omnia. Quibus respondet Index Th. Treteri nuper excusus.

Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regii. M.D.LXXVI.

In 8^{o}, 294 pag.

> Pag. 2: Q. Horatii Flacci Vita per Petrum Crinitum. - Pag. 5: Carmina. - Pag. 131: Epodon liber. - Pag. 158: De Arte Poetica. - Pag. 174: Sermonum libri. - Pag. 244: Epistolarum libri.

Cette édition ne figure pas dans la *Bibliotheca Horatiana* (Leipzig, 1775).

Ruelens et De Backer, dans leurs *Annales plantiniennes,* prétendent que cet ouvrage se compose de deux parties, réunies en un

1) J. Denucé: Correspondance de Chr. Plantin, Tome IV, p. 221.

volume. C'est là une erreur. Ce qu'ils considèrent comme la seconde partie, n'est en réalité que l'*Index* de Treterus, publié en 1575 (nuper excusus), et que Plantin fit relier avec son édition de 1576.

(M.P., A. 600. - Bibl. royale Brux. II. 12801 A.).

1577

Quinctus Horatius Flaccus emendatus seorsim excusae Theod. Pulmanni Craneburgii in eum Annotationes. Aldi Manutii Scholia, & de metris Horatianis. M. Antonii Mureti Scholia. Joannes Hartungi Annotationes. Index.

Antverpiae, Ex officina Christoph. Plantini. CI□.I□.LXXVII.

In 16°, Deux parties et un volume, 283 pag., 272 p. 14 ff. postl.

1e Partie. - Pag. 2: Theodorus Pulmannus Cranenburgius Joanni Flemingo S.D. - Pag. 4: Q. Horatii Flacci Vita, e vetustissimo codice a Nannio primum, deinde a Mureto edita: quam etiam in antiquissimo collegii Gemblacensis libro reperi. Auctor putatur Suetonius. - Pag. 7: Carminum libri. - Pag. 118: Epodon liber. - Pag. 144: Satyrarum libri. - Pag, 216: Epistolarum libri. - Pag. 267: De Arte poetica. - Fol. postl.: Plantinus excudebat Anno M.D. LXXVII. Mense Februario.

2e Partie. - Pag. 1: Même titre que pour la 1e partie. - Pag. 3: Annotationes in libr. Carminum. - Pag. 67: In libr. Epodon. - Pag. 87: In Satyrarum lib. - Pag. 157: In Epistolarum lib. - Pag. 193: In lib. de Arte poetica. - Pag. 207: Veterum librorum, quibus usi sumus, notae. *H.* Liber antiquus, quem Augustinus Hunnaeus mihi dono dabat. *G.* Gemblacensis collegii vetustus. *E.* Ejusdem collegii alter. *B.* Meum exemplar, ex dono Joannis Belleri. *A.* Antonii Diesthemii fragmentum: quod continebat III & IIII. Carminum libros, sed mutilos, item Carmen saeculare. *P.* Satyrarum libri, quibus Plantinus me donabat. *C.* Cornelii Gualtheri fragmenta, Epistolarum libri II & libri primi Satyrae tres cum dimidia. *T.* Ars poetica, liber meus vetus. *P.* Ars poetica, Plantini codex. *V.* Victoris Giselini Ars poetica, Epistolarum lib. II & Satyrarum lib. II. *K.* Caroli Clusii fragmentum Epistolarum.
Pag. 208: Aldi Manutii De Metris Horatianis - Pag. 220: Aldi Manutii in Horatium Scholia. - Pag. 230: M. Antonii Mureti in Horatium Scholia. - Pag. 254: Martinus a Neuhusen lectoris. - Pag. 256: J. Hartungi Annotationes. - Pag. 271: Auctores qui in Horatium scripserunt.
Postl. f. 1: Index quorundam quae in Horatio observatione digna sunt, sive quod ad loquendi genera (ex quibus proverbialia quaedam sunt) sive quod ad res attinet. Post. f. 14 (recto) Privilegium, (verso) C. Plantinus excudebat Anno M.D.LXXVII. Mense Martio.

(M.P.A. 524).

1578

Q. Horatius Flaccus, ex antiquissimis undecim lib. M.S. et Schedis aliquot emendatus, & plurimis locis cum commentariis antiquis expurgatus & editus, opera Jacobi Cruquii Messenii apud Bruganos politioris litteraturae professoris publici. Ejusdem in eundem enarrationes, observationes, & variae lectiones, cum aliis quibusdam & indice locupletissimo.

Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regii, M.D.LXXVIII.

In 4^{o} 8 ff. lim. 648 pag. 12 ff. postl.

Fol. 2 lim.: Promissa a Musis Horatio nova collyria, ad virum clarissimum Joannem de Vooegt, D. de Sonnebeke, Geluvelt, &c. & Praetorem summum Casseyriae Iprensis, J. Cruquius. - Fol. 3 lim.: V.V. Clarissimis Burgomagistris, amplissimoque Senatui Brugano, Jacobus Cruquius Messinius S.P. (Kalend. August. Anno CI□.I□.LXXVIII, Brugis Flandrorum). - Fol. 7 lim.: (recto) Ad lectorem benevolum; (verso) Lectiones novae in versibus Horatianis. - Fol. 8: C.V. Nicolao à Briarde D. De Leysele, &c. et Franconatium decurioni perpetuo Jacobus Cruquius S.P. (A cette page figurent deux gravures sur bois: 1^{o} Sigillum Brugensis oppidi; 2^{o} Secretum de Brugis).
Pag. 1: Carminum libri (textes et commentaires). - Pag. 249: Epodon liber. - Pag. 303: Satyrarum libri. - Pag. 508: Epistolarum libri. - Pag. 616: De Arte poetica. - Pag. 646: Approbatio. XIX Nov. 1577. Jo. Molanus censor. - Pag. 647: Ad lectorem benevolum.
Fol. 1 postl. Q. Horatii Flacci Vita e vetusto codice Bland. descripta. - Fol. 3 (verso) Index rerum et verborum. Pag. 10 (verso): Addenda et corrigenda. - Fol. 11 Summa privilegii (Dato Bruxellis XXI Junii M.D.LXXVI). - Privilegium Caesareum. - Folio 12: C. Plantinus excudebat Anno Domini M.D.LXXVIII.VI. Idus Octob.

Cet Horace de 1579 est au point de vue typographique une des éditions les plus soignées que l'officine anversoise ait publiées.

On comprend aisément la satisfaction que Cruquius dut éprouver en voyant l'impeccable toilette que Plantin donna à son travail. Il en exprima toute sa joie à l'architypographe dans son édition de l'*Oratio pro T. An. Milone* de 1582. Cet ouvrage débute par une lettre de J. Cruquius à Plantin, où le commentateur brugeois fait l'éloge de son éditeur. Il vante la beauté de ses impressions et se réjouit des liens d'amitié qui l'unissent à lui. Cette lettre est reproduite dans la *Correspondance de Chr. Plantin*[1)] (Tome VII, pag. 45).

1) J. Denucé, Anvers, 1918.

Le Musée Plantin ne possède pas cette édition datée de 1578. Elle se trouve à la Bibliothèque de l'Université de Gand (B.L. 10, 521), à celle de Louvain (2 A. 59. 242) et à la Bibliothèque royale à Bruxelles (28669. B).

1579

Edition absolument identique à celle de 1578. Seule la date sur le feuillet du titre diffère: 1579.

(Musée Plantin Moretus: A. 808).

1580

Jani Dousae Nordovicis in Novam Q. Horatii Flacci Editionem Commentariolus.

Antverpiae, Ex officina Chr. Plantini, Architypographi Regii, CI□. I□.LXXX.

In 16°, 84 pag.

Pag. 3: Janus Dousa Nordovix Victori Giselino Franconati suo S.D. - Pag. 11: Commentariolus. - Fol. postl. Chr. Plantinus excudebat CI□.I□.LXXX. Kal. Jun.

(M.P., A. 484).

1582

1. Jani Dousae Nordovicis ad superiorem commentariolum suum, septem capitum succidanea pro novissima Horatii editione Adpendix.

Antverpiae, Ex officina Chr. Plantini, M.D.LXXXII.

In 16°, 67 pag.

Pag. 3: Janus Dousa Christoph. Plantino suo S.D. - Pag. 9: Appendix. - Pag. 67: Chr. Plantinus excudebat Anno CI□.I□.LXXXII. Kal. Mart.

(M.P., A. 484).

2. Les Annales de Ruelens et De Backer signalent: Q. Horatii Flacci opera, cum notis Theod. Pulmanni et Jani Dousae patris. Antverpiae, ex off. Chr. Plantini. 1582. In 16°.

Cet exemplaire ne se trouve ni à la Bibliothèque du Musée Plantin, ni à celles de l'Université de Louvain et de Gand, ni à la Bibliothèque royale.

1586

Quincti Horatii Flacci Opera omnia; cum novis argumentis.

Antverpiae, Apud Christophorum Plantinum. CI□.I□.LXXXVI. In 24°, 207 pag.

Pag. 1: V. Ampl. Benedicto Ariae Montano theologo Christoph. Plantinus S.D. - Pag. 5: Carminum libri. - Pag. 29: Epodon liber. - Pag. 159: Epistolarum libri. - Pag. 196: De Arte poetica.

Cette édition ne figure pas dans Ruelens et De Backer.

Elle fait partie d'une série de poètes classiques que Plantin fit paraître en petit format, in 24°, à l'usage des étudiants pauvres et des gens qui désiraient emporter le volume en voyage.

Il publia en 1585 les Satires de Junéval dans ce format, dont il justifie le choix dans une dédicace à C. Tisnako: ‘Ecce nunc, dum majora cessant in medio agmine turbarum, poëtas meliores omnes formâ hac minutâ excudi jussi, in usum peregrinantium (qui hodie multi) & scholasticae Juventutis. Circumferri commode exigua haec vulumina possunt, & fructum eundem dare quem magna.’

En 1589 il fit de même pour les oeuvres de Virgile. Dans la préface à Levinus Torrentius il reprend la même idée: ‘In cujus editione hoc spectavi, ut exiguâ istâ mole aptus circumferri esset, peregrinantibus aut ambulantibus leve onus: sed & tenuioris fortunae studiosis emptu facilis ac paratu’.

(M.P., 747).

1587

- Ruelens et De Backer signalent: Q. Horatii Flacci poemata cum annot. Th. Pulmanni. Antverpiae, ex off. Christ. Plantini, 1587.
- La *Bibliotheca Horatiana* (Leipzig 1775) signale la même édition.

Le M.P. ne possède pas cette édition. La Bibliothèque royale, les Universités de Gand et cle Louvain n'en n'ont pas d'exemplaire non plus.

1594

Quinti Horatii Flacci, Venusini, poetae lyrici, poemata omnia.

Lugduni Batavorum, Ex officina Plantiniana, Apud Franciscum Raphelengium. CI□.I□.XCIIII.

In 12^{o}, 278 pag.

Pag. 3: Q. Horatii Flacci Vita per Petrum Crinitum. - Pag. 6: Q. Horatii Flacci Vita ex Vetusto quodam exemplari descripta. - Pag. 7: Carminum libri. - Pag. 162: Sermonum libri. - Pag. 230: Epistolarum libri.

(Mus. Plantin: A. 1061. - Bibliothèque royale Bruxelles V.6157,4.).

1597

Q. Horatius Flaccus: cum commentariis & Enarrationibus commentatoris veteris, et Jacobi Cruquii Messenii, Literarum apud Brugenses Professoris. Accesserunt, Jani Dousae Nordovicis in eundem Commentariolus, una cam Succidaneâ Appendice ad superiorem Commentariolum. Item Auctuarium Commentatoris veteris à Cruquio editi.

Lugduni Batavorum, Ex officina Plantiniana, Apud Franciscum Raphelengium. CI□.I□.IIIC.

In 4^{o}, 8 ff. lim, 695 pp., 8 ff. postl.

Fol. 2: Promissa a Musis Horatio nova collyria, ad virum clarissimum Joannem de Vooegt, D. de Sonnebeke, Geluvelt, &c. & Praetorem summum Casseyriae Iprensis, J. Cruquius. - Fol. 3: V.V. Clarissimis Burgomagistris, amplissimoque senatui Brugano, Jacobus Cruquius Messinius S.P. - Fol. 6 recto: C.V. Nicolao a Briarde D. de Leysele, &c. et Franconatium Decurioni Perpetuo Jacobus Cruquius S.P. - Fol. 6 (verso): Ad Lectorem benevolum. - Fol. Horatii Poetae Vita per Suetonium tranquillum conscripta, ut à Petro Nannio edita est. libro tertio Miscellaneorum, lacera, & multis locis vitiata. - Fol. 7 (verso): Testimonia veterum scriptorum de Q. Horatio Flacco. - Pag. 1: Odarum libri. - Pag. 249: Epodon liber. - Pag. 303: Satyrarum libri. - Pag. 508: Epistolarum libri. - Pag. 616: De Arte poetica. - Pag. 647: Ad lectorem Benevolum. - Pag. 649: Jani Dousae in Q. Horatii Flacci novam editionem commentariolus. - Pag. 671: Jani Dousae ad superiorem commentariolum suum, septem capitum succidanea pro novissima Horatii editione Appendix. (Avec lettre de J. Dousa à Chr. Plantin). - Pag. 688: Auctuarium veteris commentatoris a Jac. Cruquio editi. - Pag. 695 (verso): Q. Horatii Flacci vita e vetusto codice Bland. descripta. - Fol. 3 (n. ch.) postl.: Index rerum et verborum.

Dans cette édition sont réunis à l'Horace de Cruqius le commentariolus de J. Dousa, paru en 1580, et son Appendix paru en 1582 (voir plus haut).

(M.P., A. 314., - Bibl. royale Brux. V.H. 11353 B et V. 6157^{3} B.).

1604

La *Bibliotheca Horatiana* (Leipzig 1775) signale à la p. 64: Q. Horatii Flacci Opera cum novis Argumentis. Ex offic. Plantin (Raphel.).

Nous n'avons pas trouvé d'exemplaire de cette édition.

1605

Dans la *Bibliotheca Horatiana* (Leipzig 1775) il est fait mention à la p. 65 de: Q. Horatii Flacci Opera cum Comment. Dan. Heinsii. Ex offic. Plant. (Raphel.).

Nous n'avons pas découvert d'exemplaire de cette édition.

1608

Q. Horatius Flaccus, cum erudito Laevini Torrentii Commentario, nunc primum in lucem edito. Item Petri Nannii Alcmariani in Artem Poëticam.

Antverpiae, Ex officina Plantiniana, Apud Joannem Moretum. CI□.I□C.VIII.

In 4^{o}, 10 ff. lim., 839 pag., 23 ff. postl.

Fol. 2 (non chiffré): Clarissimis & Amplissimis Consulibus et Senatui P.Q. Antverpiensi Balthasar Moretus I.F. Felicitatem (Kal. Septemb. M.DC.VIII). - Fol. 4 (verso): In Laevinum Torrentium Antverpiensium episc. Ode Horatiana. And. Schottus Soc. J. - Fol. 5 (verso) Portrait de L. Torrentius, grav. sur cuivre. - Fol. 6: Elogium Laevini Torrentii Gandavensis, Episcopi Antverpiensis, Ex elogiis Belgicis Auberti Miraei. - Fol. 7 (verso) Portrait d'Horace (Apud Fulvium Ursinum in Schedis ex nomismate aereo). - Fol. 8: De Q. Horatii Vita ac scriptis ex ipsius potissimum poëmatibus. - Pag. 1: Carminum libri (avec les commentaires de L. Torrentius). - Pag. 331: Epodon liber (avec commentaires de L. Torrentius). Pag. 404: De XIX. Generibus Metrorum Horatii Aldi Manutii Tractatus. - Pag. 409: Laevini Torrentii in Q. Horatii Flacci Satyras et epistolas, Petri Nannii Alcmariani in Artem poeticam, Commentarius. - Pag. 411: Satyrarum libri. - Pag. 618: Epistolarum libri. - Pag. 755: Laevini Torrentii ad Legem Juliam et Papiam De Matrimoniis ordinandis Commentarius. (Meminit hujus Laev. Torrentius Comment in Suetonii Augustum, Cap. XXVIIII. Et quia loca quaedam Horatii explanat, ne periret, huc referre placuit). - Pag. 765: Petri Nannii Alcmariani in Q. Horatii Flacci Artem poeticam Commentarius. - Pag. 767: Clariss. Viro Hadriano Baecxio Jurisconsulto Buslidiani Collegii Trilinguis Praesidi Valerius Andreas Brabantus S.D. - Pag. 769: De Arte poetica (Avec les Commentaires de P. Nannius). - Fol. postl. 1: Index Auctorum, qui in his Laevini Torrentii Commentariis emendantur, illustrantur, explicantur. -

Fol. postl. 2 (verso): Index dictionum graecarum, quae in his Commentariis explicantur. - Fol. postl. 3 (verso):

Index rerum ac vocum memorabilium in his Laevini Torrentii in Horatii Commentariis. - Fol. postl. 21 (verso): Q. Horatii Flacci Poematum interpretes. - Fol. postl. 22 (verso): Approbatio. Summa privilegii (XXVIII Martii, M.DC.VIII). - Fol. postl. 23: Antverpiae Ex officina Plantiniana, Apud Joannem Moretum CI□.I□C.VIII.

Balthasar Moretus nous apprend dans son épître dédicatoire au magistrat anversois que le commentaire de Torrentius était resté en manuscrit à la bibliothèque des Jésuites. Torrentius étant mort en 1595, c'est donc treize ans après son décès que le travail fut publié.

Les commentaires sur l'*Art poétique* ne sont pas de Torrentius, mais de Nannius (Pierre Nanninck) d'Alkmaar, professeur de latin au Collège des Trois Langues à Louvain. Ces commentaires restèrent inédits du vivant de Nannius. Ils furent publiés pour la première fois dans cette édition plantinienne de 1608.

Christophe Plantin comptait publier lui-même les commentaires d'Horace par Torrentius. Dans une lettre envoyée par ce dernier à l'architypographe anversois, datée du 7 juillet 1584, il est déjà question de cette publication. Torrentius s'y plaint de ce que le temps lui manque pour achever le travail. Il enverra la partie achevée, c'est-à-dire le tout à l'exeption des commentairres sur l'Art poétique.

Voici le passage qui nous intéresse: ‘Horatius noster adhuc latitat, et quanquam accintus ante annos quatuor, nondum tamen progedi audet; causa ut dicam serià est, quod de arte poëtica nescio quid sublimius commentari instituerat, id porro nisi multo otio, quod sperare nequeo, non succedet attamen ne jam senescentem mors me occupet. Caetera sine arte poëtica brevi mittam, nec operae hujus me unquam poenitebit, si modo aliquid in literis video.’[1)]

Il y avait déjà eu question de cette édition d'Horace dans une lettre de Torrentius à Plantin, datée du 10 octobre 1583. Torrentius annonce à l'imprimeur qu'il fait recopier son ouvrage ‘Ac si forte de Horatio meo roges, scito rescribi, ne si quod unicum habeo autographon mittam, et in itinere pereat, una omnis perierit labor; sed nunc graviora meditor, ut videbis quum tuto in publicum prodire poterunt.’[2)]

Il est assez curieux de ne pas voir figurer Th. Poelman sur la liste

1) J. Denucé: Correspondance de Chr. Plantin, Tome VII, p. 159.
2) J. Denucé: Corr. de Plantin, T. VII, pag. 117.

des commentateurs d'Horace que cette édition nous donne. (fol. postl, 21 (verso).
Nous transcrivons ici cette liste qui n'est pas sans intérêt:

Q. HORATII FLACCI POEMATUM INTERPRETES.
In omnia Horatii poëmata commentarios scripsere:
Acron,- Porphyrio,- Antonius Bonfinius,- Christophorus Landinus,- Petrus Gualtherius Chabotius,- Antonius Sebastianus Minturnus *Venitiis*,- Franc. Irenicus *Francof.* MDLXVII & *Dilingae* MDLXXXV,-Jacobus Badius Ascensius,-Jacobus Locherius *Argentinae*, MCDXCVIII,-Jacobus Cruquius *Typis Plantini,*- Dionysius Lambinus *Parisiis & Francof.* Typis Wechelianis,- Laevinus Torrentius,- Eilhardus Lubinus *Paraphrasin.*
Notas scripsere,
Antonius Mancinellus,- Henricus Glareanus,- Joannes Hartungus,- M. Ant. Muretus,- Aldus Manutius,- Gulielmus Xylander,- Henricus Stephanus,- Janus Dousa *pater*,- Adrianus Turnebus *in lib.* 1. *Carm. & in omnia opera ex Advers. libris*,- Theodorus Marcilius *Belga. Parisiis.*
In Odas scripsere,
Hermanus Figulus *Francofurti apud Egenolphum* MDXLVI,-Joan Michael Brutus *Venetiis una cum Lamb.,*- Joan. Piscator *in Odas selectas*,- Joan. Caesarius *in* XXXII *Odas lib. I. Carm. Romae* MDLXVI,- Hugobinus Martellus *Episc. in Odam* II. *libri* IV *de Pindari laudibus. Florentiae apud Juntas,* MDLXXIX,- Aldus Manutius *in Od.* III. *Epod. de laudibus rei rusticae.*
In Satyras,
Julianus Aurelius Lessigniensis *Belga, in primam & secundam, cum Paraphrasi in easdem. Antverpiae, MDXLI,*- Sigismundus Julius *Paraphrasin in lib.* I. *Satyrarum.*
In Epistolas,
Claudius Minos *Parisiis,*- Joan, Piscator,- Joan. Amarito *in lib.* I. *Epist.* I. *Parisiis,* MDLIII.
In Artem poëticam,
Franc. Luisinus *Venetiis,* MDLIV. *apud Manutium,*- Jason de Nores, *Venetiis.* MDLIII,- Jacobus Grypholus *Florentiae,* MDL. *cum Apologia ejusdem contra Jasonem de Nores. Venetiis*, MDLXII,- Janus Parrhasius *Lugduni* MDXXXVI,- *& Venetiis,* MDLIII,- Vitus Amerpachius, *Argentorati*, MDXLIII,- Vincentius Madius Brixianus *Venetiis* MDL,- Achilles Statius Lusitanus, *Antverpiae apud Nutium* M.DLIII,-Thomas Corraeus Lusitanus *Venetiis,* MDLXXXVII,- Joan. Sambucus Pannonius *Antverp.* apud Plant.,- Joan. Sturmius *Argentorati,* MDLXXVI,- Andreas Kragius *Basileae, apud Henr. Petri*,- Aldus Manutius *junior,*- Lambertus Ludolphus Pithopoeus *typis Commel.*,- Joan Piscator,- Gul. Xylander *Prolegomena & Notas in paucos versus*,- Petrus Nannius Alcmarianus,- Sigismundus Julius Paraphrasin. *Langingae apud* Mylium, MDC.
Horatiana Emblemata edidit Antverpiae typis Hieronymi Verdussii Otto Venius pictor, cum Iconibus.[1)]

1) Sur cet ouvrage voir notre bibliographie: *Les Emblemata Horatiana d'Otto Venius.* Le Compas d'Or, 1935, p. 1.

Metellus quoque Tegerseensis Bavarus olim lusit Horatii imitatione, totidem servatis metris, Quirinalia, sive vitam S. Quirini. Extat Tomo II. Antiquarum Lectionum Henr. Canisii I.C.

Balthasar Moretus reçut en 1608 des magistrats de la ville d'Anvers (une coupe dorée, pour leur avoir dedié et offert cet ouvrage. Voir: F. Prims *Letterkundigen, Geleerden en Kunstenaars, in de Rekeningen der stad Antwerpen 1576-1650.) (Verslagen en Mededeelingen* der Kon. Vlaamsche Academie, Maart 1931).

A propos de l'édition Torrentius-Nannius de 1608 (Moretus-Anvers), la *Bibliotheca Horatiana* (Leipzig 1775) donne la note suivante: (p. 67) 'Torrentii Archiepiscopi Mechlensis Commentaria in Horatium, excepta Arte Poetica, post mortem eius à senatu Antverpiensi, cui in testamento Bibliothecam suam legavit, edita sunt. Eum ut probum, et iudicii plenum, pulcherrimisque rebus ubique refertum, omnium in conserendis scriptis codicibus diligentissimum laudat, W. Baxter. Praef. Horat'.

La *Bibliotheca* ajoute à propos de Nannius: 'Valerius Andr. Brabantus in Epist. Dedic. ad Hadr. Baexium, qua Petri Nanni, Lovanii Linguae Latinae Professoris, Commentarium in Artem Poeticam Horatii dicavit: Docta sane, inquit, et elaborata mihi visa sunt Commentaria eius, ut sunt pleraque viri illius omnia, numerisque absoluta, vt litasse Gratiis et cedro digna locutus, seu diceret, sive scriberet, merito iudicaretur'.

(M.P.A. 958. - Bibl. Univ. Louvain 2 B. 6758).

1609

Il est fait mention dans la *Bibliotheca Horatiana* (Leipzig 1775) d'une édition de 1609: Q. Horatii Flacci Opera, cum notis Dan. Heinsius (Raph.).

Nous n'en avons pas trouvé d'exemplaire.

1610

Q. Horatii Flacci Opera omnia; cum notis Danielis Heinsii. Accedit Horatii ad Pisones epistola, Aristotelis de poetica libellus; ordini suo demum ab eodem restituta.

Ex officina Plantiniana Raphelengii CI□.I□.CX.

In 12^{o}, 32 ff. lim., 278 pag, 158 p.

Fol. lim. 2: Viro illustri Maximiliano de Hornes, Baroni in Loqueren & Angest,

> Urbis ac ditionis Heusdanae gubernatori. - Fol. 6 (verso): Vita Q. Horatii Flacci, e vetusto codice Bland. Descripta. - Fol. 7 (verso): Ejusdem Horatii Vita, in eodem codice aliter descripta. - Fol. 8: Danieli Heinsii ad Q. Horatium Flaccum Dissertatio. - Fol 32 (recto): In Notis & Aristot. versione emendanda. (verso):
> Lectoris S.
> Amice lector, Serio monendus es nobis; textum quem hic habes, nihil esse minus quam nostrum. Est enim vulgaris, & praeterea non uno in loco minus quam vellemus emendatus. Quicquid enim vides, post editionem hanc Flacci natum est nobis. Quantum ab eo abeamus, tum apparebit, cum auctorem emendabimus ipsum. Quod tum spero futurum esse, cum editionem hanc non ingratam fuisse tibi, ex altera apparebit.'

Heinsius nous apprend donc ici qu'il n'a pas émendé les textes d'Horace qu'il fait suivre. Ceux-ci ont d'ailleurs paru avant que le savant hollandais n'eût rédigé ses notes.

En effet Heinsius fait suivre sa *Dissertatio* de l'édition des *Poemata omnia* d'Horace, publiée par Raphelengius en 1594 et décrite par nous sous cette date.

A ces *Poemata omnia* succèdent 158 pages de Notes.

> Pag. 1: Danielis Heinsii in Q. Horatium Flaccum Notae. - Pag. 39: In Epistolam ad Pisones, De Arte poetica. - Pag. 92: Q. Horatii Flacci De Poetica Arte ad Pisones Epistola, ex tertio Epistolarum libro, suo ordine disposita. - Pag. 109: Daniel Heinsius Lectori S.D. (Avec des textes en grec et en latin empruntés à Aristote: De re poetica). - Pag. 146: Ordo Aristotelis. - Pag. 155: Emendationes quaedam ad superiora Aristot. - Pag. 157: Omissa quaedam ad Horatium.

Ce volume comprend donc les *Poemata omnia* (Raphelengius, 1594) précédés et suivis d'une *Dissertatio* et de *Notae* de 1610.

(M.P.A. 1061).

1611

Q. Horatius Flaccus: cum Commentariis & Enarrationibus Commentatoris veteris, et Jacobi Cruquii Messinii, Literarum apud Brugenses Professoris. Accedunt, Jani Dousae Nordoviciis in eundem Commentariolus, una cum succidanea Appendice ad Superiorem Commentariolum. Item Auctuarium Commentatoris veteris à Cruquio editi.

Ex officina Plantiniana Raphelengii CI□.I□.CXI.

In 4^{o}, 8 ff. lim., 695 pag., 8 ff. postl.

Nouvelle édition absolument identique à celle de 1597.

A propos de cette édition Cruquius-Dousa (1611: Officin. Plantin. Raphel.) la *Bibliotheca Horatiana* (1775) fait la remarque suivante (p. 69): 'De hoc Auctuaria, *Nihil*, inquit Cruquius in Praef. huius editionis, quam cucullata superesse commenta, praeter admodum pauca, à nobis magna labore, nunc ab aliis separata. Haec editio, inter prin□cipes est numeranda.'

(M.P. - A. 319)

1620

Q. Horatius Flaccus, cum erudito Laevini Torrentii Commentario nunc primum in lucem edito. Item Petri Nannii Alcmariani in Artem Poëticam. Nova Editio, Altera longè auctior.

Antverpiae, Ex officina Plantiniana, Apud Joannem Moretum, M.DC.XX.

In 4°, 8 ff. lim., 839 pag., 23 ff. postl.

Réimpression fidèle de l'édition de 1608.

(M. Pl. A. 965^2).

1625

D'aprés la *Bibliotheca Horatiana* (1775) il existe une édition datée de cette année: Q. Horatii Flacci Opera. Ex offic. Plantin (Anvers).

Le Musée Plantin n'en possède pas d'exemplaire.

1630

Quincti Horatii Flacci Opera omnia; Cum novis Argumentis.

Ex officina Plantiniana Raphelengii. CI□.I□.CXXX.

In 24°, 215 pag.

> Pag. 2. V. Ampl. Benedicto Ariae Montano, Theologo Christoph. Plantinus S.D. - Pag. 5. Carminum libri. - Pag. 29. Epodon liber. - Pag. 108. Satyrarum libri. - Pag. 159. Epistolarum libri. - Pag. 196. De Arte poetica. - Pag. 208: Benevole lector. - Pag. 209: C. Lucilii fragmenta selectiora. -

Le Musée Plantin ne possède pas cette édition. Elle se trouve à la Bibliothèque de l'Université de Leyde (758 E. 24). L'exemplaire de Leyde présente cette particularité qu'il est interfolié et abondamment fourni de notes manuscrites dont l'origine est expliquée comme suit par un des anciens propriétaires du volume, G.V. Papenbroeck:

‘Haec Q. Horatii Flacci opera cum vetustissimo codice Cl. V. Joannis Georgii Graevii, in Membranis scripto venerandae antiquitatis annorum DCCC. qui nunc in Bibliothecâ Sereniss: Electoris Palatini asservatur contulit, emendavit ac notis perpetuis illustravit manu sua vir excellentissimus Janus Broukhusius ‘Hunc ego Thesaurum nactus sum post mortem Davidis Hoogstratani amici mei integerrimi, ad quem pervenerat ex legato Broukhusiano.

Amstelaedami 1 Junii □IC.I□.CCXXV.’

Jusqu'à la page 208 cette édition est identique à celle de 1586.

La *Bibliotheca Horatiana* (1775) ne connaît pas cette édition.

1677

La *Bibliotheca Horatiana* (1775) signale de cette année; Q. Horatius Flaccus cum Comment. Theod. Poelmanni, Craneb. Antv.

Le Musée Plantin ne possède pas cette édition.

1708

D'après la *Bibliotheca Horatiana* il y eut aussi une édition datée de 1708: Q. Horatii Flacci opera omnia cum Commentar. Laevini Torrentii per Joh. Moretum (Antv.).

Nous ne connaissons pas d'exemplaire de cette édition.

MAURICE SABBE.

De 'Deutscher Gesamtkatalog'[1].

De werken, in verband staande met de catalografie, stellen van huize uit, zulke ingewikkelde vraagstukken, dat men steeds een diepe bewondering gevoelt voor grootscheepsche ondernemingen op dit gebied. Dit is onder andere het geval met den reusachtigen, in boekvorm verschenen, catalogus der drukwerken in 't bezit van de Library of the British Museum, uitgegeven van 1891 tot 1900, in 68 deelen, en waarvan sedert 1931 reeds een tweede, bijgewerkte, uitgave aan het verschijnen is; ook met dezen van de Bibliothèque Nationale te Parijs, begonnen in 1897, en waarvan in 1935 deel CXXXVI, (Pas - Pecci), het licht zag. Juist door hun boekvorm zijn die uitgebreide bibliografieën waardevolle en onmisbare werkinstrumenten geworden, over de heele wereld verspreid in alle intellektueele centra.

Naast deze monumenten, komt zich zoo pas een Duitsche collectieve catalogus te scharen, die geroepen is om ons insgelijks onberekenbare diensten te bewijzen.

Het idee een Gesamtkatalog tot stand te brengen, was reeds lange jaren in Duitschland opgevat. Doch zulk een ingewikkeld probleem vergt onvermijdelijk een lange en ernstige voorbereiding, soms nog wel gepaard met talrijke en onvoorziene wisselvalligheden.

In 1897 begon de K.K. Preussische Staatsbibliothek te Berlijn de periodische publicatie harer aanwinsten[2]. Kort daarop werd die aanvankelijke uitgave uitgebreid door de opname van de aanwinsten der universiteitsbibliotheken van gansch Pruisen. Doch eenmaal dat men tot samenwerking kwam, deed zich vlug de noodzaak gevoelen dezelfde werkmethodes aan te nemen zonder dewelke er geen eenheid te bereiken was in het bedoelde plan. Om die technische unificatie te bekomen was het allereerst vereischte, op

1) Herausgegeben von der Preussischen Staatsbibliothek T. I-VIII. (A-AZ). Berlin, Preussische Druckerei-und Verlags-Aktiengesellschaft. 1932-1935.

2) Heden gekend als *Berliner Titeldrucke.* Verzeichnis der von der Preussischen Staatsbibliothek [und den Preussischen Universitären Bibliotheken] erworbenen neueren Druckschriften. Berlin, Preussische Staatsbibliothek, 1897 -, 8°.

strikte wijze, eenzelfde methode te volgen in zake catalografie. Daarom werden er regels[1] opgesteld, die ook als basis gebruikt werden voor de herziening van den alphabetischen catalogus op steekkaarten, door de Berlijnsche Staatsbibliotheek opgemaakt. Toen in 1903 de toegezonden steekkaarten der 15 groote Pruissische universitaire bibliotheken in dezen catalogus ingelascht werden, was er met den betrachten Gesamtkatalog, ten minste in zijn eersten vorm, een aanvang gemaakt.

Doch de geweldige inspanning die men zich getroost, om zulk een zware taak te doen slagen, vindt slechts hare natuurlijke belooning, wanneer het uitgevoerde werk door het grootst mogelijk aantal geinteresseerden kan benuttigd worden, en dit, in den verst mogelijk uitgebreiden kring. Met het oog op dit doel werd in 1905 het Inlichtingsbureau der Duitsche bibliotheken opgericht, en kort daarna begon men de mogelijkheid te bestudeeren, om het bijeengebrachte materiaal op steekkaarten, ook in boekvorm uit te geven. In 1911 was de voorbereidende studie daarvan voltooid, hetwelk toeliet den definitieven arbeid aan te vatten; helaas, hij moest weldra stilgelegd worden uit oorzaak der internationale gebeurtenissen van 1914. 't Is slechts in 1925 dat het plan hervat werd op een nieuwe basis en eindelijk kreeg al de gedane moeite hare bekroning toen in 1932 het eerste boekdeel van den catalogus[2] de wereld kon ingezonden worden.

Voortaan kon men dus met het drukken regelmatig voortgaan en zouden de verschillende deelen elkander geleidelijk kunnen opvolgen. En toch, hoe groot de voldoening ook was, vertoonden de leiders zich niet volledig tevreden. Zij dachten terecht, dat die geweldige inspanning, die ontelbare overwonnen moeilijkheden even goed dienen konden tot het uitwerken van een nog grootscher plan. Waarom toch dien catalogus niet omgewerkt tot een algemeenen Duitschen kataloog? Lange jaren al, had men die hoop gekoesterd, maar van alle zijden kwamen ernstige hinderpalen opdagen; deze gingen uit van bibliotheken, die verklaarden niet in staat te zijn te kunnen medewerken, bij gebrek aan personeel en hulpmid-

1) *Instruktionen für die alphabetischen Kataloge der Preussischen Bibliothek*, vom 10. Mai 1899. 2. Ausgabe, in der Fassung vom 10. August 1908. Berlin, Behrend & C^{o}. 1909. 8^{o}, 179 blz.

2) Onder de benaming: *Gesamtkatalog der Preussischen Bibliotheken.*

delen, terwijl andere zich slechts matig enthousiast betoonden tegenover de uitdrukkelijke, en trouwens toch noodzakelijke verplichting van eenheid in de werkmethoden, vooral bij 't catalogeeren.

Was deze poging tot het oprichten van een algemeenen Duitschen catalogus mislukt, toch hadden de leiders een gewichtige aanmoediging gevonden in de Staatsbibliotheken van München en van Weenen: naast de verschillende Pruissische bibliotheken worden ook deze twee genoemde organismen vermeld wanneer zij een exemplaar bezitten van het werk dat beschreven is, zoodat de lijst der deelnemende depots tot achttien gebracht werd. (Staatsbibliotheek van Berlijn, 15 universiteiten, de Staatsbibliotheken van München en Weenen).

De collectieve catalogus geeft dan ook een nagenoeg volledig overzicht van de Duitsche boekproduktie en daarnevens een uiterst rijke verzameling van vreemde uitgaven.

Aan het succes der onderneming zijn de namen der pioniers *Friedrich Althoff* en *Heinrich von Treitschke* onuitwischbaar verbonden; ook deze van *Fritz Milkau*, die de eerste praktische leiding op zich nam, geholpen door waardevolle helpers als *Stelle Richard Frick, Ernst Hulmert* en *Hermann Fuchs* die allen machtig bijgedragen hebben om het welgelukken te verwezenlijken.

Enkele jaren zijn nu verloopen sedert het verschijnen van het eerste boekdeel van den Gesamtkatalog, maar het laatste woord over zijn evolutie was nog niet gezegd. Het lang gekoesterde plan om den Pruissischen collectieven catalogus om te werken tot een algemeenen catalogus der Duitsche bibliotheken is ten slotte toch een werkelijkheid kunnen worden. Het is het huidige politiek regiem dat deze zoo logische oplossing mogelijk gemaakt heeft; de vroegere moeilijkheden konden nu gemakkelijk opgelost worden dank zij de politieke eenheid der Duitsche Staten, en daarbij het oprichten van eenzelfde Ministerie van openbare Opvoeding voor het gansche Rijk. In 't begin van 1935 was de zaak weerom grondig onderzocht geworden, en bij dekreet van 22 Mei van hetzelfde jaar vaardigde de bevoegde Minister het bevel uit tot omwerken van den Pruissischen catalogus tot een algemeenen Duitschen, die voortaan zal gekend zijn onder den naam van *Deutscher Gesamtkatalog.* Voor de praktische uitvoering werd besloten te beginnen met de letter B, terwijl op de, juist volledig verschenen, letter A van den

Pruissischen catalogus een supplement zal verschijnen, met de werken die nog niet beschreven waren in het verschenen gedeelte en nu aangebracht werden door de pas aangesloten bibliotheken.

Natuurlijk waren nieuwe besprekingen noodig en vooreerst om te zien welke bibliotheken konden opgenomen worden. In princiep werd besloten enkel deze organismen aan te sluiten, die een beslist openbaar karakter hebben en waarvan de verzamelingen dus voor het publiek bereikbaar zijn. (Het privaatbezit levert immers veel minder belang op voor het publiek in zijn geheel genomen, en à fortiori voor uitleeners). 't Is juist met het oog op deze laatste kategorie belangstellenden dat de in aanmerking komende bibliotheken ook aangesloten moesten zijn bij het *Deutsche Leihverkehr*, wat logisch is om aan den catalogus zijn volledig nuttig uitwerksel te kunnen geven. Alle kleinere bibliotheken konden zoo maar niet opgenomen worden. In princiep gaat het alleen om bibliotheken die een depot bezitten van minstens 100.000 banden, doch uitzondering werd evenwel gemaakt voor enkele speciale bibliotheken waarvan de verzamelingen noodzakelijk moesten ingelascht worden, om aan den collectieven arbeid zijn karakter van volledigheid te verzekeren. Niettegenstaande deze beperkingen is het aantal deelnemers op geweldige mate gestegen, bij vergelijking met de vroegere organisatie. Terwijl er aan den Pruissischen catalogus 18 bibliotheken medewerkten, bevat de tegenwoordige lijst der aangesloten bibliotheken reeds 101 organismen. Het gezamenlijke depot wordt geschat op nagenoeg 35 miljoen boeken, wat een idee kan geven van het ontzaglijke nut der onderneming en ook van den ontzaglijken te verrichten arbeid![1)]

* * *

Na vermelding der wederwaardigheden die de Gesamtkatalog onderging, zullen wij nu even zien hoe de praktische arbeid opgevat werd. De hiergegeven details zijn gebaseerd op de ver-

1) Al deze laatste details zijn ontleend aan de onlangs verschenen studie van Dr. Hermann Fuchs: *Der Deutsche Gesamtkatalog.* Leipzig, O, Harrassowitz, 1936, 4^{o} (Overdruk uit: *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, Jhrg. 53, 1936, Heft 1-2)

schenen deelen van den Pruissischen catalogus, doch blijven, nagenoeg ongewijzigd, stand houden voor de toekomst.

Toen begonnen werd met het verzamelen der titels, werd een schifting noodig geacht en besloten zekere categorieën van publicaties niet op te nemen in den catalogus. Deze te verwerpen categoriëen kunnen, kort samengevat, op volgende wijze ingedeeld worden:

1) de *Orientalia,* d.i. uitgaven en vertalingen in een Oostersche taal.
2) *muziekedities* (waarvan de tekst enkel een bijkomend element uitmaakt.)
3) *Universitaire geschriften* en deze van andere onderwijsinrichtingen.
4) *Landkaarten* (atlassen uitgezonderd), en *eénbladschriften* waarbij de illustratie hoofdzaak is.
5) De *Personalschriften* (uitgegeven bij gelegenheid van persoonlijke aangelegenheid als huwelijk, geboorte, enz.)

Aan deze beslissingen werden voor den toekomstigen Deutschen Gesamtkatalog enkele lichte wijzigingen aangebracht: de orientalia in een Westersche taal vertaald worden voortaan opgenomen, alsmede de Westersche werken in een Oostersche taal omgezet. Ook dacht men de Personalschriften en de universitaire publicaties in te lasschen, maar de moeilijkheden zijn zoo talrijk opgerezen, dat de bevoegde Minister bij decreet van 28 Januari 1936 besloten heeft deze uitgaven afzonderlijk te publiceeren, op dezelfde wijze als de periodieken en de bijbeldrukken.

Is het kader der opnamen eenigszins verbreed, zoo zal integendeel in de toekomst strenger toezicht gehouden worden op de werken sedert 1850 verschenen, dit vooral voor wat betreft de schooluitgaven en werken van secundaire waarde, waarvan de beschrijving zoo bondig mogelijk zal gegeven worden. Het vaststellen van de waarde dezer geschriften zal voorloopig nog aan de individueele beoordeeling overgelaten worden, totdat de opgedane ervaring zal toelaten, ook, in dit opzicht, vaste regels op te stellen.

Was het gewenscht van eerstaf een scheidslijn te trekken tusschen de werken die moesten opgenomen of verworpen worden, zoo was niet min noodzakelijk duidelijk vast te stellen op welke wijze de beschrijving der titels zou gebeuren.

Voor de steekkaarten van den Berlijnschen catalogus had men zich, zooals wij hooger zagen, gebaseerd op de *Instruktionen.* Daar deze basis zeer steekhoudend gebleken was, werd er dan ook niet van afgeweken voor het publicieeren van den Gesamtkatalog. De verschillende catalografische vragen worden er op minutieuse wijze opgelost en tot een zeer harmonisch geheel uitgewerkt. Veel dezer punten zouden bespreking waard zijn, doch dit valt, jammer genoeg, buiten het kader van ons vastgestelde plan; het zou trouwens niet mogelijk zijn hier een volledig beeld te geven van dezen impressionanten codex die ongeveer 180 bladzijden beslaat. De speciale punten daargelaten, die meer rechtstreeksch belang hebben voor de catalografen, zullen wij ons bepalen tot het opgeven van enkele regels die den lezer van nut kunnen zijn bij eventueele opzoekingen:

I. Grafie.

De basis van den catalogus is de Duitsche taal, met gebruik van Latijnsche letterteekens. (De Grieksche worden evenwel behouden.)

De umlaut wordt in aanmerking genomen, dus ä, ö, ü = ae, oe, ue; deze laatste schrijfwijze wordt toegepast in het hoofdwoord.

Zekere vreemde letters worden omschreven: o.a. de speciale letterteekens van het Gothisch, Angelsaksisch, Middel-Engelsch. B. v.: M.-E. 3 = y.

II. Rangschikking in het algemeen.

Deze geschiedt volgens de woorden, alle afzonderlijk genomen. Eén uitzondering vormen de samengestelde woorden, die als een eénheid aanzien worden. (b.v. Goethe-Gesellschaft, anti-aérien, Beaux-Arts, Early English Text Society, e.a.)

N.B. Hof-und Staatskalender wordt beschouwd als Hofkalender und Staatskalender.

III. Auteursnamen.

a) *Vorm.* - De werken van eenzelfden auteur worden altijd onder eénzelfden vorm van zijn naam bijeengebracht (met de noodige verwijzingen natuurlijk.)
De klassieke schrijvers krijgen den Latijnschen vorm, ook de Grieksche, Byzantijnsche, de Latijnsche schrijvers der Middeleeuwen en der Renaissance.

b) *Hoofdwoord.* - Wanneer de auteur meerdere namen heeft wordt het hoofdwoord als volgt gekozen:
   1) voor de oude schrijvers geldt de meest gebruikte naam: *Dio* Cassius.
   2) voor samengestelde Byzantijnsche namen en die van schrijvers der Middeleeuwen is de voornaam het hoofdwoord: *Georgius* Pisides, J*ean* de Joinville, *Konrad* Fleck. (Soms zijn de epitheten evenwel familienamen geworden, en eischen dan een verwijzing naar den voornaam.)
   3) Voor dignitarissen lijk Pauzen, regeeringshoofden, geldt ook de voornaam: *Gregorius* XVI (en niet Mauro Capellani), *Pius* II (niet Aeneas Sylvius, noch Piccolomini.)
      N.B. In samenstellingen, door een koppelteeken aangegeven, is de eerste naam alleen hoofdwoord *Philippe*-Auguste.
      Moderne dubbelnamen hebben ook den eersten naam als hoofdwoord (*Lopez* Ferreiro).
      Het artikel *de* of voorzetsels zooals *van, von,* vóór een naam, worden verworpen (*Humboldt,* von; *Dale,* van; maar *Aus* 'm Werth, *da* Costa, *de* Sanctis, want hier is da = de+a, de = de+i.)

c) *Uitgevers* - De uitgevers van chrestomatieën, verzamelingen van verhalen, spreekwoorden, keuren, registers en opschriften, worden als hoofdwoord aangegeven.
   Uitgaven van het werk van een schilder of een beeldhouwer worden gecatalogeerd op den naam van den kunstenaar, niet van den uitgever, de partituren op den naam van den componist, niet op dien van den schrijver van het libretto; catalogi van privaat verzamelingen op den naam van den bezitter, deze van firma's op hun naam.
d) *Rangschikking van auteurs.* - Wanneer een auteursnaam denzelfden vorm heeft voor verschillende schrijvers, moet wat volgt in acht genomen worden:

Een voornaam, als hoofdvorm, heeft altijd den pas op een familienaam. Deze voornaam-hoofdwoord kan in twee groepen verdeeld worden: a) de voornaam alleen, b) de voornaam gevolgd door andere voornamen. In ieder dezer groepen, gebeurt de rangschikking dan verder volgens de attributen of epitheten die vergezellen.

Ook de familienamen worden ingedeeld in enkelvoudige en samengestelde.

Voorbeeld van auteursrangschikking:

1. *a)* Alexander
   Alexander, Arzt
   Alexander, Grammatiker

   b) Alexander Alesius
   Alexander ab Alexandro
   Alexander Carpentarius
   Alexander I Papa
   Alexander VIII Papa
   Alexander Patricius
   Alexander de Villa Dei

2. *a)* Alexander
   Alexander, Mrs
   Alexander, Pfarrer
   Alexander, A.B.
   Alexander, Albert
   Alexander, William

   b) Alexander - Katz.

IV. Anoniemen.

1) *Vorm.* - De anoniemen worden ook steeds gegroepeerd onder eénzelfden vorm.
2) *Hoofdwoord.* - Gekozen in den titel zelf, met weglating van introduceerende zinsdeelen (in hoc libro, registrum nuncupatur e.a.), van verklarende titels, wenschen enz.
   Als princiep kiest men het substantivum redens, d.i. het eerste substantief, niet gebruikt als bepaling van een ander substantief:
   B. v.: Archeologische *Zeitung*
   Im deutschen *Reich*
   N.B. De formeele naamwoorden Buch, tome, liber, continuatio, komen niet in aanmerking tenzij als werkelijke aanvang van een titel (Das *Buch* der Lieder).
3) Grafie. - De schrijfwijze wordt behouden; bij kleine afwijkingen, worden de hoofdwoorden samen gerangschikt (Mittheilungen met Mitteilungen.)
   Initialen worden vervolledigd (B.G.B. = Bürgerliches Gesetzbuch); de cijfers volledig uitgespeld naar de taal van het boek (7,5 cm. Kanone = Siebencommafünf zentimerkanone).
4) *Rangschikking.* - Deze geschiedt bij anonieme werken volgens de *essentieele* woorden van den titel, in de orde zooals zij zich voordoen:

Rheinisches[2] *Museum* für Philologie[3]; Neues[2] Berliner[3] *Institut* für Pharmacie[4].

Woorden die grammatikaal afhankelijk zijn van een volgend, worden na dit laatste gebruikt voor rangschikking: *Zeitschrift* für physikalische[3] Chemie[2].

V. Uitgaven.

Voor de rangschikking der verschillende uitgaven van een auteur of van een naamloos werk geldt volgend princiep:

De oorspronkelijke tekst staat vooraan, gevolgd door de verschillende vertalingen in de alphabetische orde volgens de talen (Arabisch, Deutsch, Franzosisch, Holländisch).

Dezelfde edities worden onderling chronologisch gerangschikt naar den datum der uitgave, de niet gedateerde vooraan; bij eenzelfde jaartal, gebeurt dit dan verder alphabetisch volgens de plaats en den uitgever.

Voorbeeld van rangschikking der uitgaven.

Bacon B[on] of Verulam, *Francis*

Essays

- Essays...London: Barret 1625
- .London; Haviland 1625.
- .London; Hallot 1629.

Essays, *dänish*

- Essays med oplysende anm. Kristiania; Malleng 1876.

Essays, deutsch

- Getreue Reden....Nürnberg: Endter 1654

Essays, *Französisch*
Essays, *Holländisch*
Essays, *Lateinisch*
enz.

VI. Adres en formaat.

Het adres is zoo volledig mogelijk aangegeven; voor het formaat baseert men zich op de afmeting der hoogte van het boek: 8° = 25 cm; 4° = van 26 tot 35 cm; 2° (fol.) = 35 tot 45 cm.

Voor een uitgebreiden catalogus, waarin alle mogelijke moeilijkheden uit alle talen, als het ware opgestapeld liggen, is het altijd een uiterst delicaat en ondankkaar iets, een stelsel van catalografische regels te moeten opbouwen, vaststaande en toch soepel

genoeg om in de meest onverwachte gevallen toegepast te kunnen worden. Ieder stelsel zal altijd partijgangers en beknibbelaars vinden

en eenieder komt steeds, voor zekere punten van dezen opgemaakten codex, met andere oplossingen aandraven. Een algemeen aangenomen internationaal stelsel bestaat er niet, omdat ieder land toch wel eenigszins afrekenen moet met zijn eigen specifieke aangelegenheden en niet minder met de aldaar bestaande toestanden die zoo maar niet klakkeloos kunnen veranderd worden om een ander stelsel aan te nemen. (Het reuzenwerk dat zou gevergd worden om b.v. den catalogus der Parijsche Bibliothèque Nationale om te werken naar een ander stelsel, maakt aldaar de aansluiting bij een internationalen codex praktisch bijna onmogelijk.)

Enkele punten der hier, al te vlug, ontleede *Instruktionen* zullen dan ook wel misschien aan kritiek blootgesteld staan in zekere middens. Zoo zal b.v. het princiep van het *substantivum regens* als hoofdwoord hier en daar maar matigen bijval vinden, vooral bij Angel-Saksische vakmenschen, die voor de hoofdwoorden en rangschikking streng het princiep der strikte woordopvolging toepassen. Volgens onze zienswijze is het Duitsche princiep van het substantivum regens voor het hoofdwoord en essentieele woorden voor verdere rangschikking, toch niet van belang ontbloot; in de meeste gevallen zal het wel even belangrijke en misschien wel meer rechtstreeksche diensten bewijzen dan het princiep van de strikte woordopvolging.

In ieder geval, het essentieele doel dat men bereiken wou, was een geheel van regels opstellen die een stevige basis hadden, en in staat waren aan het werk een volstrekte eénheid te schenken. In dit opzicht mag de Gesamtkatalog op een volledig welgelukken bogen. Miljoenen boeken catalogeeren en rangschikken is onvermijdelijk een buitengewoon gecompliceerde zaak; de *Instruktionen* hebben haar zoo klaar en logisch gemaakt als het maar mogelijk was, daarbij nog flink geholpen, door het aanwenden van verschillende typographische teekens en rubriekindeelingen die het onderlinge verband der titels nog duidelijker doen uitkomen.

Het is hier trouwens de geschikte plaats om even stil te staan ten einde een woord van lof toe te zwaaien aan de leiders der drukkerij. De boekdeelen op groot formaat gedrukt (25 cm. × 34,5 cm.) hebben een uiterst sympathiek voorkomen. De gebruikte letterteekens zijn bijzonder klaar en daarbij ook zeer verscheiden, zoodat juist door hun systematisch aangewende verscheidenheid, zij flink medewerken tot de logische indeeling der stof die van

nature uit vreeselijk ingewikkeld is en lastige probleem stelt voor den drukker. Wij, buitenstaanders, zullen nooit kunnen vermoeden met wat bezwaren de leiders der drukkerij hebben moeten kampen; laat ons dan eenvoudig onzen dank betuigen aan de Preussische Druckerei-und Verlags-Aktiengesellschaft, die taai en volhardend het hare bijgedragen heeft om het grootsche werk te doen lukken.

* * *

Het tot heden uitgegeven gedeelte van den Gesamtkatalog laat toe zich een algemeen idee te vormen van het geheele werk. In 1935 was de letter A volledig gepubliceerd, wat reeds acht lijvige deelen in folio-formaat vergde. Ieder deel bevat ongeveer 450 à 500 bladzijden, waarvan de tekst op twee kolommen gedrukt is (dus bij de duizend kolommen in elken band).

Op de eerste bladzijden der deelen vindt men een lijst der bibliotheken die hun medewerking aan den Gesamtkatalog verleend hebben; ieder dezer is gevolgd van een nummer dat zij door heel het werk door zal behouden, en waardoor zij zal aangeduid worden als in het bezit zijnde van een beschreven exemplaar. Aan het einde van een titelopname vindt men dan de reeks nummers, in vetjes gedrukt, in de volgorde der nummers van den aanvangslijst. Enkel de Staatsbibliotheken van Berlijn, München en Weenen (respectief 1, 12 en 300) staan vooraan in de reeks, gevolgd door het plaatsnummer dat het beschreven boek op de boekenschelven dezer bibliotheken ontvangen heeft.

Hoe doet de beschrijving van een boek zich nu voor in den catalogus? De bladen zijn per kolom genummerd, aan den bovenrand dezer staat het hoofdwoord van de eerste titelopname. Ieder nieuw hoofdwoord wordt in vetjes gedrukt, doch wanneer meerdere beschrijvingen eénzelfde hoofdwoord hebben, wordt dit laatste niet herhaald maar, na de eerste opgave, verder steeds vervangen door een streepje. B.v.:

Alvarez de Velasco, Gabriel, *Index* perfectus seu de judice perfecto. Nunc primum prodit. Lugduni: Boussat et Remeus, 1662, 342 S., 2°.

-. *De privilegiis* pauperum.. P. 1-2. Lugduni, Boissat et Remeus, 1663.

Wanneer een schrijversnaam niet in den titel van het boek ver-

meld wordt, plaatst men hem wel bovenaan als hoofdvorm, doch tusschen rechte haakjes.

De titels worden zoo stipt mogelijk afgeschreven; eventueele weglatingen aangeduid door drie puntjes. Uitleg in het boek zelf gevonden wordt tusschen ronde haakjes geplaatst; deze die door middel van andere bronnen verkregen werd, staat tusschen rechte haakjes.

Een auteur wordt, zooals wij hooger zagen, steeds op eénzelfden vorm gecatalogeerd; wanneer echter de vorm op het titelblad verschilt van den gekozen vorm voor het hoofdwoord, wordt hij herhaald in de opgave. Is een beschrijving identisch met de voorgaande, zoo wordt de titel niet meer opgegeven, doch vervangen door een streepje. (Dit laatste wordt dus geplaatst achter het reeds bestaande eerste streepje dat het hoofdwoord vervangt.) B. v.:

Hohermann, Edward: Die hausliche *Erziehung.* Langensalz, Beyer, 1888, V, 215, S.

- -. 2. Aufl. Ebed. 1895. VI, 246 S.

Merken wij nog op, dat een titel van een vertaald werk steeds voorafgegaan is door de aanduiding, tusschen haakjes, van den origineelen titel en de opgave der taal van de traductie. B. v.:

About, Edm. [L'infâme, deutsch]. Der Ehrlose.

Het volledig adres is altijd vergezeld van de aanduiding van het formaat; enkel wanneer een werk alleen in de Bibliotheek van Berlijn, München of Weenen voorhanden is, wordt de formaat-aanduiding niet aangegeven, daar zij toch voorkomt in het opgegeven standnummer.

Als laatste element eener titelopname vinden wij nog na de reeks der bibliotheken, een getal in kleinere cijfers gedrukt. Deze getallen vormen, door heel den catalogus, een doorloopende serie van al de beschreven edities, afgezien van de verwijzingen. De laatste titelopname van den achtsten band, de letter A afsluitend, draagt nummer 91.509!

* * *

Voornoemde getal toont aan welke massa documentatie door de 18 bibliotheken kon bijeengebracht worden voor ééne letter... en ook wat er dan nog te wachten staat voor de volgende, met de medewerking van 101 organismen.

In de acht verschenen volumes der letter A vinden wij zekere rubrieken (auteursnamen zoowel als anoniemen) die geweldig indrukwekkende proporties aangenomen hebben. Noemen wij enkel, onder veel meer, *Abdruck, Aeschylus, Alexander Magnus, Amadis, H.Ch. Andersen, Ariosto, Arrest.* Doch het meest verrassende resultaat is voorzeker bekomen voor de twee auteurs *Aristoteles* en *Augustinus.* Deze rubrieken zijn zóó omvattend geworden, dat zij, buiten den catalogus om, ook nog als afzonderlijke brochures uitgegeven zijn. Smaakvol uitgedost in grijzen kaft, naar het formaat van de groote publicaties, zullen zij voorzeker warm ontvangen worden door de specialisten als bijzonder volledige lijsten die door hun omvang echte bibliografieën vormen.

Beter dan lange beschrijvingen zullen enkele cijfers hun belang kenbaar maken.

De Aristoteles-uitgaven beslaan 77 bladzijden, dus 154 kolommen tekst, onderverdeeld in 55 groepen, waarvan bij den aanvang eene tabel gegeven wordt. Zekere beschrijvingen zijn zeer gedetailleerd, enkele uitgaven beslaan zelfs een gansche kolom of soms nog meer[1]. 1409 edities zijn opgenomen, waarbij nog meer dan 500 verwijzingen moeten gevoegd worden; de oudere drukken zijn in groot aantal vertegenwoordigd: 110 incunabelen en ruimschoots 600 edities dateerend uit de XVI^{e} eeuw.

De brochure Augustinus eveneens is belangwekkend met haar 111 kolommen tekst, onderverdeeld in 123 groepen. Het geheel bevat 1550 edities waaronder 137 incunabelen en 288 zestiende-eeuwsche drukken.

Neven de regelmatige uitvoering en uitgaaf der letter A, zag nog een speciale Sonderband het licht in 1932: het was de Goetherubriek, uitgegeven naar aanleiding der 100^{e} verjaring van den dood van dien schrijver (26 Maart 1832). De leiders van den Gesamtkatalog hebben gemeend niet te moeten wachten tot de verschijning der letter G, om het toch verzameld liggend materiaal over Goethe te publiceeren; integendeel zij vonden terecht dat de uitgave dezer bibliografie de meest geschikte bijdrage tot de verjaringsfeesten wezen zou. Die beslissing was des te meer gerechtvaardigd daar Goethe, de eerste, het idee van een Gesamtkatalog der Duit-

1) cfr. N^{r} 6-6964. Aristoteles-opera onmia, t.1-11, Venetiis, (Comminus de Trudino), 1560, waarvan ieder boekdeel nog een beschrijving vergde.

sche Bibliotheken opgevat had, en persoonlijk de eerste pogingen te werk stelde om de versmelting der bibliotheken van Weimar en Iena te verwezenlijken.

De Goethe-Sonderband vertegenwoordigt voorzeker de omvangrijkste, ja de meest volledige bibliografie zijner werken. Terwijl de rubrieken Aristoteles en Augustinus over verschillende eeuwen loopen, omvat deze van Goethe slechts 135 jaren; niettegenstaande die driemaal kortere tijd is ze uitgegroeid tot een brochuur van 224 kolommen tekst, met niet minder dan 2613 edities; daarin is er voorzeker voor ieder heel wat te duingrazen.

Op het laatste oogenblik komt ons nog juist een blijde boodschap die aantoont dat de omwerking van den Gesamtkatalog feitelijk veel minder tijd gevergd heeft, dan men wel had kunnen vreezen: de 9e band werd in den loop van 1936 ter perse gelegd, naar het uitgewerkte, verbreede plan.

Op dit oogenblik is het ons nog niet gelukt hem ter inzage te hebben, doch de enkele ons ter hande gestelde uittreksels laten het beste verhopen.

De band vangt aan met een klein woord van Dr. H.A. KRUSS, om het nieuwe werk te introduceeren. Weinig is veranderd; alleen zooals vermeld, zijn talrijke titelopnamen verkort, zoodat in zijn geheel, de nieuwe Gesamtkatalog niet erg omvangrijker zal wezen dan vroeger bedacht was en zoodoende de vorige inschrijvingsprijs niet zal hoeven verhoogd te worden.

Als eerste Sonderabdruck verscheen de rubriek Sir Francis *Bacon.* Hopen wij dat zij weldra zal gevolgd worden door meer andere, want o.i., moet dit procédé onvermijdelijk succès oogsten bij de gespecialiseerde vakmenschen.

* * *

Het geregeld ter hand nemen en consulteeren der verschillende banden, kan slechts de bewondering vergrooten, die men noodzakelijk gevoelt voor dit prachtig werk.

De loftuigingen toegezwaaid aan het al gepubliceerde deel slaan, met hetzelfde vertrouwen, ook op het nog onuitgegeven gedeelte. Daarvoor vinden wij alle waarborg in de deskundige leiding van

Dr. H.A. KRUSS en Dr. H. FUCHS die met absolute toewijding en niet minder bardnekkigen ijver den last der zware taak dragen.

Nu, na lange jaren vóórstudie, onderbreking en verbetering, de arbeid geregeld kan doorgaan, drukken wij den wensch uit dat voortaan noch tegenkanting door onvoorziene tijdsomstandigheden, noch oponthoud door den druk der zware crisisperiode, deze mooie beloften zullen vermogen te stuiten.

De uitgave van den Deutschen Gesamtkatalog zal een groote datum blijven op het gebied der bibliografie. Zij verdient met dankbaarheid en geestdrift begroet te worden door alle bibliothecarissen en wetenschappelijke arbeiders.

FRANZ SCHAUWERS.

Lotgevallen van de titelprent der Plantijnsche Vesalius-uitgave.

Onder de sierlijkste titelprenten, die voor een of andere Plantijnsche uitgave werden vervaardigd, behoort zeker die, welke ontworpen werd door Lambert van Noort en gegraveerd door Pieter Huys voor de *Vivae imagines partium corporis humani* van Vesalius en Valverda, uitgegeven door Plantin, in het Latijn in 1566, en in het Nederlandsch in 1568. Dezelfde titelplaat komt nog voor in de uitgave van hetzelfde werk in 1572 (Latijnsche tekst). De koperplaat wordt op het Museum Plantin-Moretus bewaard.

Wij geven een reproductie van deze titelprent met aanduiding A.

Verscheidene buitenlandsche uitgevers hebben dit frontispice laten namaken en met enkele lichte wijzigingen gebruikt voor hun eigen uitgaven.

Een eerste navolging van deze titelprent vindt men bij een uitgave van Cornelis Danckertz te Amsterdam in 1647. De passer en het vrouwenhoofd onderaan zijn weggevallen, alsook het wapen van Antwerpen. In het bovenstuk is het keizerlijk wapen vervangen door een borstbeeld van Andreas Vesalius. De titel van dit werk luidt: *A. Vesalii en Valverda Anatomie ofte afbeeldinghe van de deelen des menschelicken lichaems en delserver verclaringe met een Aenwysinghe om het selve te ontleden volgens de leringe Galleni, Vesali, Fallopii en Arantii.*

Interressanter nog is de navolging van deze titelprent, die men aantreft in een Japansch boek over Anatomie, dat dagteekent uit ongeveer 1784. Het is Dr. L.S.A.M. von Römer, hoofdambtenaar bij den Burgerlijken Geneeskundigen Dienst te Poerwosari (Soerakarta) in Nederlandsch Indië, die zoo welwillend was daar destijds onze aandacht op te vestigen.

Wij geven een photographische reproductie van deze Japansche navolging met de aanduiding B. Zij werd ons ook door Dr. L. von Römer bezorgd.

Als we A met B vergelijken, zien wij dat op B het keizerlijke wapenschild verknoeid werd en draken de plaats kwamen innemen

van de vroegere heraldische teekenen. Alleen de ketting met het gulden vlies werd behouden. De Antwerpsche wapens op den voet der twee kolommen werden vervangen door dubbelkoppige adelaars. Ook valt het ons op, dat Adam op B een kuisch gebaar maakt, dat op A niet voorkomt.

Daar op de Japansche uitgaaf de vrouwenkop en de passer onderaan behouden bleven, terwijl ze op de uitgave van C. Dancker te Amsterdam (1647) verdwenen, meenen wij te mogen onderstellen, dat de Japansche graveur de Antwerpsche uitgave tot voorbeeld nam.

Het is ook mogelijk, dat er nog andere navolgingen van L. van Noort's titelprent bestaan, die ons niet bekend zijn en den Japanschen graveur tot model dienden.

M.S.

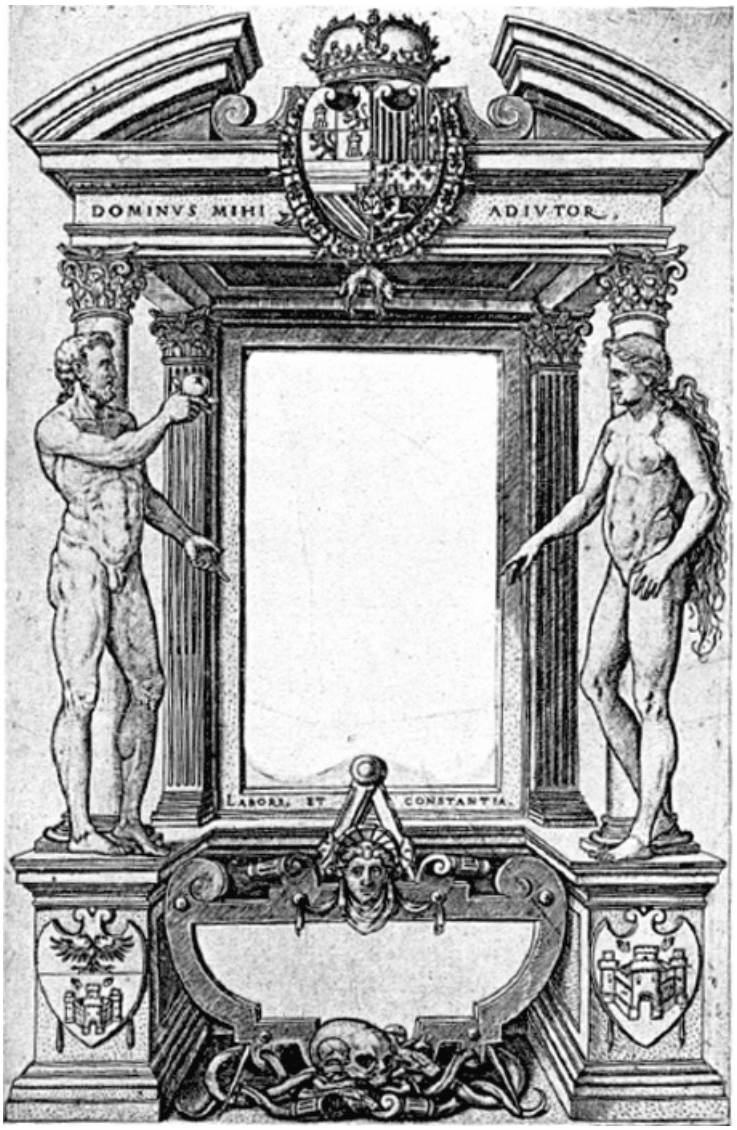
DOMINVS MIHI ADIVTOR
LABORE ET CONSTANTIA

Post-incunables des anciens Pays-Bas.

Au moment où les éditeurs de la bibliographie de nos post-incunables commencent la publication d'un supplément qui ne comprendra pas moins de seize cents titres nouveaux[1)], nous avons, à leur intenntion, fait des recherches dans certains ouvrages dont il n'est généralement pas tiré parti pour l'objet dont il s'agit ici. Travail ingrat, en vérité, parce qu'on sait d'avance qu'il n'y a plus grand'chose à glaner dans un champ où deux spécialistes de valeur ont moissonné durant de longues années; fastidieux aussi, puisque, pour chaque titre soumis à l'examen, il faut s'astreindre, vu l'existence de quatre suppléments, à une quintuple recherche; travail que nous ne regrettons pas cependant, puisqu'il nous a permis de découvrir l'une ou l'autre publication nouvelle et de compléter les notices de certaines d'entre elles qui sont déjà connues. Bien plus, tel titre, comme celui de Thomas van der Noot, daté de 1523, que nous avons découvert, revêt une réelle importance pour l'histoire de la typographie bruxelloise. Notre travail deven ant ainsi susceptible de présenter un caractère d'utilité plus général que le seul intérêt bibliographique, méritait d'être publié. Il pourra, croyons-nous, fournir l'un ou l'autre détail nouveau pour l'histoire, encore imparfaitement connue,[2)]

1) NIJHOFF-KRONENBERG. *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540.* Tweede Deel, door M.E. Kronenberg, 1936. Afl. 1. 64 pp. comprenant les n^{os} 2222 (Abecedarium)-2356 (Baptista Mantuanus).

2) Un exemple: L'an passé, la *Société des Bibliophiles et Iconophiles de Belgique* fit ‘appel à des compétences d'une indiscutable autorité’ pour éditer un *Mémorial de l'Exposition d'Art ancien à Bruxelles. Le Livre. L'Estampe. L'Edition en Brabant du XV^{e} au XIX^{e} siècle.* M.A. VINCENT y publia: *L'imprimerie à Bruxelles jusque 1800* (pp. 31-48) et *à Louvain* (pp. 50-68). Sans la moindre réserve, l'auteur nous apprend p. 34. que ‘Van der Noot travailla de 1508 à 1518, produisant deux douzaines de volumes ‘au lieu de trente que nous pouvons citer; il affirme pp. 39 et 46, qu'on (lisez: A. Vincent) ne connaît de Claude Schoevaerts et de Guillaume II Jacobs que deux éditions, alors qu'on peut en mentionner plus du double; que Jean-Baptiste De Vos habitait “in de Greckstraet” (p. 45), au lieu de “in de Grep-straet, dans la ruë de Grep-straet”; que les Jacobs (p. 46) étaient installés “tegen de Vaertbrugge” au lieu de “Baertbrugge” ou, comme on lit sur les titres français; Près du Pont de la Barbe’. Enfin il signale parmi les imprimeurs Louvanistes p. 66, NICOLAS BRAAU, dont ‘le nom n'est mentionné que sur une nouvelle édition...’. Or il existe une dizaine d'impressions datées de 1677, 1681, 1690, 1692 ou sans date, portant l'adresse: *Tot Loven, Bij Niclaes Braau, Boeck-Drucker en Verkooper in de korte Beggijne-straet, in 't Schrijfboek.* Mais presque tous les bibliographes savent aujourd'hui que cette adresse est fausse et que Braau n'a jamais quitté la ville de Haarlem. Cfr. C.P. BURGER, Jr. *Een Katholieke Drukker en uitgever te Haarlem, in de 17^{e} eeuw. Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen,* t. III (1905), pp. 193-196.

de notre imprimerie en la première moitié du XVI^{e} siècle.[1)]

1. *Agrippa de Nettesheym (Henricus Cornelius). De incertitudine et vanitate scientiarum.* Apud Florentissimam Antverpiam. 1531.

In-8^{o}, (IV) ffnch. pour le titre et la table; le texte commence par le fol. coté 9 et va jusqu'au fol. 159.

Paris, Bibl. de l'Université, 2 ex.; N^{os} 1106 et 276 (gamma). NK décrit un exemplaire de la B.R. de Bruxelles ayant le même défaut de foliotation et se demande s'il est complet. Grâce aux exemplaires de Paris nous savons qu'il en est ainsi.

2. (Boemus, Joh.). *Recueil de diuerses // Histoires touchant // les situations de toutes regions & pays //...* On les vend en Anvers, au cha//steau rouge, en la Cam//mestrate//. (In fine): La présente transla//tion fut faicte et acomplie lan mil cinq//cens quarante, & acheue dimprimer en//Anuers. Le dernier iour du moys//Dapuril, auditan, par Maistre//Antoine des Goys, pour//Pierre Brilman, libraire//& citoyen Dan-//uers//.

In-8^{o}, car. rom. (XVI) ffnch., 272 ff. et (iv) nch., le dernier blanc.

Paris, Bibliothèque de l'Université, n^{o} 1209; Kr. *1ste aanv.* cite un seul exemplaire, appartenant à M. Nijhoff.

Antoine des Goys ou Antonius Goynus Morensis (cfr infra n^{o} 20), imprimeur anversois (1537- ca 1542) et humaniste, non renseigné dans la *Biographie Nationale*, mériterait certainement une étude spéciale. Le surnom *Morensis* qu'il se donne à partir de 1539 pourrait être une contraction de Morinensis (= Taruanensis nunc

1) Nous avons suivi l'ordre alphabétique des vedettes qui sont conformes à celles de NK.

partim Boloniensis vulgo Terouenne, d'après Miraeus)[1]. Il serait donc natif du Boulonnais, aujourd'hui dans le département du Pas-de-Calais; d'après Fr. Olthoff, il est né probablement dans le Hainaut. La *Bibliotheca Belgica*, B 81 le fait succéder à la Veuve de Martin de Keyser et lui donne comme continuateur Antoine de la Haye. Il imprima en caractères latins, grecs et hébreux, composa des vers latins (cfr *Het Boek,* 1923, p. 217; *Bibl*^{a}. *Belg*^{a}. E 509, S 340-S 342) et une *Introduction pour les Enfants* (cfr. C.P. BURGER, *Het Boek,* 1929; Kr. *Derde aanv.* p. 197). Il est aussi, probablement, l'auteur d'un catalogue en latin des docteurs catholiques et protestants qui assistèrent à la diète de Worms, écrit où le nom de chaque délégué est suivi d'un ou de deux distiques dépeignant son caractère, ses qualités, ses défauts (B^{a} B^{a} C 21, notice composée d'après le seul ex. connu appartenant à l'Université de Louvain avant 1914). Son commerce ne fut pas prospère, car il fut forcé de mettre en gage son matériel d'imprimerie (Pr. VERHEYDEN. *Tijdschrift v. B. en B.* VIII, 1910, pp. 130-131). Après 1542 on ne trouve plus trace de son activité à Anvers; par contre, il existe un Antoine Goin, qui traduisit en français des livres d'astrologie imprimés à Paris vers cette époque. S'agirait-il de notre imprimeur anversois? (Cfr W. NIJHOFF. *Art typographique,* t. II, p. 30; pl. IV et *Supplément,* pl. 44).

3. *Breviarium Leodiense.* (In fine): Sacre Leodiensis ecclesie pars estivalis, favente altissimo, hic finem suum capit, impressa Parisiis pro honesto viro Henrico Eckert alias Butzbach, cive ac bibliopola Antverpiensi... anno dominice incarnationis mccccc et xiii, septembris.

In-16, goth. en noir et rouge, 284 ff. (défect). Cité par DE THEUX, *Bibliographie liégeoise,* 2^{e} éd., n^{o} 1304 et catalogué à sa vente[2] sous le n^{o} 440. Provient de la bibliothèque de J.-Fr. Van de Velde. Le catalogue de ce dernier (Gand 1831), renseigne l'ouvrage sous le n^{o} 1573, en indiquant par erreur la date de 1500, 14 Septembris; omis par NK.
L'ouvrage a été imprimé aux frais du libraire anversois Henri Eckert, originaire de Butzbach, (Puzbach, Butschbach), ville de la Hesse au diocèse de Mayence.

1) Morensis pourrait également signifier natif de Moor, dépendance de Broechem, à 16 kilomètres de Santhoven, province d'Anvers, mais c'est moins probable parce que Goinus ne figure pas aux *Liggeren.*

2) *Catalogue de la Bibliothèque de feu M. le Chevalier Xavier de Theux de Montjardin.* Gand, C. Vyt, 1903. 1^{e} partie. *Bibliothèque liégeoise,* n^{os} 1-809; 2^{e} partie. *Manuscrits,* n^{os} 810-1033; 3^{e} partie. *Histoire*, *Bibliographie,* n^{os} 1034-1344.

4. *Breviarii Leodiensis pars estivalis* ab hyemali apte distincta ac utriusque testamenti concordantiis et iis quidem perutilibus adornata. In alma Parisiorum academia opera atque diligentia Ioannis Kaerbriand alias Huguelin, impressa anno dni MDXXXV. xxiii maii... Venundantur Antverpie apud Michaelem Hillenium in Rapo... Pars estivalis 1535.

In-8°, en 2 col., 16 ffnch., cvii et cxii ffch., et 116 ff. sign. AA-PPiii (PPiv).
Car. goth. rouges et noirs.
Bibliothèques des Bollandistes et de l'Université de Liège.
Cité par DE THEUX, *op. cit.*, col. 1309, omis par NK.

5. *Breuiarii ad usum insignis ecclesie collegiata diue Gudile oppidi Bruxellensis.* Bruxelles 1505.

In-8°, goth, 2 col., impression en rouge et noir. Reliure en maroquin bleu du levant, doré sur tranche.

Titre copié du catalogue manuscrit de la collection du duc d'Arenberg. Si le nom de la localité et la date indiquée sont exacts, et nous croyons qu'il en est ainsi, il s'agit d'une impression parisienne de Wolfgang Hopyl, aux frais de Wilhelm Houtmart, libraire bruxellois.

Le même ouvrage parut plus tard en 2 vol. in-8°, *Parisiis, Desiderius Maheu* 1516, sans nom d'éditeur bruxellois. (Londres: BM. C.36. b. 19. Pars estivalis; Tournai: BV. 826, 2 vol.).

6. *Diurnale secundum usum Cameracensem nuper recognitum.* (In fine): Diurnale secundum usum insignis Ecclesie Cameracensis novis officiis multipliciter auctum..feliciter absolutum Parisiis opera Dionysii Paugel, impressoris et librarii super pontem Nostre Domine commorantis ad insigne capitis B. Dionysii, impensis autem et sumptibus honesti viri magistri Valeriani Natalis, mercatoris Montensis, anno Dni MCCCCCXXVII, mense Mayo. On les vend à Mons,... à Cambray,... à Anvers, en la maison de Guillaume Vorsterman, à l'enseigne de la Licorne.

In-24. Bibliothèque de Cambrai, Portefeuille Mutte. Cité par E. HAUTCOEUR. *La liturgie cambrésienne au XVIII^e^ siècle, et le projet de bréviaire pour tous les diocèses des Pays-Bas.* Dans *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique,* Louvain, 1881, XVII, p. 276; omis par NK.

7. Herenthals, Thomas. *Den speghel des kersten levens.* Uitgegeven door Franç. Titelmannus. Antwerpen, Symon Cock, 12 Nov. 1532.

NK 1056. In-8°. 200 fol., 4 nch. et ch.: F° I-F° C.xcvi, goth., 28 lignes.
A la Bibliothèque Vaticane existe une édition ayant viii ffnch. supplémentaires

qui commencent par les mots: 'Hierna volgen, X,/Artikelen..gemaect ende..gheordineert bi broeder/Thomas Herenthals'. A la suite vient la table de l'ouvrage, Cfr *Inventario...*, vol. II, parte II, pp. 392-393, 5a.[1)]

8. (Homerus). *Vlyssea//Batrachomyomachia/Hymni XXXII*//. Lovanii, apud Theodoricum Martinum Alostensem // Anno MDXXIII.

Petit in-4°, car. grecs.
Paris. Bibliothèque de l'Université, N° 817; *Kr. 1e aanvulling* avec astérisque.

9. (Kalengier). *Dit is den calengier na die maniere van den bisdom van Luydich.* S.i.t. (Antwerpen, ca 1505?).

In-16, 16 ffnch., car. goth., sign. Aii-B.
Cité par HELBIG dans le *Messager des sciences historiques,* 1862, pp. 359-360, comme appartenant à la bibliothèque d'Ulysse Capitaine et par DE THEUX. *op. cit.,* col. 1302.

10. (Kalengier). *Der scaepherders Kalengier* M.CCCCC. en□ XXII. Bi mi Adriaen van Berghen. Gheprent Tantwerpen op die Camerpoort brugghe. S.a. (1521).

In-4°, 44 ff., car. goth. rouges et noirs, figg. sur bois.
ZECH, *Les Almanachs belges* (1902), n° 34. NK 1260 décrit une édition du même imprimeur de 1520.

11. Laet, G. *Prenosticatie Iaspar laet// Van Borchloen Vanden iare M.CCCCC. ende VIIIJ.* S.i.t. (Antwerpen (?), 1508).

In-4°, 4 ff. nch. (dont le 2e et le 3e manquent au seul exemplaire connu, appartenant à la B.U. de Liège). Car. goth.
Ba Ba, L 625. ZECH, *op. cit.*, n° 26. Le dernier feuillet donne des prophéties sur les villes et provinces des Pays-Bas et du pays de Liége.

12. Idem. *Almanack Magistri Iasparis laet de Borchloen, pro anno domini Millesimo CCCCCXX.* Gheprint in die vermaerde

1) *Bibliotheca Apostolica Vaticana. Inventario dei Libri Stampati Palatino-Vaticani edito per ordine di S.S. Leone XIII P.M.* da Enrico Stevenson Giuniore. Roma, Tipografia Vaticana. MDCCCLXXXVI - MDCCCXCI. 4 tomes en 2 volumes in-4°.
Cette bibliothèque fut offerte au Saint-Siège en 1623 par Maximilien I de Bavière. L'impression du présent catalogue fut décidée par Léon XIII à l'occasion du cinquième centenaire de l'Université de Heidelberg, fondée en 1386 par Rupert I avec le concours d'Urbain VI. Le catalogue décrit les titres complets avec l'indication des lignes, le format, et souvent la pagination des ouvrages; il comprend les divisions suivantes: Libri Ebraici 38; L. Latini 2669; L. Italiani 19; L. Francesi 35; L. Spagnuoli 3; L. Tedeschi 3241; L. Inglesi 5; L. Olandesi e Flamminghi 7; L. Danesi 1. En tout, environ 6000 ouvrages du XVIe et du premier quart du XVIIe siècle.

coopstadt van Antwerpen in Onser liever Vrouwen pant bi mi Claes de Grave. S.a. (1519).

In-plano. Cité par A. WARZEE, *Recherches bibliographiques sur les Almanachs belges,* 1851, p. 166 et *Bull. du Bibliophile Belge*, IV, 1850, p. 33, avec indication du possesseur, l'Abbaye du Parc-lez-Louvain. L'exemplaire, toutefois, n'y a pas été retrouvé vers 1900 à la suite d'une demande de Zech, bien que le catalogue de la bibliothèque en fasse mention (ZECH, *op cit.,* n° 31). Même remarque pour l'édition citée plus loin sous le n° 14.

13. Idem. *Pronosticum Gasparis Laet de Borchloen pro anno M.CCCCC.XXII, ad poli elevationem Emporii Antwerpiens. compilatum.* Antverpiae, N. de Grave, S.a. (1521).

In-4°. Cité d'après le Catalogue Heussner, du 21 nov. 1855, n° 1557, par UL. CAPITAINE, *Biogr. liégeoise*, t. I, p. 17; par DE THEUX, *op cit.,* p. 1305 et par ZECH, *op cit.,* n° 33. D'après ce dernier, p. 13, l'ouvrage a appartenu à la collection du sénateur F. Vergauwen; nous ne l'avons pas trouvé au catalogue de sa vente (Bruxelles, Fr.-I. Olivier, 1882).

14. Idem, Junior. *Almanack en prognosticatie voor 't jaer MCCCCCXXXIV, Iaspar Laet, de jonghe, in medecinen doctor.* Gheprint t'Antwerpen in die rape, bi mi Michiel Hillen van Hoogstraeten. S.a. (1523).

In-plano. Cité par U. CAPITAINE. *Biographie liégeoise* dans *Bulletin de l'Institut archéologique Liégeois,* III, 1857, p. 83; repris par A. HELBIG dans *Bull. du Bibl. Belge,* XIV, 1858, p. 14; par WARZEE, p. 166 et par ZECH, n° 36.

15. Idem, Senior. *Pronosticum magistri Gasparis Laet de Borchloen senioris medicinae doctoris pro anno MCCCCCXXXII ad poli elevationem insignis emporii Antverpiensis compilatum.* (In fine): Impressum Antverpie per Nicolaum de Grave, Iacobum de Liesvelt et Symonem Coquum. S.a. (1531).

In-4°, 4 ff., avec une figure.

Cité par DE THEUX, *op cit.,* col. 1307 et catalogué à sa vente sous le n° 14; omis par NK.

16. *Missale itinerantium cum exorcismis, benedictionibus et aliis de novo additis.* Excusum Parisiis anno dni M.CCCCC.XX.VII. impensis honesti viri m. (agistri) Valeriani Natalis. (In fine): Impressum Parisiis in vico novo per Iohannem Herouf. Impensis... (sicut supra). Venditur apud Montes in Hannonia, in edibus magistri Valeriani Natalis.

Petit in-4^{o}, 52 ff. à 2 col., sign. A-N_4; marque de I. Herouf au titre, une gravure sur bois au verso et une autre au fol. 7 v^{o}.
Cité par DE THEUX, *op cit.,* col. 1307; catalogué à sa vente sous le n^{o} 445 et vendu 180 fr., probablement au Séminaire de Liége. Omis par NK.

17. (Nicolaus IV). *Confirmatio... statutorum... curie Leodiensis...* Vide: Statuta... Leodiensia (infra n° 19).

18. *Ordo celebrandi divinum officium secundum morem Romanae Ecclesiae pro anno MDXXXIIIJ.* Antverpiae apud Michaelem Hillenium. Cum gratia et privilegio. S.a. (1533).

In-12 (pet. in-8°?), 16 pp.
Cité par P.-Fr.-X. DE RAM. *Synopsis Actorum Ecclesiae Antverpiensis.* Bruxellis, M. Hayez, 1856, p. 44, où l'auteur nous apprend qu'il a trouvé cet opuscule rarissime parmi de vieilles paperasses. Où est-il à présent? Nous ne l'avons pas trouvé au catalogue de la vente De Ram[1] qui ne comprenait toutefois qu'une partie de sa bibliothèque. En effet, une importance collection d'archives, concernant l'Université de Louvain que le savant recteur avait réunie, a été acquise vers 1875 par la Bibliothèque Royale. La plaquette serait-elle là? Elle a été citée erronément par A. WARZEE, *op cit.,* avec la date de 1540, et par ZECH, *op cit.,* p. 87-88, comme appartenant à la seconde moitié du XVI^e siècle. Omis par NK.

19. (Pfinzing ou Pfintzing, Melchior). *Sommeghe foertuigen van Ceurdanck den seer vicoriosen Prince bi den welcken wert verstaen de hooggeboren doerluchtege roemsche Keyser Maximiliaen.*

Fol. 2 incipit: Hier beginnen sommige avonturen en□ gheschiennessen des loefliken strytbarighen hoogen vermaerden ridders Ceurdanck. By mi Thomas Van der Noot ghetranslateert wt die overlantsche spracke in onse gemeyne tale. Geprint in die Princelyke stat van Bruesel in den Zeeriddere, int wermoesbroeck int' jaer vyfhondert drie en twintich den eersten dag in December.

Copié littéralement d'une note figurant au manuscrit n° 17626 de la Bibliothèque Royale de Bruxelles.

Ce manuscrit provient de Jacques Goyers (Malines 2 avril 1719 - Bruxelles 15 octobre 1809), ancien chanoine du chapitre d'Anderlecht. Il fut lié d'amitié avec Jean-François Foppens qui lui légua avant de mourir tous ses matériaux sur l'histoire littéraire des Pays-Bas, et le pria de les revoir pour en composer un supplément à sa *Bibliotheca Belgica.* Goyers y fit d'importantes additions mais à cause du malheur des temps, il ne les mit jamais au jour. A son tour, il laissa en mourant toutes ses notes manuscrites au Père Capucin Jacobs de Lummen, à qui le bibliophile Van Hulthem les acheta en 1811.

Le titre du *Theuerdanck* figure vers le milieu du manuscrit; celuici n'a pas encore été catalogué et n'est pas folioté. L'écriture n'est

1) *Catalogue de la Bibliothèque de feu Mgr. P.- F.- X. De Ram, Recteur de l'Université de Louvain.* Bruxelles, Fr.-I. Olivier, 1865. In-8°, vi-168 pp. (1774 n^os.)

ni celle de Foppens, ni celle de Goyers mais paraît être du XVII^{e} siècle. Au même feuillet figurent deux autres titres de la même époque: *Oorloghen (Wonderlycke) van Maximiliaen.* W. Vorsterman, s.a. (ca 1531?) [NK 1626]; et *Cronike (Die excellente) van Vlaenderen.* Ibidem, 11 dag Iuli 1531 [NK 659].

La première édition du *Theuerdanck* parut à Nuremberg chez Jean Schoensperger, en 1517; la seconde à Augsbourg chez le même, en 1519 (Anvers, Bibl. comm., n^{o} 11512); une édition moderne vit le jour dans la collection: *Bibliothek der gesammten Deutschen National Literatur von der Aeltesten bis auf die neuere Zeit. I Abtheilung. Band II. Theuerdank.* Herausgegeben und mit einer historisch - kritischen Einleitung versehen von D^{r} Care Haltaus. Nebst VI lith. Blaettern. 1836.

Une traduction française fut imprimée en 1528 (290 ff.). Aucune version néerlandaise n'était connue jusqu'à ce jour. Celle que renseigne le titre ci-dessus et qui est l'oeuvre de l'imprimeur Van der Noot[1)] lui-même ne forme qu'un abrégé. Sa découverte est surtout importante parce qu'elle permet d'ajouter cinq années à la carrière typographique du premier imprimeur bruxellois du XVI^{e} siècle.[2)].

20. (Seneca L.A.). *Flores Lucii Annei Senecae... recogniti atque castigati per D. Erasmum Rot. Nuper ab Antonio Goino Morensi partim conferendis exemplaribus.. His appenduntur aurei surculi,*

1) On remarquera qu'il a traduit de façon heureuse *Theuerdanck* par *Ceurdanck*, le premier nom signifiant d'après Melchior Pfinzing, l'auteur du poème en 1517, celui dont les pensées sont dirigées vers la gloire et *Ceurdanck* de *Ceur* = uitverkoren + *danck* = gedachte, ayant un sens analogue. Le héros ainsi désigné représente, comme le sous-titre l'indique, l'empereur Maximilien (Neustadt, 22 mars 1459 - Wels 12 janvier 1519).

2) Cfr. sur l'auteur et son ouvrage: *Allgemeine Deutsche Biographie,* Leipzig, t. 25, 1887, 664-666; HOEFER, *Nouv. Biogr. générale*, t. 39, 806, et les références de ces articles; BRUNET, *Manuel du libraire,* t. V, col. 767-768. IOA. DAVID KOELERI *Disquisitio de incluto libro poëtico Theuerdanck.* Denuo recudi fecit... Bern. Frid. Hummel. Norimbergae, 1790. In-4^{o}, 64 pp.; A.G. CAMUS. *Mémoire sur un livre allemand. Die geuerlicheiten und einsteils der geschichten des loblichen streytparen und hochberumbten helds und Ritters Herr Tewrdanckhs. Mémoires de l'Institut National des Sciences et arts,* t. III. Paris. An. IX, pp. 170-211; Abbé C. CARTON. *Le Theuerdank* dans *Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'Histoire et des Antiquités de la Flandre.* Bruges, 1843, I, 2^{e} s., pp. 167-174.

ex quibusdam libellis M.T. Ciceronis... Antverpiae, 1539 (Typis Antonii Goini).

In-8°, 111 ff. Paris. Bibliothèque Nationale. R. 17900. Omis par NK.

21. *Statuta synodalia Leodiensia.* Theodoricus Martinus Alostensis. 1500, 31 Julii.

In-4°, 110 ff., goth. Biblioth. Univ. Liége.
DE THEUX, *op cit.,* col. 1301; non cité par NK.

(Nicolaus V.) *Confirmatio et approbatio statutorum synodalium et curie Leodiensis*... Theodoricus Martinus Alostiensis. (Lovanii) 1501, 15 Januarii.

In-4°, 4 ff. de 30 ll. sans sign., car. romains. Bibl. Univ. Liége.
Cité par Kr. *4e Aanv.,* p. 321, mais d'après une reproduction photographique; DE THEUX, *op. cit.,* col. 1301.

22. □ Vocabulaire en//troys langues: cest//assauoir/Francoys/ Flameng/ // et Espagnol.//□ Vocabulaire para aprendre Franches: Fla//minco y Espagnol.//□ Vocabulaire pour apprendre Francoys// Flameng et Espagnol.// □ Vocabulaire omte leerene Walsch/ Vla//emsch: Ende Spaench. □ Gheprēnt int stadt van Antwerpē Indē gul//den eenhorē Bi mi willē vorstermā. Int iaer ons//Herē. M.CCCCC. en XXX. den. xxiiii. Maii.//[1)]

In-8°. goth., 16 ffnch., fig. s. bois au v° du titre.
Mentionné au *Catalogue de la Bibliothèque du Baron Pichon,* Paris, 1898, sous le n° 2863; au *Catalogue de la Bibliothèque hispanique de M.R. Foulché-Delbosc.* Paris, 12-17 oct. 1936, N° 525. Vendu 3500 fr. (dévalués) à un amateur argentin. Non cité par NK.

23. (Ween) □ *Dit is een deuoot/Boecxken van Marien seuen bedroeffenissen met sommige/goede punten ende leeringhen ende ooc ander suuerlyke ge-//beden tot onsen lieuen heeren Ihesum./* □ Leest die Tafel ouer die ander side/. (Grav. sur bois de N.D. des 7 douleurs; aux côtés on lit): Fasciculus myrre dilectus meus mihi. - Inter vbera mea commorabitur. Cant. 1. (En dessous) Salutate mariā quia multum laborauit in vobz. (In fine): □ Gheprint Thantwerpen inden gulden/Eenhoren. By my Willem Vorsterman. (S.a.).

In 8°. 16 ffnch. Rome. Bibliotheca Apostolica Vaticana.[2)]
Willem Vorsterman étant mort en 1543, la plaquette précédente non datée pourrait être postérieure à 1540. Elle semble être un abrégé de NK 2199: Die seuen ween..int langhe. Ibid., s.d. In-8°, 48 ff.

L. LE CLERCQ.

1) L'existence de cette édition nous a été signalée par M.J.-F. Peeters, l'hispanisant-bibliophile bien connu.
2) *Inventario*... Vol. II, parte II, p. 393, 6 b.

ADDENDA. 24. Processionale ad usum insignis ecclesie dive Gudile et ceterarū ecclesiarum opidi Bruxellen□. (à la fin:) *Totus hic novus ab incude prodit libellus... cum Christophorum Ruremundan. ut typis excuderet conduxerint. Anno Mccccc.* xxxj, *Antverpiae. Mense Augusto.*

In-4°, IV ff. liminaires, 76 ffch. et 1 nch. Impression en rouge et noir, musique notée.
Cité au *Catalogue des livres et manuscrits*,... de M. LE CHEV. J. CAMBERLYN. Bruxelles, Fr.-J. Olivier 1882, n° 627. Acquis par le libraire Claudin de Paris, pour 440 fr. Non cité par NK.

Het Antwerpsch prentenkabinet.

De tentoonstelling, gewijd aan teekeningen en prenten van Antwerpsche kunstenaars, zoo moderne als oude, welke in de Stedelijke Feestzaal te Antwerpen gehouden werd van 10 Oktober tot 2 November ll,, en uitgroeide tot een kunstgebeurtenis, waarvan de weerklank niet binnen onze grenzen bleef, heeft voor een uitgebreid publiek van belangstellenden de oogen geopend voor iets wat in feite reeds lang, doch in wezen nog steeds niet bestaat, al zijn de vooruitzichten op een spoedige verwezenlijking ervan inmiddels heel wat gunstiger geworden, nl. het Stedelijk Prentenkabinet.

De grondslag daartoe werd reeds in 1875 door wijlen Max Rooses gelegd toen hij 't toenmalige stadsbestuur er toe bewegen kon de befaamde verzameling Ter Bruggen aan te koopen, welke niet minder dan 2965 prenten omvatte van nagenoeg vierhonderd verschillende Antwerpsche graveurs. Saam met een aanzienlijk aantal koperen platen van Jozef Linnig, waarbij zich weldra deze voegden van Hendrik Leys en Hendrik de Braekeleer, werd deze ‘kern’, ter voorloopige bewaring, in het Museum Plantin-Moretus ondergebracht. Van dan af werd immer aangekocht, al ging zulks ook maar in een matig tempo. Naar aanleiding van het Rubenscongres in 1877, waarvan Max Rooses eens te meer de bezieler was, werd een bijzondere commissie gevormd, die zelfs van staatswege werd gesubsidieerd, en wier taak het was een verzameling prenten naar en foto's van de werken van den Meester aan te leggen. Deze commissie, wier bedrijvigheid zich inzonderheid uitstrekte over de jaren 1880-1889, slaagde volledig in haar opzet. Zij had alleen het ongelijk bedoelde verzameling in bruikleen aan 't Museum van Schoone Kunsten af te staan. En op het huidig oogenblik ‘vecht’ de Stad nog steeds voor de teruggave van haar rechtmatig eigendom...

Toen Max Rooses in 1914 overleed, kwam het Prentenkabinet in het bezit van een ruim gedeelte van diens persoonlijke collectie, doch te groeiën in den eigenlijken zin van 't woord begon het toch maar wanneer in 1915 de heer A.J.J. Delen, de huidige conservator ervan, zich dezen groei tot levenstaak stelde. Zoo werd het,

tijdens den oorlog nog, met een menigte belangrijke werken van Hendrik De Braekeleer, Piet Verhaert, e.a. uit de verzameling Cap verrijkt. Doch 't was pas na den oorlog dat het zich uitbreidde tot wat het heden ten dage geworden is, ni een immense galerij van vijf en twintig a dertig duizend prenten en circa zeshonderd oude en vijftienhonderd moderne teekeningen, waarin wij allen met eén of meerdere werken vertegenwoordigd zien die in den loop der tijden, of juister van den aan vang der 16e eeuw tot op onze dagen, op het gebied der teeken- en der prentkunst, iets bijgedragen hebben tot den kunstroem der aloude Scheldestad.

Toch mogen wij daarbij niet uit het oog verliezen dat, zooals de heer Delen schreef in zijn inleiding tot den catalogus der tentoonstelling voornoemd, welke de eerste groote manifestatie was naar buiten uit van 't Antwerpsch Prentenkakinet, ‘indien de verzameling teekeningen en prenten, sinds 1915 ongeveer, zoo overvloedig aangroeide, zulks bijna uitsluitend te danken was aan onze Antwerpsche kunstbeschermers’. En in dien zin richtte hij dan ook een bewogen woord van dank en hulde tot de leden van het Bestendig Dotatiefonds, zonder daarbij deze van ‘Artibus Patriae’ te vergeten, die, waar het noodig bleek, en de middelen van het Dotatiefonds ontoereikend waren om op zekere kritische momenten hoogst belangrijke stukken van Antwerpens kunstpatrimonium binnen onze muren te houden of ze daar opnieuw binnen te voeren, niet aarzelden mede de geldelijke offers te brengen welke voor dergelijke prijzenswaardige, doch finantieel zwaar drukkende, intenties steeds noodzakelijk zijn.

Alleen op deze wijze kon dan ook in 1926 de hand gelegd op een uiterst belangrijke partij van nagenoeg tweehonderd teekeningen van oude meesters, voortkomend uit de collectie van den Antwerpschen verzamelaar Clement van Cauwenberghs, waaronder zich werk van Rubens, Van Dyck, Jordaens, Jan Wildens, Bonaventuur Peeters, e.a. bevond, konden op de voornaamste buitenlandsche veilingen van deze laatste jaren en dit inzonderheid te Londen, Parijs, Amsterdam, Leipzig, München, Berlijn, bestendig nieuwe stukken aangeschaft. Onder de belangrijkste dezer veilingen vermelden wij die van 't Ermitage-Museum, Leningrad, te Leipzig gehouden in 1931, waar, benevens hoogst interessante stukken van Paul Bril, Lucas van Uden en Jan Fyt, een reeks teekeningen van Jordaens werd aangekocht, welke, gevoegd bij deze in wier bezit

Antwerpen zich reeds verheugen mocht, de Jordaens-serie uitbouwde tot de kapitaalste van alle Europeesche kabinetten, en last not least de vermaarde Oppenheimer-veiling te Londen, in Juli 1936, waardoor, ten prijze ditmaal van een buitengewone finantieele krachtinspanning der Antwerpsche maecenassen, een der zeldzaamste en mooiste stukken van Rubens' vroege landschapkunst weer naar de Scheldestad werd gebracht. En dan gewagen we niet eens over deze, waar, op het gebied der prentkunst, de meesterwerken van een Dirick Vellert, een Corneel Metsys, een Frans Huys, een Jan Mollijns, een Sylvester van Parijs, een Crispijn van den Broeck, en zooveel anderen nog, konden verworven worden!

Dit bondig overzicht geeft ons dan ook slechts een vermoeden van den werkelijken rijkdom van het Antwerpsch Prentenkabinet, een rijkdom, waarvan de tentoonstelling in de Stedelijke Feestzaal, ondanks haar 2.153 nummers, ondanks het ‘zeldzaamste, fraaiste, kostbaarste’ dat daar werd saamgelezen uit het globaal bezit, per slot van rekening ook maar een vagen indruk bieden kon! En paradoxaal mag het voorwaar genoemd dat slechts op 't huidig oogenblik de plannen in vervulling zullen gaan om aan een zoo belangrijk centrum der inheemsche kunstkultuur de lokalen te schenken, waarop het jarenlang reeds aanspraak maakt en de vlijtig en soms moeizaam bijeengebrachte schatten, die er werden opgehoopt, toegankelijk te stellen voor een publiek van estheten en studeerenden van allen aard, op een wijze die menschwaardig is en Antwerpen, spreekwoordelijke ‘metropool der kunsten’, tot eere strekken kan.

In 1927 nochtans had men een tijdlang de impressie dat aan het Antwerpsch Prentenkabinet eindelijk de zoolang begeerde lokalen zouden toegewezen worden. Men vierde alsdan Rubens' driehonderdvijftigste geboortejaar. Te dier gelegenheid stelde een groep maecenen een som van een millioen frank ter beschikking van het stadsbestuur om er 't bekende Rubenshuis, nabij de Meir, toenmaals (en op het huidig oogenblik nog immer) in privaatbezit, mede aan te koopen, onder beding nochtans het in te richten tot een heiligdom aan de memorie van den Meester en zijn roemrijken tijd gewijd. Een geschikter en voorzeker meer zich eigenend midden was er gewis (en is er nog steeds!) niet te bedenken om er het Prentenkabinet in onder te brengen, dat voor het ruimste gedeelte van de

Vlaamsche kunstglorie der gulden zeventiende eeuw getuigt. Ten overstaan van dit interessante voorstel bleef echter de toenmalige burgemeester halsstarrig vasthouden aan zijn idee om, in de eventueel aldus vrijkomende Rubenswoning, een museum te organiseeren aan de Vlaamsche letterkunde en haar historiek gewijd. Daarmee nochtans konden de mogelijke schenkers zich niet vereenigen. Er werd wat heen en weer gepraat. Doch beide partijen bleven, even koppig, bij hun stuk. Ten laatste gingen de centen weer op zak en het Rubenshuis ging voor Antwerpen verloren, tenzij... In 1940 zal de driehonderdste verjaring van Rubens' afsterven worden herdacht. Hopen wij maar dat alsdan aan 't magistraat der Scheldestad de kans geboden worde om den onvergeeflijken flater te herstellen van destijds!

Doch op dit oogenblik zal het Stedelijk Prentenkabinet, wel te verstaan indien de hemel het ditmaal genadig zij, reeds over eigen lokalen beschikken, wat o.i. toch niet a priori de eventueele overbrenging ervan naar 't Rubenshuis onmogelijk maken zou! Dank zij het vrijkomen der conservatorswoning van het Plantin-Moretus Museum, de lokalen van 't voormalige Folklore-Museum in de Heilig Geeststraat en de ontruiming van het tusschen beide liggend huis op den hoek der Vrijdagmarkt, werden bij den aanvang van dit jaar inderdaad reeds plannen uitgewerkt door 't stadsbestuur om, met een minimum van onkosten, in de aldus beschikbaar gekomen ruimten, en mits herbouwing van voormeld hoekhuis, waarvan de voorgevel architektonisch aansluiten zou bij dien van het Plantin-Museum, een Prentenkabinet onder te brengen dat, op het gebied der praktische inrichting, voor geen enkel der groote Europeesche steden zou moeten onderdoen. Met de uitvoering van deze plannen zou reeds in Mei ll. aangevangen zijn en bijgevolg ware, op 't huidig oogenblik, het Prentenkabinet, beschouwd als openbare instelling, ‘er reeds geweest’, indien het ergerlijk spel der politiek niet maandenlang de verwezenlijking van dit prachtig opzet hadde in den war gestuurd. Doch nu de laatste hinderpalen schijnen uit den weg geruimd, kan weer opnieuw de hoop gekoesterd het Prentenkabinet zijn deuren te zien openen, in 1937 dan, in stêe van 1936, zooals vooreerst ontworpen was.

Kijken wij nu, in enkele vluchtige trekken, na op welke organisatorische leest dit Prentenkabinet zal worden geschoeid, aan welke

behoeften het voldoen zal, van welken aard de verdere bedoelingen er mede zijn.

Benevens een werkvertrek voor den conservator, een lees- en consultatie-zaal voor het publiek en een gespecialiseerde bibliotheek op de eerste verdieping, werden niet minder dan drie verschillende tentoonstellingszalen voorzien, waarvan er eene is ontworpen op diezelfde eerste verdieping en de twee andere op 't gelijkvloers. Op dit gelijkvloers zou tevens een chalcographie worden ingericht, alwaar de koperplaten en de litho-steenen, reeds in 't bezit van 't Prentenkabinet, zouden afgedrukt en, mits een kleine vergoeding, aan de Antwerpsche grafici eenzelfde gelegenheid geboden, inzonderheid voor hun diepdruk-werk, waarmee zij thans uitstedig moeten indien zij zelf niet over 't noodige materiaal beschikken. Ten slotte zou de gansche ruimte op de tweede verdieping als bergplaats voor de teekeningen en prenten in beslag worden genomen.

In de tentoonstellingszalen, waarvan er eene, eventueel, als voordrachtzaal zou kunnen aangewend, zouden doorloopende exposities gehouden worden, gewijd aan de teekenkundige of grafische produktie van een periode, van een bepaalde school, van een bepaalde technische groep (houtsnede, kopersnede, enz.), van een bepaalde doelstelling (boekillustratie, ex-libris, enz.) of, desgevallend, van één enkel kunstenaar, onafgezien van 't feit of deze kunstenaar tot de hedendaagsche richting, tot de levenden met uiteenloopende scheppingsopvattingen of tot de belangwekkende persoonlijkheden uit een of andere vervlogen epoque behoort. Op dit stuk zal 't Prentenkabinet steeds een breed, doch gezond en kritisch vaardig eclectisme in acht nemen, opdat 't gebodene immer de moeite waardig zij en door belangrijkheid en gaafheid den diepst mogelijken indruk nalate op den bezoeker. Ook zal er niet bestendig in de gaarde van het eigen erf geoogst. Ook buitenlanders zullen worden uitgenoodigd, daar slechts door de verdieping in de eigenschappen van den buurman het absolute inzicht kan verworven omtrent de eigen waarde of... onwaarde in 't universeele kwaliteitsconcert. Opdat 't profijt van den belangstellende des te volledіger zij, zou zelfs het meerendeel dezer manifestaties door gespecialiseerde sprekers worden ingeleid en toegelicht. Edoch, een Prentenkabinet is niet van *a* tot *z* op de esthetische genieting ingesteld. Wel weten wij dat subtiele geesten alleen maar dit in het beschouwen van een teekening of prent zullen komen zoeken, fijnproevers van een krabbel of

een schets, stenografie der scheppingsdrift, of van de edele geestrijkheid der hout- of kopersnede. Doch ook studeerenden, die niet a priori met dusdanige intenties zijn bezield, zullen langs den weg der teekening menig geheim omtrent de werkwijze, omtrent den aanloop tot een bepaald oeuvre van een of ander meester komen onderscheppen,- of, indien hun interesse meer speciaal naar de grafiek uitgaat, er op de origineele werken zelven de beteekenis of de evolutie van één of meerdere kunstenaars komen aflezen. We herhalen het: studeerenden, daarmee aantoonend een der allereerste bestaansredenen, zooniet de allereerste, van een instelling als deze welke onze aandacht vraagt. Deze studeerenden zullen niet per se belangstellenden in een schilderkundig of grafisch tijdvak of in het werk van een bepaald en dusdanig georiënteerd kunstenaar moeten zijn. Ook architekten zullen er, op teekening en prent, de bouwkundige stijlen en methodes uit vergane tijden kunnen onderzoeken. Onafgezien van de ontwerpen voor meubels en zelfs... grafmonumenten, die van zijn opvatting getuigen, zal een Vredeman de Vries b.v. hun een kijk verleenen op zijn concepties van de ideale Renaissance-stad uit de tweede helft der 16^{e} eeuw. Ook zullen zij er o.m. zoowel 't oorspronkelijk ontwerp kunnen raadplegen voor den klokkentoren en de plattegrond der Carolus Borromeus-kerk als de altaar-, orgel- en binnenhuisarchitektuur-projekten der Verbruggen's, e.a., uit de eerste en tweede helft van 't volgende jaarhonderd.

Doch niet alleen de bouwmeesters, ook sierkunstenaars van allen aard, zullen hun gading vinden in de schatkamers van 't Prentenkabinet. Aan dezen zal b.v. een Cornelis Floris leeren hoe gansch de ornament-stijl uit de tweede helft der 16^{e} eeuw door zijn persoonlijkheid wordt beheerscht, en dit zoowel voor wat betreft 't architektonisch siermotief, als dit voor 't boek, het vaatwerk en zelfs het juweel.

Tooneelkunstenaars en- liefhebbers zullen er kunnen naproeven op welke wijze in Bruegel's tijd geakteerd werd en geregisseerd. Karikaturisten naspeuren hoe men hun vak beoefende weleer.

Geschiedkundigen en archivarissen zullen er portretten van voorname historische persoonlijkheden en dokumenten vinden, die voor hun studiën zooniet onontbeerlijk dan toch van 't allergrootst belang kunnen geacht.

En waar 't voorhanden zijnde materiaal te kort zou schieten,

daar zou de bibliotheek in de steeds mogelijke leemten voorzien. Want, alhoewel, zooals reeds werd betoogd, in oorsprong grafisch en teekenkundig gespecialiseerd, toch zal de mogelijkheid onderzocht om haar eenmaal uit te bouwen tot een studiecentrum van de Vlaamsche kunst in algemeenen zin. Ja, zelfs het voornemen wordt gekoesterd om al het Antwerpsch werk, het schilderkundige zoowel als 't teekenkundige en grafische, dat in het buitenland berust en niet in facsimile-weergave voorhanden is, door fotografische reproduktie in de verzameling te vertegenwoordigen.

Dit alles beduidt dat het Antwerpsch Prentenkabinet een *levend* organisme wenscht te zijn,- een organisme dat, in tegenstelling met de geijkte, 'afwachtende' museum-formule, den bezoeker naar zich toe zal trachten te halen. Eenmaal zoover, ontstaat bij dien bezoeker allicht de behoefte om zich verder te verdiepen in de schatten die het Prentenkabinet hem, op het een of andere gebied, nog ontsluiten kan. Aldus wordt een sfeer geschapen van intense en wellicht steeds groeiende belangstelling, die niet alleen den roem van Antwerpens en daarmee Vlaanderens kunstkultuur ten goede komt, doch in de allereerste plaats aan het publiek zelven tot wiens intentie ten slotte slechts dusdanige geestelijke centra worden gecrëeerd.

FRANK VAN DEN WIJNGAERT.

In de Plantijnsche werkstede.

Ordonnantie op het Gebruik van Vuur en Licht.

In onze studie over de menigvuldige maatregelen in de Plantijnsche Drukkerij voorgeschreven voor het schikken van den arbeid, het onderhouden van de tucht, de maatschappelijke voorzorg, enz., uitgegeven in de *Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vlaamsche Academie* (1935)[1)], is er op verscheidene plaatsen sprake van een ordonnantie op het gebruik van vuur en licht en op de beperking van brandgevaar.

Te vergeefs zochten wij toen naar deze ordonnantie, doch zooals het meer gebeurt, viel ze ons van zelf in de handen toen onze studie verschenen was.

Ter volledigiing van het repertorium der ordonnantiën, door ons in *De Plantijnsche Werkstede* uitgegeven, laten wij hier het bedoelde stuk volgen.

Ordonnantie Voor de ghesellen van de Plantijnsche druckerije tot het toesien van vier ende licht.

Om te verhoeden allen ongheval, 't welck door onachtsaemheydt van het gadeslaen van vier ende licht soude konnen overkomen; ende om soo veel als het moghelijck is, alle perijckelen van brandt te ontgaen, soo is ghestatueert ende bevolen, dat voortaen punctuelijck onderhouden sullen worden de naer volghende poincten ende artijckelen.

Ten eersten. Alle de ghesellen in de Plantijnsche druckerije werckende, te weten, Correcteurs, Druckers, Letter-setters, Letter-gieters, ende Vergaerders, sullen ghehouden zijn, als sy des avondts uyt hun werck scheyden, hunne keerssen sorghvuldelijck uyt te doen, met een domp-horeken daer op te stellen.

1) Deze studie verscheen ook afzonderlijk in boekvorm bij E. de Bock, Uitgeverij De Sikkel, Antwerpen, onder den titel: *De Plantijnsche Werkstede* (1936).

II. - Item en sullen de selve niet vermoghen hunne keerssen te snutten met hunne handen, noch het snutsel teghen den vloer oft elders te worpen, oft te laeten vallen; maer sullen de keerssen met eenen snutter moeten snutten, ende wel letten dat het snutsel in den snutter wel uytgheblust zy. Ende als den snutter vol snutsel sal wesen, sullen den selven inde schouwe moeten uytkuysschen, ende het snutsel inden heert laeten vallen, sonder het selve elders op den vloer te moghen worpen oft storten.

III. - Item en sullen de Druckers oft Setters. aen het vier gaende om hun te warmen, oft elders voor een wijle tijdts blijvende, niet vermoghen hunne keerssen aen haer werckplaetse te laeten staen branden, maar sullen ghehouden zijn de selve soo langh uyt te doen met den domp-horen.

IV. - Item en sullen gheene Letter-setters by hunne kassen, 't zij inde druckerije, 't zij inde letter-kamer, vermoghen eenighe particuliere vier-teylen oft vier-ketels te ghebruycken: maer willende hunne handen warmen, sullen het selve moeten doen aen de ghemeyne schouwe, oft aen de ghemeyne stove die in de druckerije gestockt wordt.

V. - Item gheene Letter-setters en sullen vermoghen eenighe vormen oft andere dinghen te stellen in oft ontrent het gat van de stove in de letter-camer.

VI. - Item niemandt en sal vermoghen eenighe berders, papieren, oft andere dierghelijcke dinghen te stellen oft legghen boven de stove, noch oock teghen de selve.

VII. - Item en sullen voortaen de inck-tonnen ende vernispotten niet meer moghen ghestelt worden neffens de schouwe in de druckerije: maer sullen de selve gheset worden inde kiste daertoe ghemaeckt.

VIII. - Item en sal in de schouwe inde druckerije gheen hout meer moghen aenghestockt worden naer den half ure acht des avondts; noch oock inde stove naer den half ure seven.

IX. - Item sullen alle de ghesellen moeten uyt hun werck scheyden voor den neghen uren des avondts; soo dat ten neghen uren de poorte vanden huyse ghesloten magh worden.

X. - Item als noodtsaeckelijck hout uyt den kelder sal moeten ghehaelt worden, sal het selve moeten gheschieden by daghe, soo seer het moghelijck is. Ende als het niet en sal konnen gheexcuseert van met licht inden kelder te gaen om hout op te haelen, sal moeten

gheschieden met eene gheslotene lanterne, ende niet een alleen, maer sullen met hun twee moeten zijn; ende sal de lanterne verre moeten ghehouden worden van daer het hout ghetast light: ende in het uytgaen uyt den kelder, sullen wel moeten toesien, oft daer nerghens gheene gheynsters van de keersse ghevloghen en zijn, oft inden kelder blijven ligghen.

XI. - Item salmen alle noenen ende avonden den overschot van het hout, soo in de schouwe als in de stove, moeten draghen in eene ghesepareerde plaetse van de schouwe oft stove, sonder dat daer omtrent eenigh hout sal vermoghen te blijven staen: dat oock gheschieden sal, soo dickwils als de gasten allemael sullen uytgaen, 't zy met eene berechtinghe, begraeffenisse, oft elders anders.

XII. - Item alsmen inde druckerije inde schouwe oft stove het vier sal ontsteken, salmen moeten goede toesicht nemen, dat in het brenghen van vier inde druckerije, oft van het selve te draghen op de correcterije, oft naer den kelder om het forneys te ontsteken, gheen gheynsters oft ghevoncken kolen op den wegh en vallen, oft blijven ligghen.

XIII. - Item en sal voortaen gheen hout vermoghen ghetast te worden inde eerste druckers kelders, 't zy ontrent de trappen, oft inden kelder daer neffens: maer sal allen het hout, soo voor de druckerije, correcterije, als voor de looghe, moeten ghetast worden inde andere voordere kelders gaende nae de straete vande Vrydaghs-merckt.

XIV. - Item sullen de twee ghesellen, die des noenens oft des avondts de laetste inde druckerije sullen zijn, ghehouden wesen des noenens toesicht op het vier van de schouwe ende stove te nemen, oft gheen kolen oft brandende houters ghevallen en zijn; ende des avondts boven dien de stove wel toe te sluyten, ende het vier inde schouwe wel op te rekenen, ende de clock daer op te setten, om te verhoeden, dat gheene katten, honden oft andere beesten in het vier oft affichen en komen te ligghen.

XV. - Item sullen de selve twee ghesellen, des avondts laetst inde druckerije blijvende, oock ghehouden zijn voor hun vertreck, inde druckerije, letter-camer, ende kelder van het forneys, sonder licht eens over ende weder te gaen, om te sien oft daer ievers eenigh verborghen vier soude moghen zijn.

XVI. - Item sal in het forneys inden kelder het vier moeten uytghedaen worden door den ghesel, die het laetste sijne vorme

sal komen te wasschen: ende en sal nae den acht uren des avondts in het selve forneys gheen vier vermoghen ghestockt te worden.

XVII. - Item den dienaer oft anderen persoon vanden huyse, die den last sal hebben van daghelijcks de poorte van den huyse in het nacht-slot te sluyten, sal ghehouden zijn, als hij de poorte in het nacht-slot ghesloten sal hebben, inde druckerije, letterkamer, vergaerderije, correcterije, ende druckers-kelder, sonder licht (oft ten minsten met eene ghesloten lanterne) de ronde te doen, om te sien oft alles wel uytghedaen is.

XVIII. - Item en sullen gheene druckers vermoghen hunne wolle bij het vier te kaeren oft te teesen; maer sullen het selve ieder by hunne persse moeten doen: noch en sal oock niemandt van allen de ghesellen vermoghen op het vier eenigen harinck oft andere spijsen te braeden.

XIX. - Item en sal niet toeghelaeten worden dat eenighe vremdelinghen inde druckerije oft op de correcterije by het vier langhen tijd sullen komen sitten, hun daer by blijven warmen, oft langhen tijdt te verblijven: noch ook dat eenighe vrouwen, 't zij herbergiers vrouwen oft der ghesellen vrouwen, oock by den vier haer sullen houden, oft uyt de schouwe oft stove vier in hunne ketels vermoghen mede te draghen.

XX. - Item op de Sondaghen ende Heyligh-daghen, oft andere daghen, als de druckerije ledigh sal zijn, en sal niemandt van de ghesellen, die hunne hoopen komen netten oft keeren, noch oock niemandt vande domestique, vermoghen in de druckerije, correcterije, oft inden kelder eenigh vier aen te stoken. Ende als de druckers niet en sullen konnen excuseren van op Sondaghen, Heyligh-daghen, oft andere ledighe daghen hunne hoopen te komen netten oft keeren, sullen het selve moeten komen doen des morghens tusschen den seven ende neghen uren, ende op gheene andere tijden van den dagh.

XXI. - Item de Correcteurs op de correcterije, ende de Lettergieters op de lettergieterije, sullen ghehouden zijn voor haer vertreck hunne keerssen sorghvuldelijck met een domp-horenken uyt te doen, ende het vier oft asschen inde schouwe op te rekenen, ende met eene kloek te bedecken.

XXII. - Item en sal voortaen het houdt op de correcterije niet vermoghen neffens de schouwe bloodt te blijven staen: maer sal het selve in eenen houdt-back, daer toe te stellen, ghesloten moeten

worden. Oock en sullen op de gieterije gheene steen-kolen overigh moghen blijven ligghen, oft sullen in een back, daer toe te stellen, ghesloten moeten worden.

XXIII. - Item de Vergaerders sullen ghehouden sijn, soo seer als het moghelijck is, hunne hoopen op de solders by daghe op ende af te hanghen, ende niet by avonden, als het anders doenlijck is: ende het selve oock te observeren in het af-haelen vande hoopen, om op de vergaerderije te brenghen, oft vande vergaerderije op de solders te draghen. Ende als 't niet wel kan gheexcuseert worden van by avonden met licht op de solders te moeten gaen; en sal het selve niet moghen gheschieden als met eene toegheslotene lanterne; ende dat niet eenen alleen, maer altijdt met hun twee. Ende alsdan in het laetste af-komen vande solders, sal den eenen van hun twee sonder licht over ende weders de solders de ronde doen, om te sien oft alles wel is.

XXIV. - Item als de Vergaerders sullen moeten vier-teylen ghebruycken, sullen die eerst op de plaetse moeten te voncken stellen, ende wel laten door-voncken, eer die op de vergaerderije sullen vermoghen te brenghen: alwaer die soo sal moeten ghestelt worden, dat daer gheen perijckel van ongheval te vreesen en soude zijn. Ende als de vergaerders vande vergaerderije gaen, sonder iemandt daer op te blijven (voor hoe weynighen tijdt het oock soude moghen wesen) sullen ghehouden zijn de vier-teyle buyten de vergaerderije te setten; ende dat niet aen oft ontrent kool-tonne, maer verre van daer.

XXV. - Item den inhoudt vanden voorgaenden artijckel wordt oock bevolen punctuelijck te onderhouden aen de dienaers oft andere persoonen van het comptoir, als aldaer oock vier-teylen ghebruyckt worden.

XXVI. - Item en sal oock niemand in het pack-huys vande witte papieren, 't zy om de hoopen te maecken, oft anderssints, eenighe vier-teylen, oft vier-ketels vermoghen te ghebruycken.

XXVII. - Item als de Vergaerders de asschens uyt de schouwe vande druckerije ende correcterije, oft uyt de stove oft forneys, beneden inden kelder draghen, sullen wel moeten toesien, dat daer geen ghevonckte kolen in en blijven, als sy die inden asch-back storten.

XXVIII. - Item de asschens die de Vergaerders uyt den looghe vergaederen, sullen moeten gheleyt worden inden achtersten kelder

naest aen de straete vande Vrijdaghsmerckt; ende en sullen niet langher moghen blijven ligghen oft vergaedert worden als ten uytersten dry maenden, maer alsdan weghghevoert moeten worden: ghelijck oock van gelijcken de vuyligheydt die de selve Vergaerders wekelijcks uyt de druckerije, letter-kamer ende andere plaetsen bij een vergaederen: uyt welcke vuyligheydt sy ghehouden sullen zijn de papieren die sy daer in vinden, appaert in eenen sack te doen; ende de ghegoten letteren, daer in bevonden, inde letterkamer by de oude stoffe te doen.

XXIX. - Item sullen de Vergaerders niet vermoghen de hoopen op de solders hert neven de pijpen vande schouwen te setten, maer soo verre van daer, datmen lichtelijck tot den vloer vanden solder sal konnen sien oft daer eenighe scheuringhen oft gaten inde schouwen souden moghen zijn, waer door eenigh perijckel soude konnen ontstaen van eenighe gheynsters daer door te komen.

XXX. - Item by soo verre iemandt vande ghesellen quame ghewaer te worden, dat beneden oft boven inde pijpen vande schouwen, oft oock elders eenighe scheuringhen oft gaters bevonden wierden, waer door perijckel soude konnen ontstaen; sullen ghehouden zijn aen den Meester het selve te laeten weten, oft door iemanden te kennen te doen gheven, om by tijde daer in voorsien te worden.

XXXI. Item sullen de schouwen inde druckerije ende op de correcterije tweemael 's jaers ghevaeght moeten worden, eens ontrent Bamisse, ende eens corts nae Kersmisse: ende de schouwen van het forneys ende vande letter-gieterije sullen viermael jaerlijcks ghevaeght moeten worden; te weten, omtrent Bamisse, korts nae Kersmisse, korts nae Paesschen, ende ontrent S. Jansmisse.

XXXII. Item sullen de brant-spuyte ende draegh-tonnen tweemael 's jaers gheproeft moeten worden, oft daer iet aen quaeme te mancqueren, om het selve by tijde te laeten remedieren: ende dat eens ontrent Bamisse, ende eens nae Paesschen. Oock sullen tot den selven eynde de brandt-eemers eens 's jaers gheproeft worden ontrent Bamisse.

XXXIII. - Item op dat niemandt vande ghesellen ignorantie soude pretenderen van den inhoudt van dese ordonnantie, ende van het ghene hy ghehouden is te observeren; soo sal aen een ieder gheselle een ghedruckt exemplar van dese ordonnantie ghegheven

worden: ende bovendien sal inde druckerije een exemplar daer van aengheplackt moeten zijn.

Ende op dat alle de voorseyde poincten ende artijckelen te beter ende met meerdere sorghvuldigheydt onderhouden moghen worden, soo is gheordonneert, dat ieder gheselle, oft dienaer vanden huyse, die teghen eenighe vande selve voorseyde artijckelen sal komen te delinqueren, voor ieder reyse sal verbeuren ses stuyvers voor breucke, ten profijte vande ghemeyne busse vande ghesellen vande Plantijnsche druckerije. Authoriserende den Prince ende Procureurs vande ghesellen der selver druckerije, de delinquenten daer toe inde breucke te slaen, ende de pene te doen betaelen. Reserverende den Meester 't sijnwaerts het vermeerderen, verminderen oft veranderen van dese ordonnantie, soo het by tijde soude moghen goet ghevonden worden.

Aldus gheresolveert ende gheordonneert in Antwerpen inden huyse vande Plantijnsche druckerije den XXIV. September M.DC.LXXII.

MAURITS SABBE.

Theologen en philosophen te Leuven in 1780. Een verboden boekje.

Onder de archiefbescheiden, nagelaten door de Antwerpsche S^{t} Lucasgilde, en thans bewaard op de Academie van Schoone Kunsten te Antwerpen, komen er verscheidene voor, die betrekking hebben op drukkunst en boekhandel. Reeds meer dan eens werd in dit tijdschrift van dit kleine fonds gebruik gemaakt[1].

Daar vinden wij ook spoor van een verbod tot nadruk en verkoop van een zeldzaam geworden boekje van het einde der 18^{e} eeuw. Wij meenen er hier de aandacht te mogen op vestigen.

Op 4 Februari 1780 zonden de 'Raeden fiscaelen van brabant' het volgende briefje aan de Heeren 'Dekens van S^{te} Lucas Gilde tot Antwerpen': 'Myne heeren, alsoo onlangs, binnen brabant, vertiert is geworden eenen boeck gedruckt onder de twee tittels van *prétendu matérialiste* ende *apologie de la doctrine du vénérable* &^{a} ende dat sijne Koninckl̃ijcke Hoogheijt ons belast heeft van te voorsien dat het debiet van den selven boeck worde opgehouden, ende dat de exemplairen daer van sijnde bij de boeckvercoopers, worden weghgenomen ofte opgelicht, soo sullen UL. waerschouwen de boeckvercoopers, ressorterende onder UL. gilde, dat sij geen exemplair van den selven boeck en mogen vercoopen ofte uyt geven, nochte bij hun houden: maer dat sij deselve moeten overleveren aen den heere onderschouteth de Villegas de Borsbeeck, andersints dat wij sullen t'hunnen laste ageren ingevolge haere Maj^{ts} placcaerten. Wij blijven Mijne Heeren UL. dienstwillige Dienaeren, die Raeden fiscaelen van brabant P. Ghuyten, P. Reüss'.

Het boek, dat hier bedoeld wordt, is stellig: *Le prétendu matérialiste, anecdote theologico-doctorale arrivée à Louvain le 22 juin 1779* (A Bouillon, M.D.CC.LXXIX)[2], in 8^{o}, 36 blz.

1) J.A. Goris: Een Proces gevoerd door den stamvader der Verdussen's (1595-1596), Jg. 1924, blz. 83.
M. Sabbe: Franc. Ignat. Vinck, Jg. 1927, blz. 250.
M. Sabbe: J.J.G. de Marcour, Jg. 1928. blz. 216.

2) Exemplaar in de Kon. Bibliotheek te Brussel, II 89476, n^{r} 19.

Uit het briefje aan de Dekens der Lucasgilde zou men opmaken dat het boek twee titels had. Hoe moeten wij dat opvatten? Stonden er twee titels op hetzelfde titelblad? Het exemplaar, dat wij in handen kregen draagt alleen als titel *Le prétendu matérialiste*, Het exemplaar, dat op de Leuvensche Hoogeschool bewaard wordt, draagt ook enkel dezen titel. Moeten wij dan onderstellen, dat hetzelfde boek verspreid werd eens met den titel *Le prétendu matérialiste* en een andermaal met den titel *Apologie* enz.? In elk geval hebben wij totnogtoe geen exemplaar gevonden met dit laatste opschrift.

Van dit werk vonden wij nergens elders een spoor. Puttemans *(La Censure dans les Pays-Bas autrichiens)* gewaagt er niet over. Kan. L. Le Clercq, van de Leuvensche Universiteitsbibliotheek, wien wij ook om inlichtingen vroegen, schreef ons zeer welwillend, dat Prof. H. De Vocht in zijn *Inventaire des Archives de l'Université de Louvain* (1426-1797) niets over het boekje of over het daar vermelde incident weet mee te deelen.

Wij zijn dus alleen op den inhoud van *Le prétendu matérialiste* aangewezen om te weten te komen wat de aanleiding kon zijn tot het verbod van verkoop en nadruk van dat werkje.

Uit het *Avant-Propos* zien wij, dat het handelt over een strijd van de Leuvensche theologen (théologiens en cohorte) tegen een alleenstaanden philosoof van hun Hoogeschool. Zooals de theologen van Halle te keer gingen tegen Christian de Wolf, zoo dreigen die van Leuven te werk te gaan tegen een ander philosoof, die tot hun universiteit behoort. Zoo beweert de auteur.

Reeds in de 17^{e} eeuw verwierpen de Universiteiten der meeste beschaafde landen Engeland, Frankrijk, Holland, Duitschland, enz. de dwaasheden van Aristoteles (sottises d'Aristote) en bestudeerden daarentegen de hedendaagsche philosophie van Descartes, Mallebranche, Locke, Leibnitz, Newton, e.a. (p. 2).

‘Malgré tous ces exemples, *Louvain* restait toujours embourbé dans cette fange affreuse où l'avoit plongé Aristote; & ce ne fut qu'en 1764 qu'on commença à ouvrir les yeux, & qu'on s'efforça de sortir du bourbier. Cette sage réforme révolta Messieurs les Docteurs en théologie, & quelques autres, encore tout entichés des ordures Peripatéticiennes: ils crierent que tout alloit périr, parce qu'on alloit anéantir cette vilaine barbarie, & tous ces petits *riens* dont on ne s'étoit que trop longtemps amusé’ (bl. 3).

Uit deze enkele volzinnen kan men al dadelijk oordeelen in welken geest *Le prétendu matérialiste* geschreven is.

Onder de voorstanders van de moderne philosophie noemt onze auteur den E.H. Heylen, deken van het kapittel te Lier, lid van de Academie te Brussel, en vooral den E.H. Gerard, professor in de philosophie van 1765 tot 1780, in het *Varken,* die de eerste den moed had om de Aristoteles Syllogistiek op deze Hoogeschool te verwerpen.

Van het oogenblik af, dat de philosophen een zekere zelfstandigheid vertoonden, waren zij blootgesteld aan allerlei vitterijen en critieken van wege de theologen. Ze werden beschuldigd van hoogmoed en praalzucht, o.m. omdat ze een regenscherm gebruikten als het slecht weder was; omdat hun studenten op den dag van de verdediging hunner stellingen van de Pedagogie naar de Hoogeschool gingen, niet te voet, maar met een rijtuig (wat zich goed laat begrijpen daar ‘les rues de Louvain ne sont jamais des plus nettes’); omdat de professoren in de philosophie zich *Venerabilis* lieten betitelen op de thesisverdedigingen, wat toch bescheidener was dan het *eximius, consultissimus* en *expertissimus* waarmede de professoren van de andere faculteiten zich lieten begroeten! (bl. 6-10).

Over deze titulatuur zegt onze auteur heel gevat: ‘Ce qui est le plus plaisant, c'est que tous ces Messieurs Docteurs, non contents de se faire titrer dans les disputes académiques, le permettent encore dans la conversation, dans les repas &c. Quand on porte la parole à un Docteur en Théologie, par exemple, on prend bien ses précautions pour ne pas oublier de commencer par *Eximie Domine,* & puis on poursuit en langue nationale. Mais le plus joli de tout encore, c'est d'entendre cette bigarrure de langage dans la bouche du beau sexe. Imaginez vous quelque chose de plus comique qu'une Dame qui s'adresse à un Docteur en droit, & lui dit gracieusement: *Clarissime Domine,* permettez que &c. Voilà pourtant la mode de Louvain, je l'ai vu moi-même pratiquer plusieurs fois’. (bl. 10-11).

In de eerste jaren na de scheiding van theologen en philosophen op de Leuvensche Universiteit hielden deze laatsten zich bescheiden op het tweede plan. Zij wenschten immers allen nog een bevordering tot doctor in de theologie en maakten daarom het hof aan de *Eximii Domini,* die hun den verlangden titel moesten toekennen. ‘Et ce qui est assez surprenant, c'est qu'on ne se conten-

toit point de subir cet esclavage en particulier, on en donnait des marques publiques. Aux disputes Doctorales, les Professeurs de Philosophie, au lieu de faire de leur *Faculté* un corps isolé & indépendant, comme il l'est aujourd'hui,... venoient à l'Ecole de théologie rendre hommage à la suprématie Doctorale'. (Bl. 12-13).

De huidige professoren in de philosophie hebben daar een einde aan gesteld. Ze zijn op de jongste disputen niet meer verschenen. Dit wekte de gramschap der theologen op en zij richtten al hun bitterheid op een van de gezaghebbendste en door de studenten meest geliefde leden der philosophische faculteit, namelijk op Prof. Gérard 'un vrai Philosophe, un ami de la vérité & de la reflexion, l'ornement de la *Faculté* des Arts' (Bl. 14).

Hij had zich in een thesis enkele kleine opmerkingen veroorloofd over de doctoren der theologische faculteit, en dat vergaven zij hem niet. Prof. Gerard gaf in 1778 een nieuwe thesis in het licht, die opnieuw het misnoegen der theologen wekte.

Te Leuven werd vóór de vernieuwing der philosophie steeds onderwezen, dat de stof verdeelbaar was tot in het oneindige. Prof. Gérard wijzigde deze leering eenigszins onder den invloed van Leibnitz en Wolf. Volgens hem was de stof 'un amas, une collection réunie *d'éléments,* c'est à dire, de substances simples, impénétrables *&* propres au mouvement; de sorte que par une résolution, ou division assez répétée, on conçoit qu'on pourroit enfin arriver à ces éléments, qui n'ayant point de parties, sont indivisibles'.

Op 22 Juni 1779 verdedigde een jong godgeleerde in de openbare theologische school zekere besluiten over de ziel en haar eigenschappen, waarvoor hij ruimschoots geput had uit de leeringen van Prof. Gérard.

Een van de doctoren in godgeleerdheid nam deze gelegenheid te baat om Prof. Gérard kwaadwillig voor te stellen als een materialist, vooral op grond van zijn theorie over de verdeelbaarheid der stof.

Verder is de brochure een verdediging van Prof. Gérard's stelling en een heftige uitval tegen den Leuvenschen theoloog, die de beschuldiging van materialisme uitsprak.

Nog één uittreksel: 'Considérons à présent ce qui aura pu enfanter cette très-scandaleuse déclamation. Est-ce l'ignorance ou le fanatisme de *Corporalité*? Notre Docteur n'a qu'à choisir, car

il n'y a pas de milieu. Si c'est l'ignorance, quelle honte pour lui, & quelle témérité! ne devroit-il pas rougir, qu'après tant d'années d'étude sur des matières dogmatiques, & surtout après avoir donné des leçons de Philosophie, il n'ait pas su concevoir que les *éléments* puissent avoir pour propriété, la force d'être en mouvement, *(vis motrix)* sans donner libre entrée au Matérialisme? Et ce qui est encore plus humiliant, c'est que le tems de réfléchir ne lui a pas manqué, vu qu'il y a plusieurs années qu'on défend cette opinion à Louvain en public, *&* a son bon escient' (bl. 31).

Wat er ook van zij, de Leuvensche theologen hadden bij den Raad van Braband nog altijd gezag genoeg om deze verdediging van Prof. Gérard en de philosophen te doen verbieden.

MAURITS SABBE.